

ΤΩΝ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΟ ΒΗΜΑ

Επιστημονικό Περιοδικό
Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

*Εξαμηνιαία επιστημονική
επιθεώρηση*

ΤΟΜΟΣ Κ΄

Τεύχος 76

- **E. Καραγιάννη:** Αποικιοκρατικές αντιλήψεις, ματαιώσεις και η απομυθοποίηση του «ευγενούς ιθαγενούς» μέσα από τα ρομαντικά κείμενα των Τοκβίλ και Μπωμόν για την Αμερική
- **E. Κεσσαρέας:** Οικονομική κρίση, ευρωπαϊκός προσανατολισμός και ελληνορθόδοξη ιδεολογία
- **Αν. Σπύρου και Γ. Βλειώρας:** Πώς νοείται η Κανονικότητα κατά τη διάρκεια της πανδημίας; Μια ποιοτική μελέτη σε ενήλικες
- **D. Ιλιενα, Γ. Αλεξιάς, Κ. Τόγκας, Δ. Λέκκα:** Κοινωνικές στάσεις προς τα διεμφυλικά και ομοφυλόφιλα άτομα
- **M. Τριτάρη και Χρ. Παπαθανασίου:** Υπηρεσίες ψυχοκοινωνικής υποστήριξης προσφυγισσών θυμάτων έμφυλης βίας: Βασικές αρχές και καλές πρακτικές
- **Δ. Χ. Θανοπούλου και Ι. Καρράς:** Η εργασιακή ηθική του δημόσιου τομέα υπό το πρίσμα της ηθικής συμπεριφοράς και φαινομένων ηθικής παρενόχλησης: Μια πρόταση προς εξυγίανση μέσω ανάπτυξης της διαπολιτισμικής επικοινωνιακής ικανότητας

Επιστημονικό Περιοδικό Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

εξαμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ Κ΄

Τεύχος 76

Επιμέλεια: Μιχαήλ Ζουμπουλάκης

Διεύθυνση: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Περιοδικό: Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών, 28^{ης} Οκτωβρίου 78, 38333 ΒΟΛΟΣ
<https://journals.lib.uth.gr/index.php/tonima>,
e-mail: vima@uth.gr, τηλ.: 24210 – 74482, 74922
Επιμέλεια και γραμματειακή υποστήριξη έκδοσης: Πηνελόπη Βέργου

Περιεχόμενα

- **Ελευθερία Καραγιάννη**
Αποικιοκρατικές αντιλήψεις, ματαιώσεις και η απομυθοποίηση του «ευγενούς ιθαγενούς» μέσα από τα ρομαντικά κείμενα των Τοκβίλ και Μπωμόν για την Αμερική
.....3
- **Ευστάθιος Κεσσαρέας**
Οικονομική κρίση, ευρωπαϊκός προσανατολισμός και ελληνορθόδοξη ιδεολογία
.....28
- **Αναστασία Σπύρου και Γεώργιος Βλειώρας**
Πώς νοείται η Κανονικότητα κατά τη διάρκεια της πανδημίας; Μια ποιοτική μελέτη σε ενήλικες.....64
- **Dennitsa Ilieva , Γεώργιος Αλεξιάς, Κωνσταντίνος Τόγκας, Δήμητρα Λέκκα**
Κοινωνικές στάσεις προς τα διεμφυλικά και ομοφυλόφιλα άτομα.....92
- **Μαρία Τριτάρη και Χρυσοβαλάντης Παπαθανασίου**
Υπηρεσίες ψυχοκοινωνικής υποστήριξης προσφυγισσών θυμάτων έμφυλης βίας:
Βασικές αρχές και καλές πρακτικές.....115
- **Δήμητρα Χ. Θανοπούλου και Ιωάννης Καρράς**
Η εργασιακή ηθική του δημόσιου τομέα υπό το πρίσμα της ηθικής συμπεριφοράς και φαινομένων ηθικής παρενόχλησης: Μια πρόταση προς εξυγίανση μέσω ανάπτυξης της διαπολιτισμικής επικοινωνιακής ικανότητας.....140

Διεύθυνση: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Περιοδικό: Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών, 28^{ης} Οκτωβρίου 78, 38333 ΒΟΛΟΣ

<https://journals.lib.uth.gr/index.php/tovima>,

e-mail: vima@uth.gr, τηλ.: 24210 – 74482, 74922

Επιμέλεια και γραμματειακή υποστήριξη έκδοσης: Πηνελόπη Βέργου

Αποικιοκρατικές αντιλήψεις, ματαιώσεις και η απομυθοποίηση του «ευγενούς ιθαγενούς» μέσα από τα ρομαντικά κείμενα των Τοκβίλ και Μπωμόν για την Αμερική

Ελευθερία Δ. Καραγιάννη¹

Περίληψη

Ο Αλέξις ντε Τοκβίλ κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του στην Αμερική δεν συνέταξε μόνο την παγκοσμίως αναγνωρισμένη, διαχρονική και κλασική πλέον μελέτη του *Η Δημοκρατία στην Αμερική* (1835, 1840). Δύο λιγότερο γνωστά του κείμενα που γράφτηκαν την ίδια περίοδο εν είδει προσωπικού ημερολογίου συμπληρώνουν με ένα πιο γλαφυρό και προσωπικό τόνο σημαντικές πτυχές τόσο για τα αμερικανικά δημοκρατικά ήθη κατά την προεδρία του Άντριου Τζάκσον, όσο και για τη ματαίωση που αισθάνονταν για τον αποτυχημένο γαλλικό εποικισμό, καθώς και για την απομυθοποίηση του ευγενούς ιθαγενούς, που τόσο είχε υμνηθεί ήδη από την περίοδο του Μονταίνιου, μέχρι και τον Γαλλικό Διαφωτισμό. Η παρούσα μελέτη συνιστά μία κοινωνικο-πολιτική προσέγγιση των ακόμα άγνωστων και αμετάφραστων στην Ελλάδα κειμένων του Τοκβίλ *Δεκαπέντε Ημέρες στην Ερημιά* και *Ταξίδι στη Λίμνη Ονείδα*. Συγκεκριμένα θα αναλυθεί πώς προσλαμβάνει και παρουσιάζει ο Τοκβίλ την αμερικανική φύση, το «υψηλό» και την παρακμή του ευγενούς ιθαγενούς.

Λέξεις κλειδιά: Τοκβίλ, Αμερική, φύση, ιθαγενείς, υψηλό.

¹ Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστημίου Κρήτης και επισκέπτρια ερευνήτρια KU Leuven, Βέλγιο.

Εισαγωγή

Ο «Νέος Κόσμος» ήδη από την ανακάλυψή του από τους Ευρωπαίους, δεν έπαψε ποτέ να προκαλεί το ενδιαφέρον της Γαλλίας, παρά τις συνεχείς διακυμάνσεις στις μεταξύ τους σχέσεις. Ακόμα και αργότερα όταν ο Νέος Κόσμος έγινε πια Αμερική, οι δύο χώρες περνούσαν διαδοχικά από την πολιτική στήριξη, κυρίως από τη μεριά της Γαλλίας, στην εκατέρωθεν απόρριψη των κοινωνικών ηθών και την παντελή ρήξη. Οι πρώτες περιγραφές των εξερευνητών και των αναφορών¹ των ταγμάτων των Ιησουιτών αλλά και η πιο συστηματική παραγωγή λογοτεχνικών και δοκιμιακών έργων για την Αμερική,² ενημέρωναν αδιαλείπτως το γαλλικό αναγνωστικό κοινό, το οποίο φαινόταν να έλκεται και παράλληλα να απωθείται από τη μακρινή αυτή ήπειρο, ανεξάρτητα από τα προσωπικά κίνητρα του κάθε πολίτη ξεχωριστά και παρά τη μεταβαλλόμενη επικρατούσα άποψη.

Τον 19ο αιώνα, τη σκυτάλη στη Γαλλία παρέλαβε η διανοητική και πολιτική ελίτ. Δύο είναι εκείνοι οι συγγραφείς των οποίων οι περιγραφές και η μεταφερόμενη εμπειρία από την Αμερική άφησαν ισχυρό και διαχρονικό αποτύπωμα: Ο πρώτος είναι ο συγγραφέας της ρομαντικής τριλογίας *Αταλά* (1801), *Ρενέ* (1802), *Οι Νατσέζ* (1827), αλλά και του χρονικού *Ταξίδι στην Αμερική* (1828), Ρενέ Φρανσουά ντε Σατωμπριάν. Ο δεύτερος, όχι σε σπουδαιότητα, αλλά σε χρονική ακολουθία καθώς έπεται του πρώτου, είναι ο Αλέξις ντε Τοκβίλ, με την εμβριθή, πολυεπίπεδη και διάσημη μελέτη του *Περί της Δημοκρατίας στην Αμερική* δημοσιευμένη διαδοχικά σε δύο τόμους (ο Α΄ το 1835 και ο Β΄ το 1840).

Αυτό που ίσως δεν είναι τόσο ευρέως γνωστό είναι δύο ακόμα πολυσέλιδα κείμενα γραμμένα σε λιγότερο επίσημο ύφος και με έντονες επιρροές από το ρομαντικό κίνημα, τα οποία ουδόλως υστερούν ποιοτικά σε ό,τι αφορά τη διαπεραστική ματιά και το αναλυτικό πνεύμα του μεγάλου αυτού πολιτικού διανοούμενου παρόλο που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως προσωπικές εντυπώσεις, μαρτυρίες, ή ημερολογιακές σημειώσεις. Σχεδόν άγνωστη δε, είναι και η προσωπική στενή σχέση με τον αδελφικό του φίλο και συμπορευόμενο στο μεγαλόπνοο αυτό ταξίδι, τον Γκουστάβ ντε Μπωμόν, ο οποίος κατά τη διάρκεια της περιπλάνησής τους στην Αμερική, συνέταξε και

εξέδωσε μετά την επιστροφή του στη Γαλλία, το ρομαντικό δοκιμιακό μυθιστόρημα ή μυθιστορηματικό δοκίμιο *Μαρί ή Περί της Δουλείας στην Αμερική*. Το παρόν άρθρο φιλοδοξεί να αναδείξει τα λιγότερα γνωστά κείμενα του Τοκβίλ και να ρίξει ακόμα περισσότερο φως στις σκέψεις και στα συμπεράσματά του σχετικά με την αποτυχημένη γαλλική αποικιστική πολιτική, τον άναρχο και βίαιο επεκτατισμό των σκαπτανέων, τις δυσμενείς επιπτώσεις του στη φύση και στο συναίσθημα του «υψηλού» (*sublime*)³ που αυτή εγείρει, τα ορατά αποτελέσματα της «εφαρμοσμένης» δημοκρατίας, την εξαθλίωση και εξόντωση των «ευγενών ιθαγενών» (*noble savages*), καθώς και την υπόρρητη αναγωγή στην αντίστοιχη επικρατούσα κατάσταση σε ό,τι αφορούσε την αριστοκρατική τάξη στη Γαλλία.

Το ιστορικό του οδοιπορικού στην Αμερική και οι επιρροές από τον
Σατωμπριάν

Όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγή, οι συγγραφείς – πολιτικοί διανοούμενοι εκείνοι οι οποίοι άσκησαν τη μεγαλύτερη επιρροή στη Γαλλία και έμειναν γνωστοί ως περιηγητές και μελετητές της Αμερικής και του πληθυσμού αυτής - γηγενών και εποίκων - ήταν για τους μεν πρώτους ο Σατωμπριάν, για τους δε δεύτερους ο Τοκβίλ, οι οποίοι συνδέονταν μεταξύ τους μέσω του Μαλεζέρμπ,⁴ συγγενή τόσο του Σατωμπριάν, όσο και του Τοκβίλ.⁵ Ο Μαλεζέρμπ ήταν εκείνος που είχε παρακινήσει το 1791 τον Σατωμπριάν να επισκεφθεί την Αμερική, και να προσπαθήσει να ανακαλύψει το θρυλικό «Βορειοδυτικό Πέρασμα».⁶ Η συγγραφική παραγωγή των έργων που προέκυψαν από αυτήν την επίσκεψη, οι καταγεγραμμένες μαρτυρίες για τον αμερικανικό εξωτισμό, τη φύση και τους ιθαγενείς, αλλά και η πολιτική σκέψη του Σατωμπριάν, άσκησαν μεγάλη επίδραση στον Τοκβίλ. Συγκεκριμένα ο Γάλλος ιστορικός Μαρκ Φουμαρολί (Fumaroli 2003), ισχυρίζεται ότι στον Α' τόμο της *Δημοκρατίας στην Αμερική* μπορούμε να παρατηρήσουμε εμφανείς επιρροές από το *Ταξίδι στην Αμερική* του Σατωμπριάν. Αντίστοιχα το *Παλαιό Καθεστώς και η Επανάσταση* περιέχει ιδέες που είχαν ήδη αναπτυχθεί στα *Λογοτεχνικά και Πολιτικά Σύμμεικτα* (1850)⁷, ενώ το *Δεκαπέντε Ημέρες στην Ερημιά* (1861) παρουσιάζει αναλογίες

αφενός με το κεφάλαιο «Μία Νύχτα με τους Άγριους της Αμερικής» από το έργο *Δοκίμιο για τις Επανάστασεις* (1797) και αφετέρου με το κεφάλαιο «Ημερολόγιο Χωρίς Ημερομηνία» του έργου *Ταξίδι στην Αμερική* (1827) (Fumaroli 2003).

Ο Τοκβίλ, επηρεασμένος από τα κείμενα του συγγενή του και εν μέσω πολιτικών αναταραχών μετά την Επανάσταση του Ιουλίου (*Trois Glorieuses*) το 1830, εξασφαλίζει χρηματοδότηση από τη Γαλλική Κυβέρνηση για να ταξιδέψει στην Αμερική με σκοπό να μελετήσει μαζί με τον επιστήθιο φίλο του και ομοϊδεάτη Γκουστάβ ντε Μπωμόν, το σωφρονιστικό σύστημα της χώρας. Ο πραγματικός όμως λόγος της αναχώρησής τους ήταν η ενθρόνιση του «Βασιλιά των Γάλλων» Λουδοβίκου-Φίλιππου, ο οποίος ανήκε στον Οίκο της Ορλεάνης και η έναρξη της περιόδου της Μοναρχίας του Ιουλίου. Αν και οι δύο σύντροφοι είχαν ορκιστεί υπακοή στον νέο βασιλιά, ήταν γνωστό ότι τόσο οι ίδιοι όσο και οι οικογένειές τους, ήταν υποστηρικτές του Οίκου των Βουρβώνων. Φοβόντουσαν λοιπόν ότι θα υπήρχαν ενδεχομένως δυσμενείς επιπτώσεις στην καριέρα τους ή ακόμα και στην ζωή τους λόγω των πολιτικών τους πεποιθήσεων. Η αποστολή τους στην Αμερική, η οποία διήρκησε από τον Μάιο του 1831 μέχρι τον Φεβρουάριο του 1832 είχε ως αποτέλεσμα την έκδοση τριών έργων: Το *Περί του Σωφρονιστικού Συστήματος των Ηνωμένων Πολιτειών και της Εφαρμογής του στη Γαλλία* (1833) με συνυπογράφοντες τους Τοκβίλ και Μπωμόν, το υβριδικό μυθιστόρημα *Μαρί ή Η Δουλεία στις Ηνωμένες Πολιτείες* (1835) του Μπωμόν, το οποίο κινείται ανάμεσα στη λογοτεχνία και τον δοκιμιακό λόγο, και η πολύ δημοφιλής και κλασική πλέον μελέτη *Η Δημοκρατία στην Αμερική* (1835, 1840) του Τοκβίλ.

Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Αμερική, ο Τοκβίλ συγγράφει επίσης ένα ολιγοσέλιδο κείμενο με τίτλο *Ταξίδι στη Λίμνη Ονείδα* (1861) και ένα περισσότερο εκτενές, το *Δεκαπέντε Ημέρες στην Ερημιά*. Το πρώτο περιγράφει τη μονοήμερη επίσκεψη των δύο φίλων στη Λίμνη Ονείδα και συγκεκριμένα στο μικρό και απομονωμένο «Νησί του Γάλλου» (L' île du Français) στις 8 Ιουλίου 1831. Το δεύτερο αποτυπώνει με κάθε λεπτομέρεια τις εμπειρίες του ίδιου και του Μπωμόν, από τη διαδρομή Νητρόιτ - λίμνη Ήρι - Κλίβελαντ - Πόντιακ - Σάγκινοου στο διάστημα από τις 9 έως τις 29 Ιουλίου 1831. Ο Τοκβίλ σχεδίαζε το 1840 να συμπεριλάβει το *Δεκαπέντε Ημέρες στην*

Ερημιά στο τέλος του Β' τόμου της *Δημοκρατίας στην Αμερική*, με τον ίδιο τρόπο που είχε εντάξει και ο Σατωμπριάν στο *Δοκίμιο για τις Επαναστάσεις*, το κεφάλαιο «Μία Νύχτα με τους Άγριους της Αμερικής». Ωστόσο τα δύο αυτά κείμενα, εκδόθηκαν για πρώτη φορά το 1860 με πρωτοβουλία του Μπωμόν, ένα χρόνο μετά το θάνατο του Τοκβίλ.

Η πολιτική αισθητικοποίηση της αμερικανικής φύσης και του υψηλού

Το *Ταξίδι στη Λίμνη Ονείδα* και το *Δεκαπέντε Ημέρες στην Ερημιά*, μας αποκαλύπτουν μία άλλη πλευρά του Τοκβίλ, περισσότερο συναισθηματική, εσωτερική και υπαρξιακή. Θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν και ως λογοτεχνικά, με έκδηλη επιρροή τόσο από το ρεύμα του ρομαντισμού, όσο και από τον θεϊσμό.⁸ Ο συγγραφέας – ήρωας, απομονώνεται στη φύση παρασυρόμενος από εσωτερικές ενορμήσεις, έντονα συναισθήματα μελαγχολίας και νοσταλγίας ταυτόχρονα, απ' αυτό που οι Γάλλοι ονόμαζαν *Mal du siècle* και οι Γερμανοί *Weltzschmerz*. Αυτοεξόριστος πλάνης αναζητά μυστικιστικές και μεταφυσικές ενδείξεις, το θείο μέσα στην αμερικανική άγρια ερημιά. Επιθυμεί να συναντήσει το «φυσικό» παρελθόν, τον φυσικό άνθρωπο, τα απομεινάρια του γαλλικού εποικισμού, και ταυτόχρονα να επικοινωνήσει με το Υπέρτατο Ον, το οποίο σύμφωνα με τη Φυσική Θρησκεία βρίσκεται μέσα στη φύση και στην αρμονία της. Ο Τοκβίλ, φορέας ενός ιστορικού παρελθόντος, με μακρά παράδοση, αναζητά τις πολιτισμικές ρίζες του νέου αμερικανικού έθνους, τις οποίες ταυτίζει με τον αμερικανικό εξωτισμό. Παράλληλα θα επιδοθεί σε μία ασθματική αναζήτηση των τελευταίων ευγενών ιθαγενών αλλά και των τελευταίων ευγενών Γάλλων εποίκων, μέσα σε ένα πλαίσιο αχρονίας και ιστορικής ασυνέχειας που παραπέμπει σε μια Εδεμική, προ-κοινωνική κατάσταση, στον κόσμο εν τη γενέσει του. Είναι έκδηλη και στα δύο του κείμενα η εσωτερική αναταραχή, η έκσταση και το δέος που νιώθει μέσα στην αμερικανική άγρια φύση, τα οποία μεταφράζονται σε συμπαντική αγωνία μπροστά στην απόλυτη απομόνωση, τη σιωπή, το σκοτάδι και την αίσθηση μιας συνεχούς αόρατης απειλής. Η απόσυρση αυτή για τον Τοκβίλ και τον

Μπωμόν, οι οποίοι είναι βαθιά θρησκευόμενοι, ισοδυναμεί με μια μορφή ασκητισμού και την αναζήτηση μίας νέας «ηθικής γεωγραφίας» (Adler 2006 :27).

Αν και ο Τοκβίλ δεν αναφέρει πουθενά τον Έντμουντ Μπερκ, ωστόσο η βιωματική του εμπειρία μας παραπέμπει στο έργο του τελευταίου, *Περί του Υψηλού και του Ωραίου* (1757). Η έννοια του το υψηλού (*sublime*) στον Μπερκ είναι συνδεδεμένη όχι με το ωραίο, αλλά με τον τρόμο, τον πόνο και τον κίνδυνο. «*Οτιδήποτε είναι σε θέση να προκαλέσει τρόμο, μπορεί να αποτελέσει θεμέλιο του υψηλού*» (Burke 2016 :219). Ο τρόμος προκαλεί ένα είδος «*θετικού πόνου*» (Burke 2016 :122) ως αποτέλεσμα της πλήρους κοινωνικής απομόνωσης και της απόλυτης μοναξιάς. Ο ίδιος αναφέρει ότι "*αν συγκρίνουμε την ηδονή που απορρέει από τη γενική κοινωνία και τον πόνο που απορρέει από την απόλυτη απομόνωση, ο πόνος είναι η κυρίαρχη ιδέα*" (Burke 2016: 123). Ο τρόμος και ο πόνος που προκαλείται, μπορούν να εντοπιστούν στο σκοτάδι, ή στη δύναμη που ασκούν ο Θεός και ο μονάρχης, στην έλλειψη (π.χ. του φωτός, του πολιτισμού, του ανθρώπου), στην απεραντοσύνη, στη διαδοχή, στην ομοιομορφία, στις δυσκολίες, στην αγωνία, στην απειλή και στη συμπίνα. Η μαρτυρία λοιπόν του Τοκβίλ από την πορεία του στις αχανείς εκτάσεις της αμερικανικής ερημιάς και των ατελείωτων δασικών εκτάσεων, συνοψίζει όλα όσα ο Μπερκ αποκαλεί *υψηλό*.

Στα κείμενα του Τοκβίλ κυριαρχούν οι λεπτομερείς περιγραφές των τοπίων και των συναισθημάτων που αυτά προκαλούν, γεγονός που ενίοτε υποδηλώνει την επιθυμία κάποιου να εκφράσει ένα πειστικό επιχείρημα (Le Scanff 2007: 6). Από τον παραδείσιο χώρο *locus amoenus* της αμερικανικής τριλογίας του Σατωμπριάν, μετατοπιζόμαστε στο εφιαλτικό τοπίο *locus horridus*⁹ του Τοκβίλ, ταυτόχρονα θελκτικό και απειλητικό, ιερό και βέβηλο, προ-κοινωνικό αλλά και βαθιά πολιτικό, ένα χώρο που συμπεριλαμβάνει την αμαρτία και τον εξαγνισμό, το χάος και τη δημιουργία, την τάξη και την αταξία, το μεταφυσικό και το απτό (Le Scanff 2007 :10-11). Ο Τοκβίλ περιπλανιέται μέσα σε ένα περιβάλλον απόκοσμο, απέραντο και ατελές, όπου η δύναμη της φύσης εκδηλώνεται μεγαλόπρεπα. Όλες οι αισθήσεις του Τοκβίλ είναι οξυμμένες, ενώ οι εξωτερικές συνθήκες αντικατοπτρίζουν την δική του ψυχική

κατάσταση, την ιδιαίτερη ευαισθησία και μελαγχολία στην οποία έχει περιέλθει, καθ' ομοίωση των ρομαντικών ηρώων. Υπ' αυτήν την έννοια «*το τρομακτικό τοπίο μετατρέπεται σε έναν προνομιακό χώρο καθώς επαν-ερμηνεύεται ρητά ή υπόρρητα υπό το πρίσμα του υψηλού*» (Le Scanff 2007 :18).

Και στα δύο δοκίμια, αλλά κυρίως σε αρκετά σημεία του κειμένου *Δεκαπέντε Ημέρες στην Ερημιά*, υφέρπει μία «Αποκαλυπτική» ρητορική και μία εσχατολογικού τύπου πρόσληψη της βιωμένης ή και φαντασιακής πραγματικότητας που καταγράφεται με ένταση. Διαισθανόμαστε ότι ο Τοκβίλ αποπειράται να αποτυπώσει το τέλος, τόσο με την αριστοτελική έννοια του σκοπού αποδιδόμενου στις επιδιώξεις των σκαπανέων που προωθούνται ταχύτατα, όσο και με την έννοια της καταστροφής και της χρονικής εκείνης στιγμής όπου συντελούνται κοσμογονικές μεταβολές και επικρατεί χάος (Gunn & Beard 2000: 271). Ο Γάλλος παρατηρητής - αναχωρητής βρίσκεται σε ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό και χρονικό σημείο όπου ως υποκείμενο μένει εκστατικό και αδύναμο μπροστά σε κάτι που το ξεπερνάει και που δεν μπορεί να το ελέγξει.

Το *υψηλό* για τον Τοκβίλ όπως και για τον Μπερκ, προκαλεί τον περιορισμό, την οριοθέτηση, την αυτο-εξουδετέρωση και παράλληλα την αυτο-εξύψωση του υποκειμένου (Ryan 2001: 266-267). Η αυτο-εξουδετέρωση έγκειται στη διαπίστωση του Τοκβίλ αναφορικά με την ένταση και την ταχύτητα της γεωγραφικής εξάπλωσης της αμερικανικής δημοκρατίας και της ισοπεδωτικής ισότητας που αυτή επιφέρει. Οφείλεται επίσης στην πικρία του για την αποτυχημένη αποικιακή πολιτική της χώρας του, η οποία είχε σαν αποτέλεσμα την απώλεια των εκτάσεων της Γαλλίας στο αμερικανικό έδαφος.¹⁰ Άλλωστε η εξωτική γεωγραφική λογοτεχνία αρκετά συχνά υπονοεί αποικιακή – γεωπολιτική φαντασίωση και ενίοτε ματαίωση (Shaun 1993). Επιπρόσθετα, προς μεγάλη απογοήτευση τόσο του Μπωμόν όσο και του Τοκβίλ, οι οποίοι διακατέχονταν από βαθιά καθολική πίστη, η κατίσχυση του προτεσταντισμού καθιστούσε αδύνατη την εξάπλωση του καθολικού δόγματος στην Αμερική, ενώ η εξόντωση των εκτοπισμένων ινδιάνικων φυλών, που αγωνίζονταν πλέον για την επιβίωσή τους αποδυνάμωσαν τις πρακτικές εκκαθολικισμού τους από τους Γάλλους μοναχούς. Η αυτο-εξύψωση από την άλλη μεριά, απορρέει από

την κατανόηση, τη διανοητική και ηθική κατάκτηση του υψηλού της αμερικανικής φύσης, την οποία ο Μπωμόν και ο Τοκβίλ, ταύτιζαν με τις έννοιες «πατρίδα» και «παράδοση».

Για τον Τοκβίλ και τον Μπωμόν λοιπόν, οι απειλητικές και απρόβλεπτες δράσεις της αμερικανικής φύσης οι οποίες δημιουργούσαν τρόμο (Doak 2008 :13), συνιστούσαν παράλληλα τον συνδετικό κρίκο με το *υψηλό*. Αποτελούσαν τη ζωντανή μαρτυρία του μόνου οργανικού και ιστορικού παρελθόντος της αμερικανικής ηπείρου. Το τσεκούρι του σκαπανέα πάνω στους κορμούς των δέντρων, ηχούσε στ' αυτιά τους όπως η γκιλοτίνα για τους ευγενείς, τους κληρικούς και τους βασιλόφρονες κατά την περίοδο του Τρόμου στη Γαλλία. Και για τους δύο Βουρβονιστές, οι δομές του Παλαιού Καθεστώτος και οι εκπρόσωποί του ήταν συνδεδεμένα με το δέος που προκαλούσε η Μοναρχία και ο καθολικισμός, με τη φεουδαρχία, το συλλογικό, το οργανικό, το αμετάβλητο, τις παραδόσεις και τις υψιπετείς αναζητήσεις. Για τους Αμερικανούς αντίθετα, η πράξη αυτή ήταν προϋπόθεση για την απόκτηση εθνικής ταυτότητας, και παράλληλα χαρακτηριστικό γνώρισμα της προόδου, του πολιτισμού και των ίσων ευκαιριών της χώρας τους.

Και στα δύο δοκίμια του Τοκβίλ, αλλά κυρίως στο *Δεκαπέντε Ημέρες στην Ερημιά*, οι λέξεις *μοναξιά* (*solitude*) και *σιωπή* (*silence*), επαναλαμβάνονται αρκετές φορές, υποδεικνύοντας όχι μόνο μια ρομαντική και μεταφυσική κατάσταση, αλλά τον τρόπο με τον οποίο η δημοκρατία στην Αμερική διαταράσσει και μετασχηματίζει αυτήν τη μεταφυσική απομόνωση και την ιερή σιωπή (Paltieli 2016 :189). Η πορεία των Μπωμόν και Τοκβίλ προς την απόλυτη ησυχία και την απόσυρση, είναι αντίστροφη από αυτήν των σκαπανέων. Οι πρώτοι, όπως και ο Σατωμπριάν πριν απ' αυτούς, είχαν καταφύγει στην ερημιά για να απομονωθούν από τον πολιτισμό, ενώ οι δεύτεροι μεταφέρουν επίμονα και προσχεδιασμένα τον πολιτισμό στην άγρια ερημιά των ατελείωτων αμερικανικών δασών (Paltieli 2016 :189).

Είναι χαρακτηριστικές οι περιγραφές του Τοκβίλ για τις μικρές αυτοσχέδιες ξύλινες καλύβες (*log houses*). Το εσωτερικό των εφήμερων και πρόχειρων αυτών κατοικιών αντανακλά έναν βαλσαμωμένο εξωτισμό, έναν ξεπεσμένο αγγλικό πολιτισμό, μια υποβαθμισμένη αισθητική και μια έλλειψη

δέσμευσης. Η κατάκτηση του εξωτισμού και αυτού που οι Αμερικανοί αποκαλούν *wilderness*, η επιβίωση μέσα σε αντίξοες συνθήκες, και η καλλιέργεια της γης ήταν βασισμένες στο αγροτικό όραμα του Τόμας Τζέφερσον και συνιστούσε απαραίτητη προϋπόθεση για τη λειτουργία της αμερικανικής δημοκρατίας. Μέσω της κατάκτησης της άγριας φύσης, το αμερικανικό έθνος μπορούσε πλέον να περάσει από τη μυθική στην οργανική του διάσταση και να αποκτήσει υπόσταση (Marienstras 1976 :209). Η ποιμενική ιδεολογία και το αγροτικό όραμα έτσι όπως περιγράφονταν στις *Σημειώσεις για την Πολιτεία της Βιργινίας* (1785) του Τζέφερσον, δίνουν το πράσινο φως για την εντατική καλλιέργεια της γης και τη δημιουργία ενός καπιταλιστικού συστήματος βασισμένου στη γεωργική εκμετάλλευση, μέσω του οποίου θα εξασφαλιζόταν η κοινωνική και πολιτική σταθερότητα της χώρας (Sweet 1994 :59).

Κατά τη διάρκεια της παραμονής τους μέσα στην άγρια ερημιά των αμερικανικών δασών οι δύο σύντροφοι θα βρεθούν αντιμέτωποι με δύο είδη μοναξιάς: Τη μοναξιά ως αναγκαία συνθήκη απόκτησης περιουσίας από τους Αμερικανούς σκαπανείς, και τη μοναξιά ως έναυσμα για ονειροπόληση και πνευματική ανύψωση από τους ίδιους. Οι Γάλλοι αριστοκράτες διαπιστώνουν ότι για τους Αμερικανούς ο εξωτισμός συνιστά το πλαίσιο εντός του οποίου ξεδιπλώνεται ο ατομικισμός, ως αδιαφορία απέναντι στους άλλους, ως αναδίπλωση στην ιδιωτική σφαίρα, και ως πάθος για τις υλικές απολαύσεις.¹¹ Συναντούν σκαπανείς οι οποίοι ενδιαφέρονται για τα ανθρώπινα έργα στη φύση και όχι για τα έργα της φύσης, αναπτύσσοντας με τη μοναξιά μία σχέση περισσότερο εργαλειακή παρά διανοητική. Ο επίδοξος ιδιοκτήτης απομονώνεται στα άγρια δάση και αποδεικνύεται ανθεκτικός στις δυσκολίες, τις κακουχίες και τους κινδύνους, προκειμένου να καλλιεργήσει τον πολιτισμό και στη συνέχεια τον πλουτισμό. Το κίνητρό του δεν είναι ο ηρωισμός της γαλλικής παράδοσης προσανατολισμένος στην αρετή,¹² αλλά το κέρδος. Η συνεχής μετακίνηση σε αυτήν την περίπτωση δεν αφορά καθόλου μια νοητική και πνευματική περιπλάνηση, αλλά προέλαση και κατάκτηση. Αντίστοιχα η αδιάλειπτη κοπή των δέντρων συνιστά ρήξη με ένα βάρβαρο παρελθόν, τη

δυναμική πορεία προς το πολλά υποσχόμενο μέλλον και την επέκταση των αμερικανικών συνόρων.

Οι σκαπανείς, εμπνεόμενοι από τον Τζέφερσον, όφειλαν να δαμάσουν το χάος, την αταξία και την αγριότητα της φύσης (Valsania 2004 :628), ανοίγοντας δρόμο μέσα στα δυσπρόσιτα δάση, και σφραγίζοντας έτσι την επιβολή, την εγκαθίδρυση και την κυριαρχία του αμερικανικού έθνους. Η εντατική καλλιέργεια της γης εξασφάλιζε την επικράτηση της λευκής φυλής έναντι των ιθαγενών και παράλληλα την πολιτική σταθερότητα που τόσο πολύ είχε ανάγκη η Αμερική λόγω του ανομοιογενούς πληθυσμού της. Η «έγγεια» ιδιοκτησία εκτός από δικαίωμα φυσικό (Λοκ 1990 :104) και κοινωνικό (Ρουσσώ 2006 :69),¹³ αποτελούσε ουσιαστικά το μόνο μέσο να αφομοιωθεί κάποιος από έναν κατ' εξοχήν ανομοιογενή πληθυσμό, να αποκτήσει κύρος, και να κερδίσει τον σεβασμό μέσα από την επιτυχία, νοούμενη ως υλική συσσώρευση και πλουτισμό. Η απομόνωση, η αυτάρκεια και η επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος, δεν ήταν μόνο απόρροια του ατομικισμού που τόσο πολύ είχε ενθαρρυνθεί από τον Τζάκσον και τόσο έντονα κατακριθεί από τον Τοκβίλ,¹⁴ αλλά και χαρακτηριστικά μιας εθνικής ταυτότητας.

Στα μάτια των Γάλλων παρατηρητών, η φύση αντιστεκόταν εις μάτην μπροστά στην καταστροφική επέλαση του δυτικού πολιτισμού. Ο Τοκβίλ μιλάει για την κοπή των δέντρων με όρους βασανισμού και καταστροφής: αποκομμένα, φλεγόμενα, ακρωτηριασμένα, χτυπημένα, εξαφανισμένα, ξεριζωμένα, καμένα, συντρίμια. Τόσο για τους δύο Γάλλους επισκέπτες, όσο και για τον Σατωμπριάν, τα δέντρα αντικατόπτριζαν την πιο αρχαία παρουσία στην Αμερική, τους «φυσικούς» προγόνους, τα οστά ενός πολύ παλιού κόσμου, *«παιδιά της γης και της ελευθερίας, μητέρα κάθε ανθρώπινης κοινωνίας: αυτό αξίζει όσο τα μνημεία και οι πρόγονοι»* (Chateaubriand 1838 :43). Η καταστροφή λοιπόν των τεράστιων δασικών εκτάσεων συνιστούσαν γι' αυτούς μία καθαρή λεηλασία, ύβρη και ασέβεια προς το παρελθόν, την ιστορία και τους «φυσικούς» προγόνους των κατοίκων της Αμερικής.

Τ' απομεινάρια δύο παράλληλων Ιστοριών: Αναζητώντας τα ίχνη των «ευγενών», Γάλλων και Ιθαγενών

Στην προηγούμενη ενότητα εξετάστηκε ο τρόπος με τον οποίο ο Τοκβίλ, όπως και ο Σατωμπριάν πριν απ' αυτόν, αναγνώρισε και αισθάνθηκε στην αμερικανική φύση τη διαπεραστική δύναμη του *υψηλού*, έτσι όπως την είχαν περιγράψει αφενός οι Γάλλοι θεϊστές και αφετέρου με τρόπο διαφορετικό ο Άγγλος συντηρητικός φιλόσοφος Έντμουντ Μπερκ. Η συνέπεια της μεταφυσικής αυτής «επικοινωνίας», ως εμπειρία *τρόμου* και δέους απέναντι σε κάτι που δεν το βλέπει κάποιος αλλά το αντιλαμβάνεται με όλες του τις αισθήσεις, δεν ήταν μόνο η εμπειρία του μεγαλειώδους και του υπερβατικού, αλλά και η πολιτικοποίησή του. Πολιτικοποίηση με την έννοια της πρόσληψης του εξωτισμού, συμπεριλαμβανομένης της φύσης, αλλά και των ιθαγενών που διαμένουν σε αυτήν ως τα μόνα απτά και αποδεκτά στοιχεία μιας «αρχαϊκής παράδοσης» οι μόνες αποδείξεις μιας «γνήσιας», «εθνικής» Ιστορίας της Αμερικής. Η άφιξη των σκαπανέων και οι ριζικές παρεμβάσεις τους στο φυσικό και εδεμικό τοπίο με σκοπό την μετατροπή του σε καλλιεργήσιμες γαίες (αποψίλωση δασών, εκδίωξη των ιθαγενών, μετάλλαξη του οικοσυστήματος) στο πλαίσιο της ανάπτυξης μιας αγροτικής οικονομίας και μιας σαφούς εθνικής πολιτικής, ισοδυναμούσε για τον Τοκβίλ με ένα πρόωρο και άδοξο τέλος της αμερικανικής ιστορίας, πριν καν ακόμα αυτή εκκινήσει. Ένα τέλος το οποίο ταύτιζε με αυτό της γαλλικής αριστοκρατίας ως προς την εξάλειψη των παραδοσιακών θεσμών, αρχών και αξιών, της κοινότητας και του ένδοξου ιστορικού παρελθόντος, λόγω της εγκαθίδρυσης μίας νέας τάξης πραγμάτων η οποία παραχωρούσε την πρωτοκαθεδρία στην ομοιογένεια, το οικονομικό κέρδος και τον ατομικισμό.

Παρά την πεποίθησή του για το μη αναστρέψιμο της εξάπλωσης του δημοκρατικού πολιτεύματος και του μετασχηματισμού του κοινωνικο-οικονομικού συστήματος που αυτό συνεπάγεται, εκείνος επιμένει να αναζητά τα ίχνη των «τελευταίων ευγενών» στην Αμερική, όχι μόνο των Γάλλων, αλλά και των ιθαγενών. Το ταξίδι στη Λίμνη Ονείδα δεν αποτελούσε παρά την εκπλήρωση ενός ονείρου, την πραγματοποίηση μιας κοινής φαντασίωσης του

Τοκβίλ και του Μπωμόν. Η συγκίνηση του πρώτου είναι διάχυτη στο κείμενο καθώς περιγράφει βήμα προς βήμα την αναζήτηση κάποιου αποτυπώματος από τους εξόριστους ευγενείς συμπατριώτες του που διέμεναν στο ερημικό και απομονωμένο νησί στη μέση της Λίμνης. Στις τρεις μόλις σελίδες παρουσιάζονται αρκετά θρησκευτικά, πολιτισμικά και εθνικά σύμβολα της Γαλλίας, που μαρτυρούν την παρουσία της γαλλικής αριστοκρατίας, αλλά και την αποτυχία της να επιβιώσει και να ακμάσει στο αμερικανικό έδαφος. Ο Τοκβίλ χωρίς να κατονομάζει το νησί, επαναλαμβάνει την εμπειρία της αναζήτησης αυτής εντάσσοντάς την στον Α΄ Τόμο της *Δημοκρατίας στην Αμερική*.¹⁵

Οι δύο συνοδοιπόροι είχαν διαβάσει το μυθιστόρημα της Γερμανίδας Σοφί Φον Λαρός *Ταξίδι στη Λίμνη Ονέιδα* (1798), το οποίο περιέγραφε την ζωή μιας αυτοεξόριστης οικογένειας Γάλλων ευγενών που ταξιδεύει μέχρι την Αμερική για να αποφύγει τα έκτροπα της Γαλλικής Επανάστασης και επιθυμούσαν να διαπιστώσουν αν υπήρχαν ακόμα κάποια ίχνη των συμπατριωτών τους, από τους οποίους σύμφωνα με τον θρύλο της περιοχής, δεν επιβίωσε κανείς. Η χρονική στιγμή ωστόσο που επιλέγεται για την επίσκεψη στο Νησί των Γάλλων, δεν είναι τυχαία. Συμπίπτει με τη Μοναρχία του Ιουλίου η οποία στήριζε τις Συνταγματικές αρχές και τις φιλελεύθερες ιδέες της αστικής τάξης. Ο Τοκβίλ προβληματίζεται για την τύχη της αριστοκρατίας και του κλήρου, δύο τάξεις οι οποίες προσπαθούν να κρατηθούν και πάλι όρθιες μετά την Επανάσταση του 1830.

Σε ό,τι αφορά το ταξίδι με προορισμό το Σάγκινοου ο Τοκβίλ είχε στο μυαλό του - όπως αναφέρει εξάλλου στην αρχή του δοκιμίου του *Δεκαπέντε Ημέρες στην Ερημιά* - τα έργα του εξ αγχιστείας συγγενή του Σατωμπριάν, καθώς και του δημοφιλούς Αμερικανού συγγραφέα Τζέιμς Φένιμορ Κούπερ.¹⁶ Τόσο ο Τοκβίλ, όσο και ο Μπωμόν ένιωθαν την ανάγκη να μελετήσουν την Αμερικανική κοινωνία στην εξέλιξή της σε όλα τα στάδια, από τον πιο «άγριο» μέχρι τον πιο «πολιτισμένο» άνθρωπο. Ωστόσο, όπως καταγράφουν οι ίδιοι στα κείμενά τους, όχι μόνο δεν συνάντησαν την εξελικτική ποικιλότητα που έψαχναν, αλλά αντιθέτως ήρθαν αντιμέτωποι σε κάθε τους βήμα και σε κάθε τους σταθμό με την ομοιομορφία του αμερικανικού ήθους, απόρροια του

πνεύματος της γενικευμένης ισότητας που επικρατούσε κατά την περίοδο της Τζακσονικής προεδρίας.¹⁷

Ο Κούπερ υπήρξε ο κατεξοχήν αφηγητής της «wilderness», δηλαδή της αμερικανικής ερήμου, και των περιπετειών που βιώνουν τα άτομα μέσα σ' αυτήν. Στη διάρκεια της ζωής του εξέδωσε μια πληθώρα μυθιστορημάτων από τα οποία αυτό που σημείωσε τη μεγαλύτερη επιτυχία και επηρέασε τον Τοκβίλ ήταν το πολύ γνωστό *Ο Τελευταίος των Μοϊκανών* (1826). Κεντρικός ήρωας των έργων του Κούπερ είναι ο Νάπτου Μπάμπο, ο λευκός ερημίτης που ζει ανάμεσα στη φύση και στην κοινωνία, και ο πιστός ινδιάνος φίλος του Τσίγκατσκουκ. Ο Αμερικανός συγγραφέας στα μυθιστορήματά του περιγράφει την εξέλιξη της αμερικανικής κοινωνίας, τις πραγματικές συνθήκες διαβίωσης των σκαπανέων και τις επιπτώσεις της πορείας τους προς τη Δύση. Παρουσιάζει επίσης μια ψηφίδα ατόμων που κατοικούσαν στην Αμερική την περίοδο εκείνη, τον ανταγωνισμό τους για τη νομή της γης και τα όρια μεταξύ «τάξης» και «άναρχης ελευθερίας» λέξεις που παρουσιάζουν μεγάλη συχνότητα στη ρητορική του Τόμας Τζέφερσον (Collins 1966 :79).

Ο Μπωμόν με τον Τοκβίλ φρόντισαν κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους στην Αμερική, να επισκεφθούν την περιοχή Μοχόουκ, όπου εκτυλίσσεται η υπόθεση του μυθιστορήματος *Ο Τελευταίος των Μοϊκανών* (Pierson 1938 :191, Jardin 1988 :122). Αναζητώντας όμως τα ίχνη των γενναίων και υπερήφανων εναπομεινάντων Μοϊκανών, οι δύο Γάλλοι περιηγητές, δεν συναντούν παρά κάποια λίγα ερείπια και μερικούς εξαθλιωμένους ινδιάνους να ζητιανεύουν πίσω από την άμαξά τους. Η επιρροή του Κούπερ στο *Δεκαπέντε Ημέρες στην Ερημιά* είναι εντονότατη. Κατά τη διάρκεια της περιπλάνησής του ο Τοκβίλ έρχεται σε επαφή με όλες τις ομάδες των ανθρώπων που κινούνται μαζί του δυτικά, ο καθένας για τους δικούς του λόγους. Συναντά τον σκαπανέα, τον μέτοικο, τον εξαθλιωμένο και εκδιωγμένο ινδιάνο, τους μιγάδες, τους πρώιμους μεσίτες και πωλητές γης.

Τόσο ο Τοκβίλ, όσο και ο Μπωμόν, εκπλήσσονταν δυσάρεστα από το γεγονός ότι αδυνατούν να εντοπίσουν τους απογόνους μιας αρχαίας φυλής, τους σταθερούς εκείνους κατοίκους που έχουν αφήσει το στίγμα τους και τα χνάρια τους σε μία συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή. Αντιθέτως

παρατηρούσαν με τρόμο τη συνεχή έλευση οπιορτυνιστών εποίκων, με αδιευκρίνιστο παρελθόν, και με έκδηλη τη διάθεση για δημιουργία ενός μέλλοντος βασισμένου τόσο στον έλεγχο των φυσικών πόρων, όσο και στην παραγωγικότητα, ως νομιμοποιητικού μέσου του ιδιοκτησιακού καθεστώτος. Κατ' αυτόν τον τρόπο τα μεταβατικά και ενδιάμεσα στάδια κάθε εξελισσόμενου πολιτισμού έτσι όπως τον προσδιόριζαν οι ίδιοι σύμφωνα με τα εθνικά και ευρωπαϊκά πρότυπα, ήταν όχι μόνο δυσδιάκριτα, αλλά και σχεδόν ανύπαρκτα. Ο τυχοδιωκτισμός, η έντονη γεωγραφική κινητικότητα με απώτερο στόχο την εκμετάλλευση, την αρπαγή και το οικονομικό κέρδος, σηματοδοτούσαν για τους δύο Γάλλους αριστοκράτες τη σκανδαλώδη έλλειψη ηθικής δέσμευσης και αφοσίωσης σε μια υπέρτατη πατρίδα.

Η κατάκτηση όμως της αμερικανικής φύσης συμβάδιζε παράλληλα και με τον συνεχή εκτοπισμό, τον σταδιακό εκφυλισμό και την αποψίλωση των φυλών των ιθαγενών. Η άρνηση των ινδιάνων να διδαχθούν τις μεθόδους καλλιέργειας της γης, η απαλλοτρίωση των εδαφών στα οποία κατοικούσαν με βίαιο ή θεσμικό τρόπο μέσω συμφωνιών και Πράξεων Μετακίνησης (Removal Acts), κυρίως επί προεδρίας Τζάκσον, οδήγησε σε μαζικές μετακινήσεις και στην ουσιαστική «κονιορτοποίηση» τους (Κοκκινάκης 2012 :16). Το *Δεκαπέντε Ημέρες στην Ερημιά*, αποτελεί μία ζωντανή μαρτυρία για την παρακμή και την απομυθοποίηση του «ευγενούς ιθαγενούς», πού τόσο πολύ είχε εξυψωθεί από τους Γάλλους διανοούμενους του Διαφωτισμού. Η θλιβερή εικόνα του ρακένδυτου και αλλοτριωμένου από τον ευρωπαϊκό πολιτισμό ινδιάνου στο παραπάνω δοκίμιο, συμπληρώνεται από την τραγική περιγραφή του Τοκβίλ στη *Δημοκρατία στην Αμερική*, και συγκεκριμένα στο κεφάλαιο εκείνο που εξιστορείται η μετακίνηση των Τσόκτους (Choctaws),¹⁸ της πρώτης φυλής στην αμερικανική ιστορία που προχώρησε σε εκούσια εγκατάλειψη των εδαφών της με αντάλλαγμα την ανάληψη των εξόδων μετακίνησης από το κράτος, και τίτλους μόνιμης ιδιοκτησίας στην άλλη μεριά του Μισσισιππί (Satz 2002 :69-70).

Οι Γάλλοι πίστευαν ότι σε αντίθεση με τους Ισπανούς και τους Άγγλους, η δική τους αποικιακή πολιτική εφαρμοζόταν με ηπιότητα, ανθρωπισμό και σεβασμό προς τους ιθαγενείς. Θεωρούσαν τους εαυτούς τους υποστηρικτές

μιας αφομοιωτικής πολιτικής των ιθαγενών, η οποία θα επέτρεπε την αρμονική συνύπαρξη και συνεργασία σε έναν κοινό τόπο υπό τις εντολές και την εποπτεία της γαλλικής διοίκησης, αλλά και του καθολικού δόγματος (Lacan 2013 :237-238). Ο Σατωμπριάν γράφει χαρακτηριστικά στο έργο του *Αναμνήσεις Πέρα από τον Τάφο*: «Να πούμε ότι εξ αιτίας της τιμής της πατρίδας μας και της δόξας της θρησκείας μας, οι Ινδιάνοι ήταν πολύ δεμένοι με μας. Δεν έχουν σταματήσει να μας νοσταλγούν και ένα μαύρο ράσο (ένας ιεραπόστολος) εξακολουθεί να αποτελεί αντικείμενο λατρείας μέσα στα αμερικανικά δάση. Ο άγριος εξακολουθεί να μας αγαπά κάτω από το δέντρο στο οποίο μας υποδέχθηκε για πρώτη φορά, πάνω στο έδαφος που πατήσαμε και όπου του εμπιστευτήκαμε τους τάφους μας» (Chateaubriand 1989 :496). Ωστόσο ο γαλλικός αποικισμός απέτυχε να επικρατήσει έναντι του αγγλικού και του ισπανικού όχι μόνο λόγω της απώλειας των γαλλικών εδαφών στην Αμερική, αλλά και για λόγους που είχαν να κάνουν κυρίως με την έλλειψη στήριξης από την κεντρική εξουσία, με την απουσία συγκροτημένης αποικιακής πολιτικής και τον ισχύοντα συμπαγή γαλλικό πληθυσμό στις γαλλικές κτήσεις (Lounissi 2006).¹⁹ Οι εικόνες του Τοκβίλ για τους ιθαγενείς μας απομακρύνουν πολύ από την εξιδανικευμένη εικόνα των μοναχών στις Αναφορές που τους παρομοίαζαν τότε με τους αρχαίους Έλληνες λόγω της σωματικής τους ρώμης και ομορφιάς και τότε με τους μάρτυρες της Εκκλησίας, λόγω της αντοχής τους στις κακουχίες και στον σωματικό πόνο.

Ο Μονταίνιος στα *Δοκίμιά* του (1580) και ειδικά στα κεφάλαια «Περί Κανιβάλων» και «Περί Μετριοπάθειας» διατύπωνε ότι οι ιθαγενείς είναι όπως τα άγρια φρούτα, ούτε άγριοι, ούτε βάρβαροι, αλλά αμόλυντοι και αγνοί (Montaigne 2003: 275-276). Επίσης πριν τον Ρουσσώ, ο Βαρώνος ντε Λαοντάν στο έργο του *Περίεργοι Διάλογοι Μεταξύ του Συγγραφέα και Ενός Σκεπτόμενου Άγριου με Κοινό Νου που Έχει Ταξιδέψει* (1703), περιγράφει για πρώτη φορά έναν δυτικό να συνομιλεί με τους ιθαγενείς, δίνοντας έμφαση στην απουσία των παθών ανάμεσα στις ινδιάνικες φυλές, στην έλλειψη της κοινωνικής ιεράρχησης και σχέσεων υποταγής, στην αγάπη τους για την ελευθερία και την ισότητα. Ο Λαοντάν μέσα από το έργο του αποκηρύσσει τον πολιτισμό και την ιδιοκτησία, θεωρώντας τα ως τα κατ' εξοχήν αίτια των δεινών που υφίσταται η

ανθρωπότητα (de Lahontan 2005). Μερικά χρόνια αργότερα, το 1755, και μέσω της *Πραγματεία περί της Καταγωγής και των Θεμελίων της Ανισότητας Ανάμεσα στους Ανθρώπους*, ο Ρουσσώ, πιθανολογούμε επηρεασμένος από τον Λαοντάν, θα μιλήσει για τις συνθήκες απόλυτης ισότητας, ανεξαρτησίας, γαλήνης, αγνότητας και συμπόνιας που απολαμβάνει ο άνθρωπος στη φύση πριν εισέλθει στην κοινωνία (2006). Τη ρητορική γύρω από την έμφυτη καλοσύνη και σοφία του ευγενούς ιθαγενούς, έρχονται να συμπληρώσουν ο Ντιντερό και ο Κοντορσέ. Το κείμενό του Ντιντερό *Συμπλήρωμα στο Ταξίδι του Μπουγκενβίλ* (1772) συνιστά ένα μανιφέστο υπέρ των ιθαγενών και των ηθών τους, εκθειάζοντας τον φυσικό τρόπο ζωής και τη ροπή της φύσης προς το καλό και το δίκαιο (Diderot 2006 :75-137). Ο Κοντορσέ μέσα από το βιβλίο του *Σχεδιάσμα για έναν Ιστορικό Πίνακα* (1795), στηρίζει όπως και οι προηγούμενοι στοχαστές το φυσικό δικαίωμα της ισότητας, και κατακρίνει τον φανατισμό και την απληστία που στάθηκαν αιτία για την κακομεταχείριση των ιθαγενών (Condorcet 2006 :121, 128).

Στον αντίποδα βρισκόντουσαν οι υποστηρικτές της θεωρίας του κλιματικού ντετερμινισμού, όπως οι Μπουφόν, ντε Πόου, Μοντεσκιέ, και Βολταίρος, οι οποίοι ήταν πεπεισμένοι ότι οι κλιματικές συνθήκες επηρεάζουν τη σωματική διάπλαση, τη φυλετική εξέλιξη, τα ήθη και τον χαρακτήρα των ανθρώπων.²⁰ Θεωρούσαν ότι στο Βόρειο ημισφαίριο μπορούσαν να εντοπιστούν ανώτερα είδη φυλών, φυτών και ζώων, σε σχέση με την Αμερική της οποίας οι κάτοικοι, όπως και έποικοι, η χλωρίδα και η πανίδα παρουσίαζαν εκφυλιστικά χαρακτηριστικά. Οι παραπάνω ήταν επίσης αρκετά επικριτικοί με τους ιθαγενείς τη νομαδική ζωή και το κυνήγι, θεωρώντας ότι αυτός ήταν τρόπος ζωής που χαρακτήριζε τους απολίτιστους πληθυσμούς. Ο Βολταίρος ειδικά, πίστευε ότι οτιδήποτε βρίσκεται έξω από τον πολιτισμό είναι ζώωδες και βάρβαρο.²¹

Στη Γαλλία ο "ευγενής άγριος", που τόσο πολύ είχε εκθειαστεί κατά τον 18ο αιώνα, άρχισε σταδιακά να χάνει την αίγλη και τον θαυμασμό που απολάμβανε. Οι αναφορές των Γάλλων ταξιδιωτών στην Αμερική περί τα τέλη του 18ου αιώνα ήταν απογοητευτικές σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης και την εξέλιξη των ινδιάνων. Η έμφαση δεν δινόταν πλέον στην εντυπωσιακή

σωματική τους διάπλαση, στην έμφυτη απλότητα και αθωότητά τους, αλλά στη θλιβερή καθημερινότητα, και στις δυσάρεστες αλλαγές στον τρόπο οργάνωσής της ζωής τους. Όταν για παράδειγμα ο Λουδοβίκος-Φίλιππος, Δούκας της Ορλεάνης, κατέφυγε το 1793 στην Αμερική μετά την εκτέλεση του πατέρα του, με χρηματοδότηση του Κυβερνήτη Μόρις, γέμισε το τετράδιό του με σημειώσεις που αφορούσαν κυρίως το πόσο εξαθλιωμένοι ήταν οι Ινδιάνοι που είχε συναντήσει. Ειδική μνεία έκανε μόνο στην ομορφιά των γυναικών Ιθαγενών, οι οποίες όμως αντιμετωπίζονταν με απαξίωση, έλλειψη σεβασμού και σκληρότητα (Roman 1990: 23-32).

Στην "απο-εξωτικοποίηση" της εικόνας των Ιθαγενών στις αρχές του 19ου αιώνα συνέβαλε και ο Γάλλος φιλόσοφος, ιστορικός και πολιτικός Βολνέ, ο οποίος έχοντας επισκεφθεί την Αμερική, δημοσίευσε το 1803 το έργο του *Γενικές Παρατηρήσεις Πάνω στους Ινδιάνους ή Αγριους της Βόρειας Αμερικής*. Στο σύγγραμμά του αυτό, οι Ινδιάνοι της Αμερικής ταυτίζονταν με τους βάρβαρους και ο ιδεότυπος του ευγενούς Ιθαγενούς αντιστρέφεται ολοκληρωτικά. Ο Ιθαγενής δεν αποτελεί πλέον παράδειγμα προς μίμηση, αλλά μια ξεχωριστή πρωτόγονη κατηγορία ατόμων με κατώτερα χαρακτηριστικά, που προσβάλλουν το ανθρώπινο είδος. Εδώ είναι εμφανής η επιρροή της θεωρίας του κλίματος, την οποία ο Βολνέ αναπτύσσει κυρίως μέσω του βιβλίου του *Πίνακας του Κλίματος και του Εδάφους των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής*. Ο Γάλλος φιλόσοφος και ιστορικός, θεωρούσε ότι οι αρχαίες κοινωνίες ήταν βάρβαρες και ανισοτικές. Με το πρόσχημα της επίδειξης γενναιότητας και διεκδίκησης της δόξας προκαλούσαν αναταραχές που κατέληγαν σε αταξία και χάος (Duvernay-Bolens 1998: 153-154). Με τον ίδιο τρόπο, οι κοινωνίες των Ιθαγενών, είχαν παραμείνει στάσιμες στο πρώιμο αυτό και μακρινό στάδιο του πολιτισμού. Ο Βολνέ στην αρχαιότητα και στους Ιθαγενείς, δεν αναγνώριζε παρά μόνο αγριότητα, ωμή βία, και μη αναγνώριση του δικαιώματος της περιουσίας, βασική προϋπόθεση για την απρόσκοπτη πρόοδο του ατόμου και της κοινωνίας.

Οι απόψεις αυτές του Βολνέ, αντανακλούσαν τον νέο αξιακό χάρτη και τα νέα πρότυπα που εισήγαγε η μετα-επαναστατική εποχή, αποκαθλώνοντας την εξιδανικευμένη εικόνα της Αμερικής την οποία είχαν χτίσει οι Γάλλοι

Διαφωτιστές του προηγούμενου αιώνα (Dyvernay-Bolens 1998: 156). Η ισχυρή πια αστική τάξη απαιτούσε την υιοθέτηση ενός νέου ήθους που θα έδινε προτεραιότητα στην οργανωμένη με νόμους πολιτεία, στην ευταξία, στην ειρήνη, στη σταθερότητα και στην εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πόρων, έτσι ώστε να διευκολυνθεί η ανάπτυξη της οικονομίας και του εμπορίου. Η νομαδική ζωή, οι συνεχείς μετακινήσεις, οι πόλεμοι, η έλλειψη εθνικής και κοινωνικής συνοχής, χαρακτήριζαν περισσότερο μια παρελθούσα πρωτόγονη περίοδο του ανθρώπινου γένους και δεν ανταποκρίνονταν πια στα καινούρια δεδομένα και στους αναμορφωμένους θεσμούς (Dyvernay-Bolens 1998).

Οι Τοκβίλ και Μπωμόν απέδωσαν στην υπερβολική ανεξαρτησία, στον εγωισμό, και στην άρνησή των ιθαγενών να ασχοληθούν με τη γεωργία, την απώλεια της ευκαιρίας να εξασφαλίσουν τόσο την ακέραιη παρουσία τους στον αμερικανικό εδαφικό χώρο, όσο και την αξιοπρεπή επιβίωσή τους. Για τους δύο Γάλλους περιηγητές η καλλιέργεια της γης και η εκμετάλλευση των πόρων της, πέρα από το ότι συμβάδιζε με τη συνεχή πρόοδο και τον πολιτισμό, ήταν σημαντική για έναν ακόμα λόγο. Ο δύσκολος χειμώνας του 1788 στη Γαλλία και η ξηρασία που είχε ακολουθήσει το καλοκαίρι, είχαν προκαλέσει την καταστροφή όλης σχεδόν της γεωργικής καλλιέργειας, και της συνεπακόλουθης έλλειψης σε τρόφιμα. Η πείνα που βίωσαν τα κατώτερα κυρίως στρώματα όχι μόνο λόγω της έλλειψης τροφίμων, αλλά και εξαιτίας των λάθος χειρισμών στη διαχείριση των αποθηκών του Κράτους, αποτέλεσε έναν ακόμα λόγο για την πυροδότηση της Γαλλικής Επανάστασης το 1789 (Wolloch 2013: 113).

Οι Μπωμόν και Τοκβίλ, ήταν ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένοι σε ό,τι αφορούσε τη σπουδαιότητα της διαχείρισης της γης και της παραγωγής γεωργικών προϊόντων, καθώς πίστευαν ότι μία λανθασμένη πολιτική, ή αβλεψίες μπορούσαν όχι μόνο να προκαλέσουν ανακατατάξεις και αναταραχές, αλλά και να εξοντώσουν ένα ολόκληρο έθνος. Ο Τοκβίλ λέει χαρακτηριστικά: *"Τους ιθαγενείς δεν τους διώχνουν οι Ευρωπαίοι. Η πείνα τους διώχνει"* (Tocqueville 2008: 325). Οι ιδέες του Διαφωτισμού και του φιλελευθερισμού οι οποίες είχαν εμποτίσει τον Μπωμόν και τον Τοκβίλ, τους ωθούσαν να ερμηνεύσουν την παρακμή και την σταδιακή εξαφάνιση των φυλών ως απόρροια της πεισματικής τους άρνησης να προσαρμοστούν στον δυτικό

πολιτισμό. Για τους δύο Γάλλους συντρόφους, οι ιθαγενείς της χώρας αυτής, φάνηκαν να είναι δεκτικοί μόνο απέναντι στις στρεβλώσεις του ευρωπαϊκού πολιτισμού (αλκοόλ, καταχρήσεις, κυνήγι του ευτελούς, απληστία), ενώ είχαν αρνηθεί πεισματικά να ενστερνιστούν τα θετικά του (γεωργική καλλιέργεια, εκχριστιανισμός), εμμένοντας σε έναν ανεξάρτητο τρόπο ζωής, "*στα έσχατα όρια της ελευθερίας*" (Tocqueville 2008 : 322).

Οι δύο στοχαστές και μελετητές, εντόπιζαν στους ιθαγενείς μια ακραία και σχεδόν αυτοκαταστροφική προσκόλληση στην ελευθερία. Θεωρούσαν δε, ότι παρά τις προσπάθειες των προτεσταντών ή των ιησουιτών να κάνουν τους ιθαγενείς να συνειδητοποιήσουν τα ευεργετικά αποτελέσματα που θα είχε ο εκχριστιανισμός και οι αξίες του πολιτισμού στη ζωή τους, εκείνοι αντιστέκονταν. "*Ο πολιτισμός γεννιόταν κάτω από το καλύβι και πέθαινε μέσα στα δάση*" (Tocqueville 2008 :327). Και λίγο παρακάτω: "*Το μεγάλο λάθος των νομοθετών αυτών των ινδιάνων ήταν ότι δεν είχαν καταλάβει πως για να δυνηθεί κάποιος να εκπολιτίσει έναν λαό, θα έπρεπε κατ' αρχήν να επιτύχει τη σταθεροποίησή του και αυτό γίνεται μόνο αν αρχίσει να καλλιεργεί τη γη. Κατ' αρχήν λοιπόν θα έπρεπε να κάνουν τους ινδιάνους γεωργούς*" (Tocqueville 2008 :328). Οι δύο σύντροφοι, όπως και όλος ο υπόλοιπος κόσμος, δεν μπορούσαν λοιπόν παρά να παρακολουθούν θλιμμένοι τις "*ινδιάνικες φυλές να λιώνουν εξ αιτίας της παρουσίας του Ευρωπαϊκού πολιτισμού, όπως το χιόνι κάτω από τις ακτίνες του ήλιου*", όπως λέει χαρακτηριστικά ο Τοκβίλ στο *Δεκαπέντε Ημέρες στην Ερημιά*.

Συμπεράσματα

Τα ρομαντικά κείμενα στα οποία καταγράφονται οι προσωπικές εντυπώσεις και εμπειρίες των Μπωμόν και Τοκβίλ, *Ταξίδι στη Λίμνη Ονείδα* και *Δεκαπέντε Ημέρες στην Ερημιά*, τα οποία δυστυχώς δεν έχουν μεταφραστεί ακόμα στα ελληνικά, συνιστούν ένα πολύτιμο και απαραίτητο συμπλήρωμα στην ανάγνωση και μελέτη του δίτομου βιβλίου του Τοκβίλ *Η Δημοκρατία στην Αμερική*. Η περιπλάνησή τους στην εξωτική, άγρια και ταυτόχρονα παραδείσια φύση ασκεί μία μεταφυσική επιρροή στους δύο Γάλλους διανοούμενους η οποία

τους φέρνει σε επαφή αφενός με τα θεία και αφετέρου με την αρχέγονη και πρωταρχική ιστορία και καταγωγή της Αμερικής στην οποία κατοικούν οι μυθικοί της ήρωες, οι ευγενείς ιθαγενείς (*noble savages*). Η αίσθηση, ή τουλάχιστον η αναζήτηση της αίσθησης του υψηλού, συνδεδεμένης με το υπερβατικό και τον τρόπο που προκαλεί ο αναχωρητισμός και η απομόνωση στα ενδότερα της απόκοσμης ομορφιάς μιας ανέγγιχτης φύσης, η οποία εγγυάται τη σταθερότητα και την ισορροπία, διαταράσσεται βίαια και αστραπιαία. Το δόγμα της «επέκτασης προς δυσμάς», το επονομαζόμενο στην Αμερική «*Manifest Destiny*», δηλαδή το επιβεβλημένο «ιερό καθήκον» των εποίκων να επεκταθούν προς τα δυτικά και σε όλο το βόρειο κομμάτι της ηπείρου, ανέτρεψε ριζικά όλα όσα είχαν δημιουργήσει το μύθο της Αμερικής στην Ευρώπη λόγω της μεταβολής που υπέστη το φυσικό τοπίο και το οικοσύστημα, της αλλοίωσης του τρόπου ζωής των αυτόχθονων πληθυσμών και της συνεχούς απώθησής τους. Οι Μπωμόν και Τοκβίλ παραλληλίζουν τον ριζικό αυτό μετασχηματισμό με την μετα-επαναστατική περίοδο στη Γαλλία, δηλαδή με την ανατροπή των παραδοσιακών δομών και θεσμών τη διατάραξη της σταθερότητας της κοινωνικοπολιτικής διάρθρωσης και τη βίαιη εκδίωξη των Γάλλων ευγενών (*nobles*), οι οποίοι δυστυχώς δεν κατάφεραν εποικίσουν επιτυχώς, να μεταφέρουν, να εδραιώσουν το πνεύμα τους, και τις αρετές του γαλλικού πολιτισμού στην Αμερική. Οι Μπωμόν και Τοκβίλ, θεωρούν ότι αν είχε επιβιώσει, επικρατήσει και ακμάσει η γαλλική κουλτούρα, η Αμερική δεν θα είχε παρακμάσει ήδη εν τη γενέσει της. Σε αντίθεση με τους Αμερικανούς πολιτικούς (κυρίως τον Τζέφερσον και τον Τζάκσον) παρατηρούν απογοητευμένοι το χάος να επικρατεί εις βάρος της τάξης, την παράδοση που αντιπροσωπεύουν η φύση και ο γηγενής πληθυσμός να εξαφανίζονται, και την ακόρεστη δίψα για πλουτισμό και ισότητα να ισοπεδώνει τα πάντα. Προς μεγάλη τους απογοήτευση παρακολουθούν «ό,τι είναι στέρεο να εξαυλώνεται»,²² ό,τι είναι νομαδικό να εξαφανίζεται και ό,τι είναι ρευστό να παραμένει.

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους δύο ανώνυμους κριτές για τις πολύτιμες συστάσεις, τα οξυδερκή και ουσιαστικά σχόλιά τους, τα οποία συνεισέφεραν όχι μόνο στη βελτίωση του κειμένου, αλλά και στον επιστημονικό διάλογο, καθώς και το *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* για την επιλογή του άρθρου μου προς δημοσίευση.

¹Οι αναφορές αυτές (*Rélations*) ονομάζονταν και *Εποικοδομητικές Επιστολές (Lettres Edifiantes)*. Συνήθως αφιερώνονταν στον χρηματοδότη της αποστολής και ουσιαστικά επρόκειτο για εκτενείς περιγραφές και πληροφορίες σχετικά με το γεωφυσικό περιβάλλον, το κλίμα, τις συνθήκες διαβίωσης στις περιοχές που ήταν εγκατεστημένοι οι μοναχοί, τη γλώσσα, τα ήθη και τα έθιμα των ιθαγενών με τους οποίους έρχονταν σε επαφή, καθώς και άλλες χρήσιμες πληροφορίες. Συνιστούσαν ένα είδος ανθρωπολογικών και εθνογραφικών μελετών, περιζήτητων από το αναγνωστικό κοινό την εποχή εκείνη. Σταδιακά εντάχθηκαν στο δημοφιλές είδος της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας.

² Κατά τη διάρκεια της Αμερικανικής Επανάστασης, αλλά και μετά τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας, υπήρχε μεγάλη εκδοτική κίνηση των βιβλίων που αφορούσαν την Αμερική, και δεν ήταν λίγοι οι συγγραφείς εκείνοι οι οποίοι παρακινούσαν μέσω αυτών τους Γάλλους πολίτες να ακολουθήσουν το αμερικανικό παράδειγμα. Ανάμεσά τους η Μαντάμ ντε Σταλ, και ο Κοντορσέ με έργο του *Περί της Επιρροής της Αμερικανικής Επαναστάσεως στην Ευρώπη (De l'Influence de la Révolution d'Amérique sur l'Europe)* 1786.

³ Το *υψηλό* αφορά σε μια πνευματική, διανοητική, ηθική, καλλιτεχνική, ή και μεταφυσική εγρήγορση και έγερση των αισθήσεων. Αναφέρεται ακόμα και στη μεγαλοπρέπεια, τη λαμπρότητα της φύσης και των συναισθημάτων που αυτή προκαλεί στον άνθρωπο.

⁴ Ο Μαλεζέρμπ (Guillaume-Chrétien de Lamoignon de Malesherbes), ανήκε στην κατηγορία των ευγενών αξιωματούχων (*noblesse de robe*) οι οποίοι καταλάμβαναν κατά τη διάρκεια του Παλαιού Καθεστώτος υψηλές κρατικές θέσεις, κυρίως στον τομέα της δικαιοσύνης και των οικονομικών. Σημαίνουν πολιτικό πρόσωπο, μετά το πέρας των νομικών του σπουδών ο Μαλεζέρμπ διετέλεσε Υπουργός, Πρόεδρος του Δικαστηρίου *Cour des Aides* στο Παρίσι, αρμόδιου επί θεμάτων δημοσιονομικού και φορολογικού δικαίου. Ως Διευθυντής Τύπου (*Directeur de la Librairie*) ήταν υπεύθυνος λογοκρισίας ελέγχου κάθε δημοσιευμένου υλικού στη Γαλλική Επικράτεια. Από τη θέση αυτή κατάφερε να στηρίξει την έκδοση της *Εγκυκλοπαίδειας* και να υπερασπιστεί τους Φιλόσοφους του Διαφωτισμού, όπως τον Ντιντερό, τον Ντ' Αλαμπέρ και τον Ρουσσώ. Ήταν επίσης ο συντάκτης του Διατάγματος των Βερσαλλιών (*Édit de Tolérance*) το 1787, σύμφωνα με το οποίο αναγνωριζόταν το δικαίωμα στους Προτεστάντες και στους Εβραίους να ασκούν ελεύθερα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα στη Γαλλία. Κατά τη διάρκεια της δίκης του Λουδοβίκου XVI το 1792, ο Μαλεζέρμπ παραβρέθηκε στη Συντακτική Συνέλευση ως συνήγορος υπεράσπισης του Βασιλιά, ενώ οδηγήθηκε και ο ίδιος στη γκιλοτίνα το 1794, ένα χρόνο μετά την εκτέλεση του Λουδοβίκου XVI. Ο Μαλεζέρμπ διακατεχόταν από φιλελεύθερες ιδέες, ήταν υπέρ της Συνταγματικής Μοναρχίας, ενώ είχε προσπαθήσει ανεπιτυχώς να πείσει τόσο τον Βασιλιά Λουδοβίκο XV, όσο και τον Λουδοβίκο XVI για την αναγκαιότητα μείωσης της συγκεντρωτικής εξουσίας και της θέσπισης μεταρρυθμιστικών μέτρων στον τομέα της φορολογίας και όχι μόνο. Το 1771 διατύπωσε τις απόψεις του μέσω των επιστολών διαμαρτυρίας (*Remontrances*) που απευθύνονταν προς τον Βασιλιά Λουδοβίκο XV, και το 1775 προς τον Βασιλιά Λουδοβίκο XVI στις οποίες εξέθετε τις απόψεις του για τις αυθαιρεσίες και τον συγκεντρωτισμό της Βασιλικής Αυλής. Είχε προτείνει παράλληλα την υιοθέτηση Συντάγματος και τη σύγκληση των Γενικών Συνελεύσεων. Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον Μαλεζέρμπ και τη δράση του μπορούν να αναζητηθούν ενδεικτικά στα παρακάτω συγγράμματα: Egret, Jean. "Malesherbes, Premier Président de la Cour des Aides." *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, vol. 3, no 2, 1956, σσ. 97-119, Rogers, William. "From Malesherbes to Tocqueville: The Legacy of Liberalism." *The Journal of Historical Society*, vol. 6, no 3, 2006, σσ. 443-463, Badinter, Robert. *Remontrances Malesherbes*. Flammarion, 2002, Kelly, George. "The Political Thought of Lamoignon De

Malesherbes." *Political Theory*, vol. 7, no. 4, 1979, σσ. 485–508, Moureau, François. "Malesherbes et la Censure: Une Histoire à Relire?." *Dix-huitième Siècle*, vol. 50, no. 1, 2018, σσ. 527-547.

⁵ Η Αλίν Λε Πελετιέ ντε Ροζαμπό, μία εκ των εγγονών του Μαλεζέρμπ, είχε παντρευτεί τον μεγαλύτερο αδελφό του Ρενέ ντε Σατωμπριάν, Ζαν-Μπατίστ, και η έτερη, Λουίζ Λε Πελετιέ ντε Ροζαμπό, τον πατέρα του Αλέξις ντε Τοκβίλ, Ερβέ. Μετά την εκτέλεση του Ζαν-Μπατίστ Σατωμπριάν και της συζύγου του το 1794, τα παιδιά τους εγκαταστάθηκαν στην οικία του Ερβέ ντε Τοκβίλ και μεγάλωσαν μαζί με τον Αλέξις και τ' αδέρφια του.

⁶ Επρόκειτο για το μύθο μιας διάβασης στην Αμερική η οποία ένωνε τον Ατλαντικό με τον Ειρηνικό Ωκεανό μέσω του Καναδικού Αρκτικού Αρχιπελάγους.

⁷ Ο Σατωμπριάν το 1850 στο βιβλίο του *Mélanges Politiques et Littéraires (Πολιτικά και Λογοτεχνικά Σύμμεικτα)*, έξι χρόνια πριν από την έκδοση του βιβλίου του Τοκβίλ *Το Παλαιό Καθεστώς και η Επανάσταση* (1856) είχε διατυπώσει ότι η Γαλλική Επανάσταση ήταν η κατάληξη μιας μακροχρόνιας παρακαμής των φεουδαρχικών δομών, η οποία σε συνδυασμό με τις σπατάλες της Βασιλικής Αυλής και την αλόγιστη χορήγηση προνομίων στην αριστοκρατία οδήγησε τη μοναρχία στην καταστροφή και τον λαό σε εξέγερση.

⁸ Ο Θεϊσμός ή Φυσική Θρησκεία, υποστήριζε ότι ο Θεός βρίσκεται στη φύση και ότι τα έχει δημιουργήσει όλα με σοφία, τάξη και αρμονία. Γίνεται αντιληπτός μέσω της Λογικής μας. Κατά τον 18^ο αιώνα ο Θεϊσμός στηρίχθηκε από τους Φιλοσόφους οι οποίοι υποστήριζαν τη χειραφέτηση από την Εκκλησία, τα Ιερά Βιβλία και από τις παρεμβάσεις των Ηγεμόνων. Χαρακτηριστικά κείμενα που αναφέρονται στη Φυσική Θρησκεία είναι οι *Διάλογοι για τη Φυσική Θρησκεία* του Ντέιβιντ Χιουμ και το Κεφάλαιο «Η Ομολογία Πίστewς του Εφημέριου από τη Σαββοΐα» στον *Αιμίλιο* του Ρουσσώ.

⁹ Για τους όρους *locus amoenus* και *locus horridus*, «ευχάριστος» και «τρομακτικός τόπος» αντίστοιχα, βλέπε Curtius, R., E., 1991. *La Littérature Européenne et le Moyen-Age Latin*. Paris: P.U.F.

¹⁰ Μετά τη λήξη του Επταετούς Πολέμου το 1764 και την ήττα της Αυστρο-Γαλλο-Ρωσικής συμμαχίας που σφραγίστηκε με τη Συνθήκη των Παρισίων, η Γαλλία απογυμνώνεται εδαφικά και μετρά τεράστιες απώλειες.

¹¹ Σ. Κωνσταντακόπουλος, *Ατομικισμός, Επανάσταση, Δημοκρατία. Για την Πολιτική Θεωρία του Τοκβίλ*, Εκδ. Σαβάλλας, Αθήνα 2008, σελ. 56.

¹² Ο ηρωισμός ως αρετή είναι συνδεδεμένος με την προσωπική τιμή, το καθήκον και τη δόξα για την πατρίδα. Συνιστά ένα από τα κεντρικά θέματα της γαλλικής εποποιίας και της λογοτεχνικής παράδοσης φθάνοντας στο απόγειό του τον 17ο αιώνα με τα θεατρικά έργα του Κορνήλιου.

¹³ Για τον Λοκ ιδιοκτησία θεωρείται οτιδήποτε αποσπά ο άνθρωπος από τη φυσική του κατάσταση, αναμειγνύοντάς το με το μόχθο του και συνδέοντάς το με κάτι δικό του, ενώ ο Ρουσσώ αναγνωρίζει το "δικαίωμα του πρώτου καταλαβόντος".

¹⁴ Αναφορικά με την άποψη του Τοκβίλ για τον ατομικισμό στην Αμερική, βλέπε *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, ό. π., Τόμος Β', μέρος 2^ο, Κεφάλαια II, III και IV, σσ. 517-523.

¹⁵ Tocqueville, A., 2008. *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, Τόμος Α, 2^ο μέρος, Κεφ. IX. Αθήνα: Στοχαστής, σσ. 286-290.

¹⁶ Ο Τζέιμς Φένιμωρ Κούπερ θεωρείται ο πρώτος μεγάλος Αμερικανός συγγραφέας που είχε τεράστια απήχηση στο γαλλικό αναγνωστικό κοινό, ενώ ο ίδιος έζησε για μεγάλο διάστημα στη Γαλλία. Υπήρξε μάλιστα φίλος του Λαφαγιέτ ο οποίος είχε πολεμήσει στο πλευρό του Τζωρτζ Ουάσιγκτον κατά τη διάρκεια του αγώνα της Αμερικής για ανεξαρτησία από το αγγλικό στέμμα.

¹⁷ Κατά την Τζακσονική Περίοδο κυριαρχεί η πολιτική, και ο κοινωνικός χαρακτήρας των κομμάτων. Παράλληλα συντελέστηκαν κοινωνικές αλλαγές οι οποίες διαμόρφωσαν ένα νέο ήθος με έμφαση στον ατομικισμό, το έντονο θρησκευτικό φρόνημα, ιδιαίτερα αυτό του προτεσταντισμού, η πρόοδος μέσω της ατομικής προσπάθειας, η ισότητα, και η αυτάρκεια και ευημερία μέσω εντατικής καλλιέργειας της γης. Βερέμης, Θ., 2010. *Η.Π.Α. Από το 1776 έως σήμερα. Η Εκδοχή ενός Ταξιδιώτη*. Αθήνα: Σιδέρης, και Kohl, L., F., 1989. *The Politics of Individual Parties and the American Character in the Jacksonian Era*, Oxford: Oxford University Press.

¹⁸ Αξίζει εδώ να αναφέρουμε ότι το όνομα του ιθαγενή ήρωα στην αμερικανική τριλογία του Σατωμπριάν ήταν Σακτάς (Chactas).

¹⁹ Ο Σατωμπριάν αναφέρει ότι οι περισσότεροι Γάλλοι έποικοι στηρίχθηκαν στις δικές τους δυνάμεις χωρίς καμία αρωγή ούτε από τη γαλλική Κυβέρνηση, ούτε και από τις εμπορικές εταιρείες, εν

αντιθέσει με τους εποίκους άλλων χωρών. Chateaubriand, *Voyage en Amérique suivi des Natchez*, ό. π., σ. 35.

²⁰ Περισσότερες πληροφορίες μπορούν να αναζητηθούν στα έργα: *Φυσική Ιστορία* του Μπουφόν (*Histoire Naturelle*) 1749, *Φιλοσοφικές Αναζητήσεις σχετικά με τους Αμερικανούς* (*Recherches philosophiques sur les Américains*) 1771 του Ντε Πόου, *Το Πνεύμα των Νόμων* (*Esprit des Lois*) 1748 και *Περσικές Επιστολές* (*Lettres Persanes*) 1721 του Μοντεσκιέ.

²¹ Οι απόψεις του Βολταίρου για τους ιθαγενείς εκφράζονται στο κεφάλαιο "Περί των Γαλλικών Κτήσεων στην Αμερική" (*Des possessions des Français en Amérique*) του *Δοκιμίου Περί των Ηθών και του Πνεύματος των Εθνών* (*Essai sur les Moeurs et l' Esprit des Nations*) 1756, στον *Καντίντ* (*Candide*) 1759, και στον *Ενζενού* (*Ingénu*), 1767.

²² Δανείζομαι εδώ τη γνωστή φράση από το πρώτο κεφάλαιο του *Μανιφέστου του Κομμουνιστικού Κόμματος* με τίτλο «Αστοί και Προλετάριοι» των Μαρξ και Ένγκελς, εκδόσεις Θεμέλιο, 1999.

Βιβλιογραφία

- Κοκκινάκης, Γ., 2012. *Εξουσία και Ελευθερία. Η συγκρότηση των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής 1776-1789*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Κωνσταντακόπουλος, Σ., 2008. *Ατομικισμός, Επανάσταση, Δημοκρατία. Για την Πολιτική Θεωρία του Τωκβίλ*. Αθήνα: Σαβάλλας.
- Adler, J., 2006. Cultivating Wilderness: Environmentalism and Legacies of Early Christian Ascetism. *Comparative Studies in Society and History*, 48 (1), pp. 4-37.
- Brown, F., (eds.), 2010. *Letters from America. Alexis deTocqueville*. New Heaven, Connecticut: Yale University Press.
- Burke, E., 2016. *Περί του Υψηλού και του Ωραίου*. Αθήνα: Σταμούλης. Collins, M., F., 1996. Cooper and the American Dream. *PMLA*, 18 (1), pp. 79-94.
- Cooper, J., F. 2001. *Ο Τελευταίος των Μοϊκανών*, Αθήνα: Παπαδόπουλος. Curtius, R., E., 1991. *La Littérature Européenne et le Moyen-Age Latin*, Paris: P.U.F.
- De Beaumont G., 1840. *Marie ou l' Esclavage aux Etats – Unis*. Paris: Librairie de Charles Gosselin, 1840. Online "Les Classiques des Sciences Sociales" http://classiques.uqac.ca/classiques/beaumont_gustave_de/marie_ou_esclavage_aux_EU/Marie_esclavage_EU.pdf.
- De Chateaubriand F., R., 1850. *Mélanges Politiques et Littéraires*, Paris: Librairie Firmin Didot Frères.
- De Chateaubriand F., R., 1978. *Essai sur les Révolutions*. Paris: Bibliothèque de la Pléiade, Gallimard.
- De Chateaubriand F., R., 1827. *Les Natchez*. Paris: Henry Colburn.
- De Chateaubriand F., R., 1838. *Voyage en Amérique suivi des Natchez*. Paris: Librairie Lefèvre.
- De Chateaubriand F., R., 1989. *Mémoires d' Outre-Tombe*. Paris: Garnier.
- De Chateaubriand, F., R., 1993. *Αταλά – Ρενέ*. Αθήνα: PRINTA.
- De Condorcet, N. 2006. *Σχεδιάγραμμα για έναν Ιστορικό Πίνακα των Προόδων του Ανθρώπινου Πνεύματος*. Αθήνα: Πόλις. De Tocqueville A., de Beaumont, B. 1845. *Système Pénitentiaire aux États-Unis et de son Application en France; Suivi d'un Appendice sur les Colonies Pénales et de Notes Statistiques*. Paris: Librairie de Charles Gosselin.

-
- De Tocqueville A., 1861. Visit to Lake Oneida. In: *Memoir, Letters and Remains of Alexis de Tocqueville Vol. 1*. London: Macmillan and Co, 1861, pp. 131-139, Online. "The Online Library of Liberty" <https://oll.libertyfund.org/titles/tocqueville-memoir-letters-and-remains-of-alexis-de-tocqueville-vol-1>.
- De Tocqueville A., 1904. *Quinze Jours au Désert and Voyage en Sicile*. Oxford: Oxford Modern French Series, Clarendon Press.
- De Tocqueville A., 2008. *Η Δημοκρατία στην Αμερική*. Αθήνα: Στοχαστής.
- De Tocqueville A., 2012. *Το Παλαιό Καθεστώς και η Επανάσταση*. Αθήνα: Πόλις.
- De Lahontan, 2005. *Dialogues Curieux Entre l'Auteur et un Sauvage de Bon Sens qui a Voyagé*. Paris: Sulliver.
- Diderot, D., 2006. Συμπλήρωμα στο Ταξίδι του Μπουγκενβίλ. Στο *Τρεις Ιστορίες*. Αθήνα: Πόλις, σσ. 75-137.
- Doak R., 2008. The Natural Sublime and American Nationalism: 1800-1850. *Studies in Popular Culture*, 25 (2), pp. 13-22.
- Duvernay-Bolens, J., 1998. De la Sensibilité des Sauvages à l' Epoque Romantique. *L' Homme*, 145 (1), pp. 143-168.
- Fumaroli, M., 2003. Chateaubriand et Tocqueville. *Revue des Deux Mondes*, pp. 23-78.
- Gunn, J., and Beard, D., 2003. On the Apocalyptic Sublime. *Southern Journal of Communication*, 65 (4), pp. 198-207.
- Irlam, S., 1993. Gerrymandered Geographies: Exoticism in Thomson and Chateaubriand. *Modern Language Notes*, 108 (5), pp. 891-912.
- Jardin A., 1988. *Tocqueville. A Biography*. New York: Farrar Straus and Giroux.
- Jefferson, T., 1832. *Notes on the State of Virginia*. Boston: Lilly and White. Online Library of Congress: <https://www.loc.gov/resource/lhbc04902/?st=gallery>
- Lacam, J., P., 2013. *Les Indiens de Tocqueville: Témoignage et Réflexions sur l' Amérique Indienne des Années 1830*. Paris: L'Harmattan.
- Le Scanff, Y., 2007. *Le Paysage Romantique et l' Expression du Sublime*. Ceyzérieu: Champ Vallon.
- Locke, J., 1990. *Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως*. Αθήνα: Γνώση.
- Lounissi, C., 2006. Penser la Révolution Américaine en France: Enjeux Philosophiques et Historio-Graphiques. *Cercles*, 16 (2), pp. 96-113.
- Marienstras, E., 1976. *Les Mythes Fondateurs de la Nation Américaine*. Paris: Maspero.
- Marx, K., Engels, F., 1999. *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Montaigne, 2003. *Δοκίμια, Βιβλίο Πρώτο*. Αθήνα: Εστία.
- Paltieli, G., 2016. 'Solitude de son proper cœur': Tocqueville and the Transformation of Democratic Solitude. *The Tocqueville Review*, 37 (1), pp. 183-206.
- Pierson G., W., 1938. *Tocqueville and Beaumont in America*. New York: Oxford University Press.
- Roman, A., 1990. Mondes Nouveaux, Vices Anciens: Journal de Voyage de Louis-Philippe en Amérique, Impressions de Jeunesse. In: M., R., Morris, Michel, eds., *Images of America in Revolutionary France*. Washington D. C.: Georgetown University Press, pp. 23-32.

-
- Rousseau Jean-Jacques, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, μτφρ. Γρηγοροπούλου Β., Σταϊνχάουζερ Α., Πόλις, 2006.
- Rousseau Jean Jacques, *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους* (1755), μτφρ. Αλεξίου-Καναγκίνη Μ., Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 2006.
- Ryan, V., L., 2001. The Physiological Sublime: Burke's Critique of Reason. *Journal of the History of Ideas*. 62 (2), pp. 265-279.
- Satz, R., 2002. *American Indian Policy in the Jacksonian Era*. Norman Oklahoma: University of Oklahoma Press.
- Sweet T., 1994. Pastoralism and the Marketplace: Eighteenth Century Ideologies of Farming. *American Literature*, 29 (1), pp. 59-80.
- Valsania M., 2004. 'Our Original Barbarism': Man vs Nature in Thomas Jefferson's Moral Experience. *Journal of the History of Ideas*, 65 (4), pp. 627-645.
- Volney, C., F., 1825. *Tableau du Climat et du Sol des États-Unis d'Amérique*. Paris: Parmantier. Online, The Project Gutenberg Ebook <https://www.gutenberg.org/files/46870/46870-h/46870-h.htm>
- Volney, C., F., 2009. *Observations Générales sur les Indiens ou Sauvages d'Amérique du Nord*. Paris: Coda.
- von La Roche S., 1798. *Erscheinungen am See Oneida*. Online Brigham Young University, Scholars Archive <https://scholarsarchive.byu.edu/sophiefiction/82/>.
- Wolloch, N., 2013. The Liberal Origins of the Modern View of Nature. *The Tocqueville Review*, 34 (2), pp. 107-131.

Οικονομική κρίση, ευρωπαϊκός προσανατολισμός και ελληνορθόδοξη ιδεολογία

Ευστάθιος Κεσσαρέας¹

Περίληψη

Το παρόν άρθρο εξετάζει τη στάση της Εκκλησίας της Ελλάδος και βασικών τάσεων της ορθόδοξης διανόησης απέναντι στην ελληνική οικονομική κρίση και στο δημοψήφισμα του 2015. Συγκεκριμένα, εστιάζει στις αντιλήψεις για τα αίτια και το χαρακτήρα της κρίσης, όπως επίσης στις προτάσεις διεξόδου από αυτήν. Επίσης, διερευνά το συγκεκριμένο περιεχόμενο που αυτές απέκτησαν, όταν το δημοψήφισμα πυροδότησε τη δημόσια αντιπαράθεση για τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας. Η έρευνα δείχνει ότι, παρά τις διαμετρικά αντίθετες αναπαραστάσεις της Ευρώπης (π.χ., ως «οικογένεια», «Ευρωτέρας», «κοινό σπίτι», «Ευρώπη των Αγορών», «νεο-βαρβαρισμός»), υπήρξε μία παράδοξη αλλά λειτουργική σύμπλευση αντιτιθέμενων θρησκευτικών τάσεων στον θεμελιακό για τις πολιτικές και οικονομικές ελίτ στόχο παραμονής της χώρας στην ευρωζώνη και στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Λέξεις κλειδιά: Ορθόδοξη Εκκλησία, οικονομική κρίση, δημοψήφισμα, ιδεολογία, θρησκευτική διανόηση

¹ Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας, μεταδιδακτορικός ερευνητής, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Θρησκευτολογίας, Πανεπιστήμιο Erfurt, Γερμανία.

1. Εισαγωγή

Η οικονομική κρίση, η οποία ξεκίνησε στα τέλη του 2009, προκάλεσε μία ραγδαία επιδείνωση ή και καταστροφή των υλικών όρων ζωής ευρύτατων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας. Ο κλονισμός της εμπιστοσύνης των πολιτών απέναντι στο πολιτικό και τραπεζικό σύστημα οδήγησε σε μία έντονη κρίση νομιμοποίησης της εξουσίας. Μέσα στις συνθήκες αυτές, η θέση της χώρας στην Ευρωζώνη και δυνητικά στην Ευρωπαϊκή Ένωση (στο εξής Ε.Ε.) κατέστη κρίσιμο διακύβευμα, πυροδοτώντας μία εξαιρετικά έντονη κοινωνικοπολιτική πόλωση με αποκορύφωμα το δημοψήφισμα του 2015. Διάφοροι επαγγελματίες διαχειριστές του δημοσίου λόγου (π.χ., πολιτικοί, δημοσιογράφοι, διανοήση) ανέπτυξαν και προώθησαν ανταγωνιστικές ερμηνείες και προτάσεις επίλυσης της κρίσης, οι οποίες εξέφραζαν διαφορετικές κοινωνικές προσδοκίες και συμφέροντα. Οι ερμηνείες αυτές είχαν βαθύτατα πολιτικό χαρακτήρα, καθώς είτε νομιμοποιούσαν είτε αμφισβητούσαν το υφιστάμενο πολιτικό και οικονομικό σύστημα.

Σε αυτό το άρθρο θα διερευνήσουμε το ρόλο της θρησκευτικής διανοήσης στις παραπάνω διεργασίες, επικεντρώνοντας την ανάλυση στους τρόπους νοηματοδότησης και επίλυσης της κρίσης που διατύπωσε και προώθησε στη δημόσια σφαίρα. Το βασικό ερώτημα αφορά την κατεύθυνση των θρησκευτικών ερμηνειών και προτάσεων, εάν δηλαδή προσανατολίζουν την πράξη στη διατήρηση ή στην αλλαγή της δεδομένης κατάστασης, όπως επίσης και στη συνάφειά τους με τα πολιτικά προτάγματα της περιόδου, δίχως να υποδεικνύεται από τον συγγραφέα ποια από αυτά οφείλει να υιοθετήσει ο πολίτης ως ορθές πολιτικές επιλογές (βλ. Weber 2012; Mannheim, 2015: 75-78). Ο χαρακτήρας και η κατεύθυνση των θρησκευτικών προταγμάτων φαίνεται με πιο καθαρό τρόπο σε οριακές στιγμές, όπως στο δημοψήφισμα του 2015, όταν ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της χώρας ετέθη στη δημόσια σφαίρα ως ιστορικό διακύβευμα. Σε τέτοιες κρίσιμες στιγμές η θρησκευτική διανοήση χάνει τη «μάσκα» της ιδεολογικής ουδετερότητας, καθώς συντάσσεται, είτε άμεσα είτε έμμεσα, με τις επιλογές συγκεκριμένων κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων.

Η θρησκευτική, όμως, διανοήση είναι αρκετά διαφοροποιημένη, καθώς αποτελείται από κληρικούς και μοναχούς διαφόρων βαθμίδων αλλά και λαϊκούς (π.χ., θεολόγοι, φιλοσόφοι), οι οποίοι αναπτύσσουν συστηματικό ενδιαφέρον για τα

εκκλησιαστικά ζητήματα. Πρόκειται για ένα εξαιρετικά σύνθετο πεδίο, αν μάλιστα αναλογιστεί κανείς ότι όλοι αυτοί οι «ειδικοί» πρεσβεύουν διαφορετικά ρεύματα σκέψης και αξίες, παρά το γεγονός ότι χρησιμοποιούν κοινές θρησκευτικές έννοιες (π.χ., εκκλησία, θεός, σωτηρία) και φυσικά κοινές κατηγορίες σκέψης (π.χ., χώρος, χρόνος, πρόσωπο).¹ Για τη συγκεκριμένη έρευνα, μελέτησα βασικές τάσεις, δίχως να διατείνομαι ότι κάλυπα το εκκλησιαστικό πεδίο στο σύνολό του, κάτι άλλωστε αδύνατο στο πλαίσιο ενός άρθρου. Ειδικότερα, εξέτασα τη στάση της θεσμικής Εκκλησίας, όπως αυτή εκφράστηκε μέσα από τις επίσημες ανακοινώσεις της Ιεράς Συνόδου αλλά και από τον αρχιεπίσκοπο Ιερώνυμο. Επειδή, όμως, και μέσα στο σώμα της Ιεραρχίας υπάρχουν διαφορετικές «τάσεις», μελέτησα τις απόψεις και άλλων επισκόπων φορέων είτε ενός υπερσυντηρητικού είτε ενός πιο φιλελεύθερου πνεύματος. Η ανάλυση της υπερσυντηρητικής θρησκευτικής τάσης βασίστηκε σε κείμενα και ανακοινώσεις κληρικών και λαϊκών θεολόγων, τα οποία δημοσιεύθηκαν στην υπερσυντηρητική θρησκευτική εφημερίδα *Ορθόδοξος Τύπος*. Η στάση φορέων ενός πιο φιλελεύθερου πνεύματος εξετάστηκε κυρίως μέσα από τον κύκλο των θεολόγων της *Ακαδημίας Θεολογικών Σπουδών* του Βόλου. Τέλος, προκειμένου να διευρύνω ακόμη περισσότερο την έρευνα, εξέτασα και τη στάση του Χρ. Γιανναρά, δηλαδή ενός στοχαστή που είναι γνωστός για τον θεολογικό και πολιτισμικό αντιδυτικισμό του.

Ως ερευνητική μέθοδο χρησιμοποίησα την ανάλυση λόγου (discourse analysis). Ο λόγος προσλαμβάνεται κριτικά, δηλαδή ως μία κοινωνική πρακτική, η οποία μεταδίδει αλλά και εγχαράσσει αντιλήψεις και αξίες στα άτομα και στις ομάδες που απαρτίζουν τις σύγχρονες διαφοροποιημένες κοινωνίες (βλ. Bourdieu, 1991). Επομένως, ο λόγος δεν μεταδίδει απλώς ουδέτερες πληροφορίες, αλλά ασκεί εξουσία στο βαθμό που νομιμοποιεί υφιστάμενες σχέσεις κυριαρχίας ή τις αμφιβητεί με σκοπό να τις αλλάξει. Ο ρόλος της θρησκείας εδώ είναι σημαντικός. Η τελευταία εκτός από την πολιτιστική της λειτουργία, καθίσταται σημαντική πηγή νομιμοποίησης ή και αμφισβήτησης της δεδομένης πραγματικότητας, ειδικά σε περιόδους κρίσης, όταν και εντείνεται ο ανταγωνισμός αντίπαλων ομάδων για κυριαρχία.² Αυτό συμβαίνει είτε άμεσα μέσα από τη διατύπωση θρησκευτικών ερμηνειών και προτάσεων εξόδου από την κρίση, είτε έμμεσα μέσα από τη χρησιμοποίηση θρησκευτικών εννοιών και αξιών (π.χ., «σωτηρία», «θυσία») από τις πολιτικές

ιδεολογίες. Για την ανάλυση του θρησκευτικού λόγου χρησιμοποίησα επίσης σημαντικές στρατηγικές πλαισίωσης, όπως τη «διάγνωση» και την «πρόγνωση» (βλ. Benford & Snow, 2000). Ταυτόχρονα, αξιοποίησα το ευρύτερο θεωρητικό πρίσμα της ιδεολογίας (βλ. Thompson, 1984), διερευνώντας τα γνωρίσματα των φορέων και αποδεκτών της θρησκευτικής ιδεολογίας, αλλά και τις πολιτικές συνέπειες των προτάσεών τους. Τέλος, ειδικά για τη συγκριτική ανάλυση αναπαραστάσεων, χρησιμοποίησα τις λεγόμενες βασικές κατηγορίες της σκέψης (βλ. Durkheim, 1995: 8-18).

2. Η στάση της θεσμικής Εκκλησίας: «αξιοπρεπή λιτότητα και ολιγάρκεια»

Η Ιεραρχία συμμετείχε ενεργά στη δημόσια συζήτηση για τον χαρακτήρα και τους τρόπους αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης. Για παράδειγμα, διατύπωσε τις θέσεις της μέσα από εγκυκλίους, ανακοινώσεις, επιστολές σε εγχώριους και ευρωπαϊκούς θεσμούς, συναντήσεις με εκπροσώπους της πολιτικής και της οικονομίας, άρθρα σε εφημερίδες και περιοδικά, βιβλία, ομιλίες, συνεντεύξεις και κηρύγματα. Πρόκειται για μία αναμενόμενη αντίδραση από τους εκπροσώπους ενός θεσμού, ο οποίος πέρα από τη θρησκευτική και κοινωνική του λειτουργία, συνδέεται στενά με το κράτος και με την ιδέα του έθνους. Η κρίση, άλλωστε, πέρα από το σώμα των πιστών, έπληξε και την ίδια την Εκκλησία ως θεσμό. Υπήρξε, λοιπόν, τεράστια πίεση προς την επίσημη Εκκλησία, εκτός από το σημαντικό φιλανθρωπικό και κοινωνικό της έργο,³ να λάβει συγκεκριμένη θέση απέναντι στο ζήτημα της οικονομικής κρίσης.

Οι Ιεράρχες ερμήνευσαν την οικονομική κρίση ως το σύμπτωμα μία βαθύτερης πνευματικής και ηθικής κρίσης, η οποία προήλθε εξαιτίας της απομάκρυνσης των Ελλήνων από την Ορθόδοξη παράδοση και της υιοθέτησης του υλιστικού τρόπου ζωής των δυτικών κοινωνιών ιδιαίτερα κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης (βλ. ενδεικτικά Ιερώνυμος, 2010, 2011a; Ι.Σ., 2010a; Χρυσόστομος, 2012). Ωστόσο, το θρησκευτικό αυτό σχήμα ερμηνείας της κρίσης, το οποίο διατυπώνεται ακόμη πιο καθαρά ως «αποστασία» από υπερσυντηρητικούς κληρικούς και λαϊκούς θεολόγους, όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα, δύσκολα θα μπορούσε να έχει απήχηση

πέρα από το καθαυτό σώμα των πιστών. Γι' αυτό το λόγο, η Ιεραρχία ενσωμάτωσε επιχειρήματα και από τον αντιμνημονιακό λόγο της περιόδου, ο οποίος είχε απήχηση στην κοινωνία και ειδικά στο λεγόμενο κίνημα των «αγανακτισμένων». Για παράδειγμα, άσκησε έντονη κριτική προς το εγχώριο πολιτικό σύστημα, κατηγορώντας το ότι *«υπονόμεισε τα πραγματικά συμφέροντα της χώρας και του λαού»*, καθώς *«καλλιέργησε τις πελατειακές σχέσεις, μόνο και μόνο γιατί είχε ως στόχο την κατοχή και τη νομή της εξουσίας»* (Ι.Σ., 2010a: 2). Η κριτική της στράφηκε και ενάντια στους *«σύγχρονους Έμπόρους των Εθνών'»*, οι οποίοι *«ανελέητα εκμεταλλεύονται»* την οικονομική κρίση για την προώθηση των συμφερόντων τους (όπ. παρ.: 3). Μάλιστα, δεν δίστασε να χρησιμοποιήσει την ιστορικά αρνητικά φορτισμένη λέξη *«κατοχή»* (όπ. παρ.: 1), την οποία επίσης χρησιμοποιούσαν οι πολέμιοι του Μνημονίου. Επίσης, προχώρησε και σε ένα είδος *«αυτοκριτικής»* για τη μη έγκαιρη αντίδρασή της σε αρνητικές συμπεριφορές, διαβεβαιώνοντας ότι αναζητά το *«μερίδιο ενδεχομένης... υπαιτιότητάς [της] στην παρούσα κρίση»* (όπ. παρ.: 3).

Ωστόσο, όπως έχω υποστηρίξει και αλλού (βλ. Kessareas, 2019), πρόκειται περισσότερο για ένα αντιμνημονιακό προσωπείο. Οι ίδιοι οι ιεράρχες ομολογούν ότι η αντιμνημονιακή τους στάση υπήρξε μία στρατηγική εκτόνωσης της οργής των πολιτών, ώστε να αποφευχθεί η κοινωνική εξέγερση: *«[η] τραγική καθημερινότητα...είναι ανάγκη να εκτονωθεί με λόγια για να μην εκτονωθεί αλλιώς»*, *«δηλαδή θα θέλαμε να δούμε τους πολίτες να εξεγείρονται;»* (παρατίθεται στο Παπαχρήστος, 2010). Στο πλαίσιο αυτό πρέπει να κατανοηθεί η προτροπή της Ιεράς Συνόδου (2011a) προς το πολιτικό σύστημα να *«ελέγξει το κεφάλαιο»*, η οποία δεν σηματοδοτεί την υιοθέτηση εκ μέρους της μιας αντικαπιταλιστικής στάσης. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουμε, αν λάβουμε υπόψη και τα ακόλουθα στοιχεία. Οι δημόσιες παρεμβάσεις των μελών της Ιεραρχίας βρίθουν από επιχειρήματα, τα οποία συναντά κανείς στους υποστηρικτές της μνημονιακής πολιτικής. Για παράδειγμα, απέδωσαν την ευθύνη για την κρίση και στον ίδιο τον λαό, ο οποίος *«παραδόθηκε»* στην *«καλοπέραση»* και τον *«εύκολο πλουτισμό»* (όπ. παρ.: 2; βλ. επίσης Νικόλαος Μεσογαίας, 2011a: 2; Χρυσόστομος, 2012: 41). Επίσης, επέκριναν τις συντεχνίες και γενικά τις διάφορες κοινωνικές ομάδες για *«αυθαίρετη απαίτηση δικαιωμάτων»* (Ι.Σ., 2010a: 2) και για *«αλόγιστες διεκδικήσεις»* (Νικόλαος Μεσογαίας, 2011a: 2). Κατ' αυτόν τον τρόπο, αναπαρήγαγαν σε θρησκευτικά ακροατήρια την κυβερνητική

ιδεολογία, όπως αυτή συμπυκνώθηκε στη γνωστή φράση του Θεόδωρου Πάγκαλου: «τα φάγαμε όλοι μαζί». ⁴ Σε μία περίοδο κοινωνικού αναβρασμού, όλες αυτές οι αναφορές λειτούργησαν προς την κατεύθυνση της εσωτερικοποίησης και αδρανοποίησης της κοινωνικής δράσης. Δεν ήταν τυχαία και η έμφαση που απέδωσαν στην προσωπική ευθύνη: «Όλο οι άλλοι φταίνει...Αλλά να δούμε πόσο φταίει ο καθένας από εμάς. Νομίζω εκεί είναι η αρχή του προβλήματος» (Ιερώνυμος, 2011a: 22).

Επίσης, η Ιεραρχία υποστήριξε τη δικαιότερη κατανομή των βαρών αντί της πλήρους άρνησής τους. Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά σε εγκύκλιό της, «προσεύχεται στον Θεό να δίνη στους πολιτικούς...δύναμη...όπως [και] να αντιμετωπίσουν με περισσότερη ευαισθησία και δικαιοσύνη τους ανθρώπους εκείνους που είναι αναγκασμένοι να σηκώνουν δυσβάσταχτα φορτία» (Ι.Σ., 2010b). Η χρήση της παθητικής μετοχής ⁵ αποκρύπτει τον φορέα ευθύνης για την επιβολή των μνημονιακών αυτών βαρών, ενώ το πλαίσιο αναγκαστικής υποχρέωσης υποσκάπτει κάθε δυναμική αντίδραση αποτίναξής τους. Ακόμη περισσότερο, ο δημόσιος εκκλησιαστικός λόγος νομιμοποίησε τις κοινωνικοοικονομικές ανισότητες ως διαχρονικό στοιχείο όλων των ιστορικών κοινωνιών, περιορίζοντας την καταδίκη στον «πλουτισμό δια κλοπής», ταυτόχρονα όμως εξάironτας τη φιλανθρωπική προσφορά των πλουσίων (Ι.Σ., 2014). Η νομιμοποίηση των ανισοτήτων επιχειρήθηκε και με την αναίρεση της πάλης των τάξεων με το θρησκευτικό επιχείρημα ότι οι «δύο τάξεις δεν βρίσκονται σε εχθρικά στρατόπεδα, αλλά συμπορεύονται μέσα στην Βασιλεία του Θεού» (Γαβριήλ, 2016) και ότι ήδη μέσα στον χώρο της Εκκλησίας υφίσταται η «αλληλοπεριχώρηση και λειτουργική συνύπαρξη πλούσιων και πτωχών» (Χρυσόστομος, 2012: 15), καθώς πλούσιοι και φτωχοί συν-εργάζονται για το «επιχειρείν» και την πρόοδο της χώρας «μέσα στην Ε.Ε.» αντί να επιδίδονται σε καταστροφικές συγκρούσεις (Γαβριήλ, 2016).

Αξίζει να επισημανθεί ότι ο αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος (2011b) παρουσίασε την κρίση ως «νόσο», η οποία απαιτεί «σωστή, αποτελεσματική και με κοινωνική ευαισθησία και αίσθημα δικαίου θεραπεία», αναγνωρίζοντας ωστόσο ότι η θεραπεία «ήδη είναι επώδυνη και καθόλου αναίμακτη». Μάλιστα, η κρίση προβλήθηκε ως «ευκαιρία για ανασυγκρότηση» (Ι.Σ., 2013). Σε μία περίοδο, λοιπόν, δυναμικών κινητοποιήσεων κατά των μέτρων λιτότητας, οι ανώτατοι εκπρόσωποι της Εκκλησίας

χρησιμοποίησαν ιατρικές μεταφορές που έχουν θετικές συνδηλώσεις, αφού η κάθε θεραπεία σκοπεύει να διασώσει τον ασθενή. Συγκεκριμένα, πρότειναν ως θεραπεία την υιοθέτηση ενός τρόπου ζωής, ο οποίος να βασίζεται στην άσκηση, λιτότητα και μετάνοια: *«Η άσκηση δεν είναι στέρηση της απόλαυσης, αλλά εμπλουτισμός της ζωής με νόημα. Είναι η προπόνηση του αθλητή που οδηγεί στον αγώνα και στο μετάλλιο· και αυτό το μετάλλιο είναι η ζωή που νικά το θάνατο...Η άσκηση είναι τότε οδός ελευθερίας, εναντίον της δουλείας του περιπού»* (Ι.Σ., 2010α: 3). Αναμφίβολα, η άσκηση κατέχει κεντρική θέση στην ορθόδοξη παράδοση και είναι λογικό οι κληρικοί να αντλούν έννοιες από την τελευταία. Ωστόσο, οι διαρκείς παραινήσεις για την υιοθέτηση της άσκησης και η εξίσωσή της με την ελευθερία σε μία περίοδο επιβολής σκληρών μέτρων λιτότητας είχε ξεκάθαρα νομιμοποιητική λειτουργία. Δεν είναι τυχαίο ότι προέβαλαν τη λιτότητα και τη φτώχεια ως οδό σωτηρίας, μάλιστα τόσο με ιερή όσο και με πατρογονική νομιμοποίηση, για παράδειγμα μέσα από ευαγγελικές ρήσεις (π.χ., *«οὐκ ἐπ' ἄρτω μόνῳ ζήσεται ἄνθρωπος»*) αλλά και με αναφορές στο φτωχικό τρόπο ζωής τόσο του Χριστού όσο και των προγόνων των Ελλήνων (βλ. ενδεικτικά Ιερεμίας, 2010; Χρυσόστομος, 2012: 12; Νικόλαος Φθιώτιδος, 2011).

Χαρακτηριστική υπήρξε και η στάση των ιεραρχών απέναντι στις αντισυστημικές κινητοποιήσεις της περιόδου. Θα αναφέρω ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα. Ο Μητροπολίτης Σάμου και Ικαρίας Ευσέβιος (2011: 5), αντιπρόεδρος τότε της Ιεράς Συνόδου, σε εγκύκλιό του αναγνώρισε το δικαίωμα των πολιτών στη διαμαρτυρία, όσο όμως αυτή *«κινείται σε κόσμια και ευπρεπή πλαίσια»*, διότι διαφορετικά σχετίζεται με την *«αμαρτία»* και τον *«διάβολο»*. Ο Μητροπολίτης Γλυφάδας Παύλος (2012), αφού απέρριψε τόσο την αδιαφορία όσο και την επανάσταση που αποσκοπεί στη βίαιη ανατροπή του συστήματος, προέκρινε μία ειρηνική, εσωτερική επανάσταση, η οποία εκδηλώνεται εξωτερικά ως αγάπη προς τον πλησίον. Ο Μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιερόθεος (2012) επισήμανε την ανάγκη μίας *«πνευματικής επανάστασης»*, η οποία πρέπει να προηγηθεί χρονικά, ώστε η επανάσταση να μην οδηγηθεί σε *«χειρότερη υποδούλωση»*. Πρόσθεσε, μάλιστα, ότι αν οι αναγκαίοι αγώνες για την *«Κρατική μας ελευθερία»* χαθούν, αυτό που χρειάζεται είναι η *«διάσωση της Εθνικής αξιοπρέπειας, με την διατήρηση της παράδοσης, του ιδιαίτερου πολιτιστικού τρόπου ζωής»*, προβάλλοντας ως παράδειγμα το Βυζάντιο. Για τους δε αγώνες, υπογράμμισε τον καθοριστικό ρόλο του ηγέτη, καθώς ο λαός

που δεν έχει καθοδήγηση εκτρέπεται σε «εμφυλίους πολέμους και σε αντιδημοκρατικές καταστάσεις».

Ο Μητροπολίτης Μεσογαίας Νικόλαος (2011a, 2011b, 2012a) συνιστά την πιο χαρακτηριστική περίπτωση ιεράρχη, ο οποίος επιχείρησε την αλλαγή του περιεχομένου και της κατεύθυνσης δράσης της πολιτικής έννοιας της επανάστασης, προωθώντας συστηματικά στη δημόσια σφαίρα τις έννοιες «καλή επανάσταση», «υγιής επανάσταση», και «επανάσταση πίστεως». Η επανάσταση αυτή αποτελεί ουσιαστικά το *alter ego* της μετάνοιας, σημαίνει δηλαδή την αλλαγή του εαυτού στη βάση των αρχών και αξιών της Ορθοδοξίας: «Καιρός πλέον να ξεσηκωθούμε... Όλες οι ανατροπές... έγιναν... όχι από συμβιβασμένους ούτε από αγανακτισμένους, αλλά από υγιώς επαναστατημένους... Η λύση της μετάνοιας και αλλαγής είναι μονόδρομος... Ας αρχίσει ως επανάσταση αυτή η αλλαγή από τους εαυτούς μας» (Νικόλαος Μεσογαίας, 2011a: 2). Η θρησκεία ως ανώτατη αξία γίνεται το μέτρο αξιολόγησης της πολιτικής, η οποία λοιδορείται ως «ψευτοθεό[ς] της δημοκρατίας και των ατομικών δικαιωμάτων» (Νικόλαος Μεσογαίας, 2012b: 1), όταν έχει αποκλειστικά εγκόσμιους σκοπούς: «Οι κοσμικές πολιτικές επιλογές προσδοκούν 'πότε θα κάνει ξαστεριά'· δεν μπορούν να μας βγάλουν από τη νύχτα, ελπίζουν σε αστεράκια. Εμείς προσδοκούμε ημέρα με ήλιο, τον Ήλιο της δικαιοσύνης [...] Ναι! Είναι δυνατόν μέσα από το σημερινό κατάντημα να προκύψει δόξα και ευλογία μεγάλη, διότι 'Μακάριον έθνος ού έστι Κύριος ό Θεός αυτού'» (όπ. παρ.: 2). Αντί για την πολιτική πράξη, προκρίνονται οι «δοκιμασμένοι δρόμοι στη ζωή του Έθνους και της Εκκλησίας», δηλαδή λιτανείες, προσευχές και δεήσεις (όπ. παρ.: 4).

Οι υπερσυντηρητικοί ιεράρχες νοσηματοδότησαν την επανάσταση ως «ειρηνική» δράση ενάντια στο «Σιωνιστικό τέρας», το οποίο κατήγγειλαν ότι «ενορχηστρώνει» την κρίση, όπως επίσης ενάντια στη «ψευδεπίγραφη Δημοκρατία» και την «ηθική εξαχρείωση» της μεταπολίτευσης (βλ. ενδεικτικά χ.ό, 2010d; Αμβρόσιος, 2011a, 2011b, 2010). Παρά τον άκρως καταγγελτικό τους λόγο κατά της μνημονιακής πολιτικής (π.χ., «κατοχή», ΔΝΤ ως «Ηθικό Αναμορφωτήριο»), η βαθύτερή τους επιθυμία και επιδίωξη είναι η επιστροφή στον ελληνοχριστιανισμό ως ηθική και πολιτική πρακτική. Για παράδειγμα, ο Μητροπολίτης Αμβρόσιος (2010), αν και χαρακτήρισε το «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών» ως «άκρο», ωστόσο το προέβαλε συγκριτικά ως μικρότερο κακό από το άλλο σύγχρονο «άκρο» του «Ελλάς Ελλήνων

Μιζαδόρων» της μεταπολίτευσης, αφού, κατά τον ίδιο, στο πρώτο «περιοριζόταν η ελευθερία κυρίως των πολιτικών, όχι όμως και των νομοταγών ανθρώπων!», ενώ στο δεύτερο «χάθηκε η αξιοπρέπεια των πολλών και η ελευθερία όλων των Ελλήνων!» (όπ. παρ.) Η συνωμοσιολογία, η απαξίωση της μεταπολίτευσης και το αίτημα για μια εθνοσωτήρια επανάσταση συνιστούν οργανικά στοιχεία του θρησκευτικού φονταμενταλισμού στην Ελλάδα.

Θα ολοκληρώσω αυτή την ενότητα εξετάζοντας τη στάση που κράτησε η Ιεραρχία απέναντι στην Ε.Ε. και στο ζήτημα του χρέους. Την περίοδο της κρίσης τόσο οι υποστηρικτές όσο και οι πολέμιοι του μνημονίου διαμόρφωσαν και προώθησαν αναπαραστάσεις της Ευρώπης, οι οποίες εξυπηρετούσαν τις πολιτικές τους επιδιώξεις. Για παράδειγμα, οι μεν πρώτοι ταύτισαν την Ευρώπη με την ανάπτυξη και την πρόοδο, οι δε δεύτεροι με αντιδημοκρατικές, αυταρχικές πολιτικές, ακόμα και με το ναζισμό. Και οι δύο χρησιμοποίησαν την κύρια κατηγορία της σύγχρονης εποχής, δηλαδή την οικονομία, αποδίδοντας όμως σε αυτήν διαφορετικό πρόσημο, θετικό ή αρνητικό αντίστοιχα. Στην ιδεολογική αυτή μάχη για την «Ευρώπη» ενεπλάκη από την πρώτη στιγμή και η θρησκευτική διάνοηση. Η οικονομική κρίση και η συμπεριφορά των δανειστών απέναντι στην Ελλάδα πυροδότησε αισθήματα αντιευρωπαϊσμού και γενικά αντιδυτικισμού, που ούτως ή άλλως είναι βαθιά εδραιωμένα όχι μόνο σε υπερσυντηρητικούς θρησκευτικούς κύκλους αλλά και ευρύτερα στην ελληνική κοινωνία (βλ. Kessareas, 2018; Makrides, 2016). Το ερώτημα που τίθεται είναι ποια πλευρά επέλεξε να στηρίξει η θρησκευτική διάνοηση με την ιερότητα της θρησκείας και ποια να απονομιμοποιήσει με την κατηγορία της βεβήλωσης ή/και φενάκης.

Η Ιεραρχία φιλοτέχνησε άκρως θετικές εικόνες της «Ευρώπης», ενισχύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τους υποστηρικτές της παραμονής της χώρας στην ευρωζώνη και την Ε.Ε. ιδιαίτερα σε κρίσιμες πολιτικές στιγμές της κρίσης (π.χ., σύνοδοι κορυφής της ευρωζώνης, δημοψήφισμα). Για παράδειγμα, προέβαλε την Ευρώπη ως μία «οικογένεια λαών και πολιτισμών», η οποία προωθεί θετικές αξίες, καθώς στηρίζεται στην κλασική ελληνική παιδεία, το ρωμαϊκό δίκαιο και τον χριστιανισμό (Ιερώνυμος, 2015a). Επίσης, υποστήριξε ένθερμα ότι είναι «κοινός οίκος» (Ι.Σ., 2011b), μία λέξη που πιθανόν για τους πιστούς να έχει και θρησκευτικές συνδηλώσεις (π.χ., «οίκος Θεού»). Σε πλήρη αντιστοιχία με την ιδεολογία του εκσυγχρονισμού και τις επιλογές

της πολιτικής τάξης της χώρας, τρεις μέρες πριν από το κρίσιμο δημοψήφισμα, ο αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος (2015b) μίλησε emphaticά για την «*Ελλάδα της ανάπτυξης και της προόδου*», την Ελλάδα που αποτελεί «*σάρκα από τη σάρκα του στενού πυρήνα της κοινής ευρωπαϊκής μας οικογένειας*», προτρέποντας χαρακτηριστικά να «*μη διακινδυνεύσουμε κατακτήσεις που με μόχθο οι οραματιστές αυτού του τόπου κέρδισαν*». Εξάλλου είχε προηγηθεί και άμεση πολιτική παρέμβαση με την αποστολή επιστολής-«*έκκλησης*» προς τους Ευρωπαϊκούς θεσμούς για την εξεύρεση «*αμοιβαίως αποδεκτής λύσης*» (Ι.Σ., 2015). Η Εκκλησία λόγω της στενής θεσμικής της σχέσης με το κράτος δεν θα μπορούσε παρά να συμπλέει με τις κεντρικές επιλογές της κρατικής ηγεσίας και να χρησιμοποιεί την ίδια φρασεολογία (π.χ., εθνικό συμφέρον). Η στάση της αυτή πιθανόν να απορρέει και από την εκτίμηση ότι και τα δικά της υλικά συμφέροντα εξυπηρετούνται καλύτερα *μέσα* παρά *έξω* από την Ε.Ε., αν μάλιστα λάβουμε υπόψιν μας ότι από την πρώτη στιγμή ιδρύσεως της Ε.Ε. ενδιαφέρθηκε «*ζωηρώς και επιμόνως*» να εξασφαλίσει χρηματοδότηση από αυτήν για τα προνοιακά και αναπτυξιακά της έργα (βλ. Δανιήλ, Μητροπολίτης, χ.χ.: 3-4). Επίσης, η ιεραρχική οργάνωση της Εκκλησίας και ο μυστικολειτουργικός χαρακτήρας της Ορθόδοξης θεολογίας βρίσκονται στον αντίποδα του κοινωνικοπολιτικού, και κυρίως αντισυστημικού ακτιβισμού. Βέβαια, υπό το βάρος των κοινωνικών πιέσεων και της εμφανούς απόστασης των μνημονιακών πολιτικών από τις πνευματικές αξίες της Εκκλησίας, η Ιεραρχία άσκησε κατά τη διάρκεια της κρίσης και κριτική προς τη νεοφιλελεύθερη κατεύθυνση της Ε.Ε. Σύμφωνα με τους Makris and Bekridakis (2013) δεν επρόκειτο για μία εις βάθος πολιτική κριτική των δομών του συστήματος αλλά για αυτονόητες διαπιστώσεις (π.χ., άκρατος ατομικισμός), με αποτέλεσμα να επικρατούν οι παραδοσιακές θρησκευτικές νοηματοδοτήσεις, οι οποίες τελικά ενίσχυαν την κυρίαρχη συντηρητική πολιτική. Σε κάθε περίπτωση, η κριτική απέβλεπε στη διόρθωση και όχι στην ανατροπή της λειτουργίας του υπάρχοντος συστήματος. Η στηλίτευση του άκρατου ανταγωνισμού και της κυριαρχίας των απρόσωπων αγορών έγινε υπό το φόβο ότι αυτές οι πολιτικές θα οδηγήσουν στη διάσπαση της κοινωνικής συνοχής και τελικά στην ανατροπή του όλου ευρωπαϊκού οικοδομήματος. Για να αποφευχθεί ένας τέτοιος κίνδυνος, η Ιερά Σύνοδος (2011b) πρότεινε μία «*καλύτερη και πιο ανθρώπινη Ευρώπη*» μέσα από τη μετατροπή της Ε.Ε. από οικονομική σε πολιτική ένωση και μέσα από την «*υιοθέτηση μιας νέας οικονομικής ανθρωπολογίας*»

στη βάση των αξιών της Εκκλησίας, όπως «αξιοπρεπή λιτότητα και ολιγάρκεια». Με άλλα λόγια, πρότεινε ένα καπιταλισμό με ανθρώπινο πρόσωπο,⁶ ένα καπιταλισμό τρόπον τινά ελεγχόμενης λιτότητας, ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος κοινωνικής εξέγερσης.

Ακόμα και Μητροπολίτες, όπως ο Ιερόθεος Ναυπάκτου (2015), οι οποίοι έχουν κατά κόρον αρθρογραφήσει για την αντίθεση μεταξύ Φράγκικης Ευρώπης και Ρωμιούσνης, τόνισαν και αυτοί την επιτακτική ανάγκη να παραμείνει η χώρα εντός της Ε.Ε.: *«όπως εξελίχθηκαν τα γεωπολιτικά συμφέροντα και οι πολιτικές που απορρέουν από αυτά, πρέπει να συνεργαζόμαστε με τους δυτικούς λαούς, συμμετέχοντας στους οργανισμούς των δυτικών Κρατών»*. Άλλοι ιεράρχες επιχείρησαν να επιλύσουν την αντίφαση ανάμεσα στο «πατριωτικό» τους προφίλ και τη μνημονιακή τους στάση μέσα από τη λογική του «μικρότερου κακού». Συγκεκριμένα, ο Άνθιμος Θεσσαλονίκης (2011a) τόνισε ότι οι Έλληνες έχουν *«συμφέρον»* να παραμείνει η χώρα στην Ε.Ε., ακόμα και *«ανεχόμενοι την μορφή της πολυεθνικής κυριαρχίας»*, με αιτιολόγηση ότι η κυριαρχία της τρόικας συνιστά μικρότερο κακό από το *«χείριστο και αποτρόπαιο»* της πτώχευσης και εξόδου από την ευρωζώνη, η οποία ενδέχεται να οδηγήσει και σε απώλεια εδαφών. Μάλιστα νομιμοποίησε τη μνημονιακή πολιτική και μέσα από τη γνωστή ιατρική μεταφορά της δικτατορίας του 1967, δηλαδή της Ελλάδος ως ασθενούς που έχει άμεση ανάγκη χειρουργικής επέμβασης: *«η Ελλάδα, είναι βαρύτερα ασθενής και απειλείται η ζωή της...έχει εισαχθή στην «ΕΝΤΑΤΙΚΗ», είναι εξ ολοκλήρου διασωληνωμένη και χρειάζεται την πολύτιμη αιμοδοσία από τις αιμάτινες φλέβες των παιδιών της, που τα εγέννησε και τα ανέθρεψε με πολλές θυσίες στην αγκαλιά της και στα ζωογόνα φυλλοκάρδια της»* (Άνθιμος Θεσσαλονίκης, 2011b). Το «αίμα», λοιπόν, των Ελλήνων προσφέρεται ως αναγκαία θυσία για την επίτευξη του υπέρτατου σκοπού να *«κρατήσωμε την Ελλάδα σε μόνιμη θέση στην Ευρωπαϊκή Ένωση»*, διαφορετικά επισείεται η θρησκευτική απειλή ότι θα *«περιφέρεται στην ερημιά και την στέρση όπως ο άσωτος υιός' του Ευαγγελίου»* (όπ. παρ.).

Τέλος, η ιδεολογική λειτουργία των δημοσίων παρεμβάσεων της Ιεραρχίας κατά την περίοδο της κρίσης φαίνεται και από τη στάση της απέναντι στο κομβικό ζήτημα του χρέους. Για παράδειγμα, ο αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος (2011c) συνέδεσε τη δημιουργία του χρέους με τη σπάταλη ζωή των Ελλήνων, νομιμοποιώντας τη

φορολογική πολιτική ως ένα «αναγκαίο κακό» για την αποπληρωμή των δανεικών: «Οι φόροι είναι ένα αναγκαίο κακό, πρέπει να πληρώσουμε τα δανεικά μας. Όλα αυτά που χαλάσαμε και τα παίρναμε από αλλού, τα χρωστάμε αυτά τα πράγματα και πρέπει τώρα να τα δώσουμε. Δεν μπορούμε να χαλάμε περισσότερα από αυτά που κερδίζουμε». Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Άνθιμος Θεσσαλονίκης (2013) τάχθηκε υπέρ της αποπληρωμής του χρέους με κόκκινη γραμμή να μην επιφέρει τη φυσική εξόντωση όλων των Ελλήνων: «Βεβαίως έχουμε τις ευθύνες μας και δεν αρνούμεθα τις οφειλές μας, αλλ' αυτό δεν σημαίνει ότι... πρέπει, οι Ευρωπαίοι, να μας πνίξουν όλους στη Μεσόγειο!». Ακόμα και Μητροπολίτες, όπως ο Αμβρόσιος Καλαβρύτων (2011c, 2011d), οι οποίοι πρωτοστάτησαν στην καταγγελία της μνημονιακής κατοχής της χώρας, χαρακτήρισαν ως «δίκαιο και έντιμο και ηθικό» το αίτημα αποπληρωμής του χρέους, αρκεί να μη «μας πιούν και το αίμα», ζητώντας το πολύ μία παράταση εξυπηρέτησής του με την καταβολή μικρότερων δόσεων. Την ίδια συντηρητική λογική υπηρέτησε και η αντιστροφή του προτάγματος των διαμαρτυριών από τη διαγραφή του χρέους στην ανώτερη αξία της μετάνοιας, αφού – σύμφωνα με τον Νικόλαο Μεσογαίας (2012b: 3) – ζητήματα όπως τα μνημόνια, η χρεοκοπία, η διαγραφή του χρέους και η ανεργία: «Αυτά ξέρει ο Θεός αν και πώς και πότε θα τα φτιάξει». Κατ' αυτόν τον τρόπο, το ριζοσπαστικό αίτημα διαγραφής του χρέους υποβαθμίστηκε ως ένα πρόσκαιρο κοσμικό πρόταγμα σε σύγκριση με την ανώτερη αξία-πράξη της μετάνοιας. Άλλωστε, όπως χαρακτηριστικά τονίστηκε, «αυτό που αποτελεί τη δοκιμασία μας δεν είναι η φτώχεια και η πείνα μας αλλά η αποξένωση από τον Θεό και η στέρησή Του» (όπ. παρ.).

3. Η υπερσυντηρητική, φονταμενταλιστική τάση: «Αι πύλαι της Ευρωπαϊκής κολάσεως»

Θα εξετάσουμε την υπερσυντηρητική τάση μέσα από κείμενα κληρικών, μοναχών και θεολόγων, τα οποία δημοσιεύθηκαν ή αναπαράχθηκαν από την εφημερίδα *Ορθόδοξος Τύπος* (στο εξής Ο.Τ.). Η τελευταία πρωτοεκδόθηκε το 1961 ως δημοσιογραφικό όργανο της *Πανελληνίας Ορθόδοξης Ένωσης*, ένα σωματείο με «πλούσια χριστιανική και αντιαρειτική δράση», στην αίθουσα του οποίου «γίνονται

συγκεντρώσεις Χριστιανών και ακούγονται πύρινα τα κηρύγματα του μακαριστού π. Χαραλάμπους, που ξεσκεπάζει τις σκοτεινές δυνάμεις, που καταγγέλλει τους εχθρούς της Ορθοδοξίας και του Έθνους», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην επίσημη ιστοσελίδα της εφημερίδας.⁷ Πρόκειται για μία περίπτωση θρησκευτικού φονταμενταλισμού, υπό την έννοια ότι οι φορείς αυτής της σκέψης αυτοκατανοούνται ως άγρυπνοι φύλακες της αυθεντικής Ορθοδοξίας, αρνούνται το αξιακό πλαίσιο της νεωτερικότητας, και αναλαμβάνουν μαχητική δράση για την υπεράσπιση ή επαναθεμελίωση μιας εξιδανικευμένης εκδοχής της Ορθόδοξης ελληνικότητας.

Στα λαϊκά, ιερατικά και κυρίως μοναστικά αυτά στρώματα πλεονάζει ο εθνικισμός με τη χαρακτηριστική πίστη στην οικουμενική αποστολή του «περιούσιου» ελληνικού έθνους, η σύζευξη Ορθοδοξίας και ελληνισμού, η Εκκλησία ως «κιβωτός» του έθνους, η επιθυμία επιστροφής στα θεμέλια της πίστης, και ο ανορθολογισμός. Τα στοιχεία αυτά συναρθρώνονται και εκφράζονται στο σύγχρονο πλαίσιο ως εχθρότητα απέναντι στην ομοφυλοφιλία, στη μετανάστευση και στην παγκοσμιοποίηση, η οποία εκλαμβάνεται όπως ο κομμουνισμός κατά την εμφυλιακή και μετεμφυλιακή περίοδο, δηλαδή ως «Αντίχριστος» που έχει ως στόχο να καταστρέψει το ελληνοχριστιανικό έθνος. Ο λόγος αυτός φαίνεται να έχει ιδιαίτερη απήχηση στα χαμηλότερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα, τα οποία αναζητούν στην παράδοση ένα καταφύγιο υπαρξιακής σταθερότητας, την οποία οι δυνάμεις της αγοράς τους στερούν σε επίπεδο πραγματικής ζωής. Καθώς όμως ο νεοφιλελευθερισμός απειλεί και αυτές τις νησίδες ασφαλείας, αναπτύσσουν φοβικά σύνδρομα και ροπή προς τη συνωμοσιολογία.

Η υπερσυντηρητική διάνοηση ανέπτυξε και προώθησε με πιο καθαρό και δυναμικό τρόπο το θρησκευτικό πλαίσιο ερμηνείας της κρίσης, το οποίο είδαμε και στην προηγούμενη ενότητα. Συγκεκριμένα, παρουσίασε την κρίση ως ένα είδος θεόσταλτης «δοκιμασίας» και «παιδαγωγικής τιμωρίας» εξαιτίας της «αποστασίας» των Ελλήνων από το ιερό τρίπτυχο του «ελληνοχριστιανισμού»: «Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια»⁸ (βλ. ενδεικτικά χ.ό., 2010α; Δημητρακόπουλος, 2011; Μιχαηλίδης, 2011α). Και οι φορείς αυτοί διατύπωσαν ένα αντιμνημονιακό λόγο, ο οποίος όμως είχε το ύφος και τα χαρακτηριστικά του θρησκευτικού φοντανταμελισμού. Συγκεκριμένα, παρουσίασαν την κρίση ως οικονομικό εργαλείο «σκοτεινών κέντρων», τα οποία επιδιώκουν σε συνεργασία με το πολιτικό σύστημα («εσωτερικοί

‘Εφιάλτες’») την αποδόμηση της «*Ελληνοχριστιανικής ιδιοπροσωπείας του Γένους*» (βλ. ενδεικτικά χ.ό., 2012; Μυγδανάλευρος, 2013; Παπαδόπουλος, 2011; Ευθυμίου, 2011; χ.ό., 2010b; Σεραφείμ, 2011). Εδώ ο ρόλος οικονομικών και πολιτικών παραγόντων (π.χ., τράπεζες, ΔΝΤ, offshore εταιρίες) αναγνωρίζεται, αλλά μόνο αφού αυτά ενταχθούν στο μανιχαϊστικό πλαίσιο της αποκαλυπτικής μάχης μεταξύ «καλού» και «κακού», συγκεκριμένα μεταξύ του Ορθόδοξου έθνους και των προαιωνίων του εχθρών αντίστοιχα (π.χ., Διεθνής Σιωνισμός, Μασόνοι, Πάπας, Δύση, Γερμανοί ως «*Τέταρτο Ράιχ*», «*Νέα τάξη πραγμάτων*»).

Οι παραπάνω τρόποι νοηματοδότησης της κρίσης ευνοούν τη διαιώνιση της δεδομένης πραγματικότητας. Από τη στιγμή που η κρίση εκλαμβάνεται ως θεόσταλη, ο πιστός πρέπει να υπακούσει στο θείο θέλημα δίχως «*γκρίνια*», αλλά με εσωτερική συντριβή και προπάντων υπομονή (βλ. ενδεικτικά Τάτσης, 2011; Νικόλαος, 2013; Μιχαηλίδης, 2013). Το αφήγημα περί «*σκοτεινών κέντρων*» που απεργάζονται την καταστροφή του έθνους μπορεί μεν να προκαλέσει εξωτερική εκδήλωση της δράσης, ωστόσο αυτή είτε εξαντλείται στη συνωμοσιολογία και τη θρησκευτική αποκάλυψη, συσκοτίζοντας έτσι τις δομικές αιτίες και τους τρόπους επίλυσης της κρίσης, είτε στρέφεται στην επαναφορά παρελθουσών μορφών μη δημοκρατικής κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης, τόσο προνεωτερικών (π.χ., Βυζαντινή αυτοκρατορία) όσο και νεωτερικών (π.χ., «*Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών*»). Η αδύνατη, ωστόσο, αναβίωση ενός εξιδανικευμένου ή ακόμα και μυθικού παρελθόντος σε ένα τελείως διαφορετικό σύγχρονο ιστορικό περιβάλλον λειτουργεί περισσότερο ως μηχανισμός διαφυγής από τις δύσκολες συνθήκες του παρόντος, το οποίο με αυτόν τον τρόπο ενισχύει, ακόμα και όταν λεκτικά επιτίθεται εναντίον του (βλ. Mannheim, 2015: 84-85). Η δε κριτική του πολιτικού συστήματος είτε παρέμεινε σε ένα γενικό επίπεδο είτε υπερσκελίστηκε από την έννοια της συλλογικής ευθύνης, η οποία έχει ξεκάθαρη ανασταλτική λειτουργία για την κοινωνική δράση.

Από τη στιγμή που η κρίση κατανοήθηκε ως θεόσταλη «*δοκιμασία*» εξαιτίας της «*αποστασίας*» των Ελλήνων, ως λύση προκρίθηκε η μετάνοια. Μέσα από την καταπολέμηση της αμαρτίας και την επιστροφή του έθνους στην ελληνορθοδοξία, προσδοκάται ότι ο θεός θα άρει την παιδαγωγική τιμωρία του. Σύμφωνα με τον ιερομόναχο Γρηγοριάτο (2015): «*Εάν νικήσουμε τα πάθη δια της μετανοίας μας, τότε νικήσαμε τον ουμανισμό... Τότε θα στείλη ο Θεός ηγέτη να μας ελευθερώση... Ας*

θυμηθούμε την σκλαβιά των Εβραίων, που χάρις στη μετάνοιά τους ο Θεός τους έστειλε ηγέτη τον Μωϋσή και τους ελευθέρωσε». Το πρόταγμα της μετάνοιας απέκτησε μέσα στις συνθήκες της κρίσης άκρως συντηρητικό χαρακτήρα, καθώς συνοδεύτηκε από την προτροπή να υπομείνουν οι πολίτες την κρίση *«όπως δέχεται ο άρρωστος το πικρό φάρμακο, που του δίδει ο γιατρός»* (Λιβανός, 2011a). Ουσιαστικά, η μετάνοια τέθηκε στον αντίποδα των κοινωνικοπολιτικών αγώνων, οι οποίοι απαξιώθηκαν ως *«χίμαιρες και ουτοπίες»* (βλ. Μιχαηλίδης, 2009). Αυτό το σκοπό υπηρέτησε και η κατασκευή της αντίθεσης: *«μετανοημένος»* vs. *«αγανακτισμένος»* (βλ. Λιβανός, 2011b). Δεν πρόκειται, ωστόσο, για μία διπολική αλλά για ιεραρχική αντίθεση (βλ. Dumont, 1980: 239-245). Από τη μια πλευρά, η μετάνοια αντιτίθεται στην αγανάκτηση: η πρώτη εκλαμβάνεται ως ανώτερη θρησκευτική αξία και πρακτική, επειδή οδηγεί στο ολικό γεγονός της σωτηρίας. Αντίθετα, η δεύτερη θεωρείται ως *«φενάκη»*, γιατί παραμένει εγκλωβισμένη στο μερικό, άρα κατώτερο, επίπεδο της πολιτικής πράξης. Όταν όμως η αγανάκτηση τίθεται και αυτή εντός του θρησκευτικού πεδίου και υπηρετεί τους ίδιους υψηλούς στόχους τότε υπάρχει ενότητα: η μετάνοια εμπερικλείει εδώ το αντίθετό της, αυτή τη φορά όμως ως *«ιερή»* αγανάκτηση. Όπως αναφέρεται είναι *«ιερή και δίκαιη οργή και αγανάκτηση, που έχουμε ως χριστιανοί, να υπερασπίζουμε τη Χριστιανική μας Πίστη»* (Μιχαηλίδης, 2011b). Παρατηρούμε, δηλαδή, κατά τη διάρκεια της κορύφωσης των διαδηλώσεων, η «αγανάκτηση» να αποσυνδέεται από κοινωνικοπολιτικά και οικονομικά αιτήματα είτε μέσω της σύνδεσής της με θρησκευτική μόνο στοχοθεσία (*«Αγανακτισμένοι για την Πίστη και το Θεό»*, βλ. όπ. παρ.) είτε μέσω της εσωτερικοποίησης και θρησκευτικοποίησής της: *«Ας αγανακτήσουμε με τους εαυτούς μας, με την αποστασία μας»* (Λιβανός, 2011b: 7).

Για τους φορείς αυτής της σκέψης, ο δρόμος της σωτηρίας δεν περνάει μέσα από τις πλατείες, αλλά από τις εκκλησίες και τα εξομολογητήρια: *«Καλές οι πλατείες, απείρως καλύτερες όμως οι εκκλησίες. Καλά και χρήσιμα τα συλλαλητήρια, αναγκαιότερα όμως τα εξομολογητήρια»* (όπ. παρ.). Ο δημόσιος χώρος των πλατειών θεωρείται απρόβλεπτος και επικίνδυνος, καθώς ταυτίζεται με ταξικές συγκρούσεις που απομακρύνουν από τη σωτηρία. Η τελευταία θεωρείται ότι επιτυγχάνεται με την αλλαγή του *«έσω ανθρώπου»* (βλ. Μιχαηλίδης, 2009). Γι' αυτό και τα εξομολογητήρια υψώνονται σε τόπο-σύμβολο σωτηρίας, ένας χώρος ελεγχόμενος από την επίσημη

Εκκλησία. Χαρακτηριστικά, στον «*ναό της Δημοκρατίας*» (κοινοβούλιο, ευρύτερα πολιτική) αντιπαραβλήθηκε ο «*ναός του Θεού*» (Εκκλησία, ευρύτερα θρησκεία) (βλ. Λιβανός, 2011b). Η υπέρβαση της αντίθεσης θεωρείται ότι επιτυγχάνεται, όταν και οι δύο «*ναοί*» τιμούν την ονομασία τους αυτή, με άλλα λόγια όταν η πολιτική δεν είναι «*άθρη*», αλλά εργάζεται και αυτή για τους ανώτερους σκοπούς της θρησκείας (βλ. ενδεικτικά χ.ό., 2015a). Το σχήμα αυτό απαντά στο σύνολο της θρησκευτικής περιοχής, φυσικά με διαβαθμίσεις έντασης. Στη μεν «*μετριοπαθή*» του εκδοχή διατυπώνεται ως αγαστή συνεργασία μεταξύ Εκκλησίας και κράτους για το καλό της κοινωνίας και του έθνους με αιτιολόγηση ότι το έθνος-κράτος είναι άρρηκτα συνυφασμένο με την Ορθόδοξη παράδοση. Στη δε ελληνοχριστιανική του εκδοχή εμφανίζεται ως *ολιστικό* πρόταγμα θρησκαιοποίησης σύνολης της ζωής μέσα από τη συγκρότηση του «*Χριστοκράτους-Χριστοέθνους*», ώστε να εκπληρώσει τη θεία του αποστολή εντός της παγκόσμιας ιστορίας, δηλαδή τη σωτηρία (ως ελληνορθοδοξοποίηση) όλου του κόσμου (βλ. ενδεικτικά Σαράντος, 2013). Αξίζει στο σημείο αυτό να επισημανθεί ότι η «*Χριστοκρατία*», δηλαδή η συγκρότηση μιας πολιτείας θεμελιωμένης στον Χριστό μέσω της πνευματικής και ηθικής αναβάθμισης του λαού, ώστε το ελληνικό έθνος να διαδραματίσει τον ηγετικό του ρόλο μέσα στη ιστορία, υπήρξε κεντρικός οραματισμός και στόχος των δράσεων των θρησκευτικών συλλόγων που ίδρυσε ο λαϊκός ιεροκήρυκας Απ. Μακράκης τον 19^ο αιώνα και οι συνεχιστές του έργου του.⁹

Η υπερσυντηρητική, λοιπόν, διάνοξη αποδέχεται την κοινωνικοπολιτική δράση μόνο όταν υπηρετεί τον μεγαλοϊδεατικό στόχο δημιουργίας του «*Χριστοκράτους*» και την υπεράσπιση της αντίστοιχης ηθικής (π.χ., συλλαλητήρια κατά του συμφώνου συμβίωσης). Το κάλεσμά της για «*συστράτευση για ένα νέο 'υπέρ πάντων αγώνα'*» έχει πρωτίστως αυτό το χαρακτήρα, καθώς ακόμα και επαναστατικές ιαχές (π.χ., «*Ίτε παῖδες Ἑλλήνων, ἐλευθεροῦτε πατρίδα*») και ένδοξες στιγμές του παρελθόντος (π.χ., Μαραθώνας, Θερμοπύλες, Μεσολόγγι, πόλεμος του '40) αποκτούν νόημα μέσα από το πρίσμα της μετάνοιας, θυσίας και θεϊκής σωτηρίας (βλ. ενδεικτικά Μιχαηλίδης, 2012a). Επομένως, η προτροπή για «*απελευθερωτικό αγώνα*» συνδέεται άρρηκτα με την προάσπιση της ορθόδοξης ιδιοπροσωπίας του έθνους και τίθεται πάντα στο ευρύτερο πλαίσιο της πολεμικής κατά της αιρετικής Ευρώπης: «*Φεύγε τους Ευρωπαίους και σώζου!*» (χ.ό., 2010c). Ουσιαστικά το

ερμηνευτικό σχήμα της «*Τουρκοκρατίας*» αναδεικνύει και τους όρους αλλά και τον κρίσιμο φορέα της απελευθέρωσης: όπως η πίστη θεωρείται ότι προετοίμασε την επανάσταση του 1821, έτσι και τώρα οι Έλληνες καλούνται *πρώτα* να στραφούν στην Ορθοδοξία, «*και τότε ο Χριστός...θα μας χαρίσει και πάλι την ποθητή ελευθερία*» (Ευθυμίου, 2011, έμφαση δική μου). Άλλωστε οι εκφραστές αυτού του πνεύματος στρέφονται ενάντια στην πολιτική που υπηρετεί καθαρά εγκόσμιους στόχους, είτε στη φιλελεύθερη είτε στην αριστερή, πολύ περισσότερο στην κομμουνιστική εκδοχή της.¹⁰ Αυτό συμβαίνει διότι την εκλαμβάνουν ως «*διάβολο*», ο οποίος απεργάζεται την «*απορθοδοξοποίηση*» του έθνους (βλ. ενδεικτικά Λαγουρός, 2012; Σαράντος, 2012). Οι κοινωνικοί αγώνες, όταν δεν υπηρετούν θρησκευτικές αξίες, ταυτίζονται συνολικά με τη βία και απαξιώνονται ως «*αναταραχές*» και «*βεβηλώσεις ιερών συμβόλων*» ενός θορυβώδη «*όχλου*», ο οποίος καταργεί «*κάθε νομιμότητα*» (βλ. ενδεικτικά Τάτσης Δ., 2009, 2015a; Παύλος, 2011). Αντίθετα η έμφαση δίνεται στην «*ειρηνική*» και «*κόσμια*» διαμαρτυρία, στην «*προσευχή*» και «*υπομονή*», και τελικά στην «*πρόνοια του Θεού*» για τη διόρθωση των κακώς κειμένων (βλ. Ευσέβιος, 2011; Νικόλαος, 2013). Αναμφίβολα, η καταδίκη της βίας της περιόδου είναι σύμφωνη με τις χριστιανικές αξίες της ειρήνης και της αγάπης. Χρησιμοποιήθηκε, όμως, για την αντιστροφή του προσανατολισμού της δράσης από το κοινωνικοπολιτικό πεδίο σε αυτό του εαυτού και της μετάνοιας με αποτέλεσμα την υποστήριξη της δεδομένης πραγματικότητας.

Η καταδίκη της επανάστασης επιχειρήθηκε και μέσα από την προβολή της «*επαναστατικότητας*» του Ιησού ως ειρηνική απομάκρυνση από την αμαρτία και όχι ως δράση βίαιης ανατροπής του κοινωνικοπολιτικού συστήματος. Για παράδειγμα, καταγγέλθηκαν οι επαναστάσεις τύπου Λένιν, Στάλιν και Ροβεσπιέρου (βλ. Μιχαηλίδης, 2012b) με σκοπό να στιγματιστεί κάθε μη θρησκευτική δράση που αποσκοπεί στην ανατροπή της θεσμικής τάξης. Για να τονιστεί η ποιοτική ανωτερότητα της επανάστασης της Εκκλησίας προστέθηκαν επιθετικοί προσδιορισμοί, όπως «*πραγματική επανάσταση*» (Μαρκάς, 2011), «*χριστιανική επανάσταση*» (Τάτσης Δ., 2015a), «*ενάρετη επαναστατικότητα*» (Τάτσης Δ., 2015b), «*εξέγερση πνευματική*» (Σαράντος 2012). Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η επανάσταση έχει κατεύθυνση το εσωτερικό του ανθρώπου (μετάνοια), η οποία εξωτερικεύεται ως χριστιανική ηθική (π.χ., ως φιλανθρωπία). Η ιδεολογική λειτουργία

αυτής της αντίληψης κορυφώθηκε την μεν περίοδο των κινητοποιήσεων με τη χρήση της γνωστής ρήσης του Ιησού «*Ἀπόδοτε τὰ καίσαρος καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ*» (Μιχαηλίδης, 2012b), τη δε περίοδο των διαπραγματεύσεων της κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ με τους δανειστές με τη ρήση του Αποστόλου Παύλου «*Πᾶσα ψυχὴ ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις ὑποτασσέσθω, οὐ γὰρ ἔστιν ἐξουσία εἰ μὴ ὑπὸ Θεοῦ· αἱ δὲ οὗσαι ἐξουσίαι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τεταγμέναι εἰσίν*», καθώς – όπως ερμηνευτικά τονίστηκε – οι ανάξιες εξουσίες και οι συμφορές επιτρέπονται από το Θεό ως παιδαγωγική τιμωρία (βλ. Π.Α., 2015).

Η υπερσυντηρητική θρησκευτική διανόηση παρουσίασε την Ευρώπη ως τον κατεξοχήν εκπρόσωπο του κακού, ο οποίος απεργάζεται διαχρονικά και με δόλια μέσα την καταστροφή του Ορθόδοξου έθνους. Μέσα από τη παρακάτω σύζευξη μυθολογικών, θρησκευτικών και ιστορικών στοιχείων κατασκεύασε την απεχθή εικόνα του «*ευρωτέρατος*», με κορύφωση σκηνές Θείας Αποκάλυψης:

Η 'ΛΕΡΝΑΙΑ ΥΔΡΑ' ΤΟΥ ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΣΜΟΥ...τιμωρεί [την Ελλάδα] αυστηρότατα και παραδειγματικώς, διότι ημάρτησε, παρεκτράπη, από την συμφωνίαν-δικτατορίαν του Μάαστριχτ...Η κ. Μέρκελ...αντιμετωπίζει τους Έλληνας, όπως ο Χίτλερ τους Εβραίους...διότι προέβαλον αντίστασιν εις τα χιτλερικά στρατεύματα και εις το Γ' Ράιχ (Ζερβός, 2012: 1, 7).

Τώρα ο επαχθής ζυγός δεν λέγεται οθωμανικός, αλλά ευρωπαϊκός. Μας επεβλήθη πολλαπλή κατοχή από τας Βρυξέλλας...ουδέν το καλόν δύναται να προέλθη από τους αμετανοήτους απογόνους των παπικών, των αποικιοκρατών, των σταυροφόρων, των ιεροεξεταστών...Η Ελλάς δέχεται τώρα τας επιβουλάς και τας επιθέσεις των ευρωτεράτων, που εξήλθον από τας λόχμας των, με τα χαινόντα στόματά των αποπνέοντα πυρ και με τους κοπτερούς οδόντας των, ετοιμούς του αρπάσαι και απολέσαι τους Έλληνας! Ήνοιξαν αι πύλαι της Ευρωπαϊκής κολάσεως! (χ.ό., 2010c: 1).

Το ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι η απεικόνιση της Ε.Ε. με όρους κόλασης δεν οδήγησε, όπως θα ανέμενε κανείς, σε μία emphatic υποστήριξη του προτάγματος πολιτικής ρήξης με την Ε.Ε., τουλάχιστον κατά την κρίσιμη περίοδο του δημοψηφίσματος.¹¹ Αλλά ακόμα και στην αρχή της κρίσης μία ενδεχόμενη έξοδος από την Ε.Ε. γινόταν αποδεκτή ως το *αποτέλεσμα* της απειλής των Ευρωπαίων και όχι ως ξεκάθαρος εγχώριος πολιτικός στόχος. Αυτό φυσικά δεν αναιρεί το εχθρικό πνεύμα αυτής της διανόησης κατά της Ε.Ε. ως «*χοάνην αφανισμού της Ελλάδος και*

της Ορθοδοξίας...Δούρειος Ίππος της Παγκοσμιοποίησης» (χ.ό., 2010c: 7). Μία εβδομάδα πριν από την προκήρυξη του δημοψηφίσματος, ο Ο.Τ. (2015) αναδημοσίευσε μία ομιλία που είχε εκφωνηθεί το 1981 μετά την επίσημη ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ με θέμα «Η Ορθοδοξία εις την Ενωμένην Ευρώπην», προσθέτοντας τον υπότιτλο: «Η Ευρώπη έχει ανάγκη από το φως της Ορθοδοξίας». Στην ομιλία γινόταν λόγος για τον «καθοδηγητικό ρόλο» που πρέπει να διαδραματίσει η χώρα στα Βαλκάνια και για τη «διδασκαλία» της μέσα στην Ευρώπη. Βέβαια μετά το δημοψήφισμα και την υπογραφή της νέας συμφωνίας στη σύνοδο κορυφής της ευρωζώνης της 12ης Ιουλίου 2015, η εφημερίδα επανήλθε καταγγελτική ενάντια στη συμφωνία «θανατικής καταδίκης ενός λαού» υπενθυμίζοντας τις «προφητικές» της ενστάσεις έναντι της «άνευ όρων εντάξεως της Ελλάδος εις την τότε Ε.Ο.Κ.» (Ν.Σ., 2015). Αλλά και εδώ η μέγιστη ανησυχία δεν ήταν για τους όρους του μνημονίου αλλά για θεωρούμενες κρυφές δεσμεύσεις (π.χ., εκτρώσεις, ομοφυλοφιλία, χωρισμός κράτους και Εκκλησίας), τις οποίες κατήγγειλαν ότι αποσκοπούν στην απορθοδοξοποίηση του έθνους.

Στην αρθρογραφία της περιόδου, γινόταν, βέβαια, αναφορά στις αρνητικές επιπτώσεις από την ένταξη στην Ε.Ε., ωστόσο η ενεργοποίηση του μοτίβου της αποστασίας-μετάνοιας επέφερε πάντα ως πρόταγμα την επιστροφή στο τρίπτυχο «Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια» (βλ. χ.ό., 2015b). Η ρήξη, δηλαδή, είναι αξιακή. Έτσι δίχως να εγκαταλειφθεί η πολεμική ρητορική εναντίον της Ε.Ε., για παράδειγμα ως απότοκος του «φραγκικού-ευρωπαϊκού πολιτισμού», και συνάμα η προβολή της μοναδικότητας της ελληνορθοδοξίας («υγιής παγκοσμιοποιήσις», Ζήσης, 2015), διατυπώθηκε η πρόταση δραστηριοποίησης των φορέων του ελληνορθόδοξου πνεύματος εντός του χώρου και των δομών της Ευρώπης με σκοπό να συνδεθεί αυτή εκ νέου με τις χαμένες της ρίζες («προκαρλομάγνεια Ευρώπη»), τις οποίες θεωρείται ότι μόνο η ελληνορθοδοξία συνεχίζει ως κιβωτός να διασώζει (βλ. Μεταλληνός, 2015a). Πρόκειται για τη γνωστή ιδεολογία μεταλαμπάδευσης των φώτων, η οποία όμως έχει τώρα κατεύθυνση από την Ελλάδα προς την Ευρώπη, όπως έχω αναλύσει αλλού (βλ. Kessareas, 2015). Η άρση, επομένως, του αξιακού χάσματος επέρχεται, κατά την αντίληψη αυτών των φορέων, μόνο μέσα από την ενσωμάτωση της αποκαθαρμένης από την αίρεση Δύσης στην ολότητα της ελληνορθοδοξίας.

Παρά, λοιπόν, το γεγονός ότι οι φορείς αυτής της σκέψης εκλαμβάνουν την οικονομική κρίση ως «*Τρίτη άλωση*» και μάλιστα στο τελικό της στάδιο, δηλαδή ως «*διάλυση του Έθνους των Ελλήνων*» από τη «*Φράγκικη Δύση*» (Μεταλληνός, 2015b), εντούτοις η αντίσταση που προτείνουν δεν περνάει μέσα από την πολιτική ρήξη αλλά από την αποδοχή της παραμονής της χώρας εντός του θεσμικού πλαισίου της νέας «*τουρκοκρατίας*», έχοντας βέβαια ως προϋπόθεση την ενίσχυση του ελληνορθόδοξου φρονήματος και ως αποστολή τη σωτηρία των αμαρτωλών Ευρωπαίων (Μεταλληνός, 2015a: 7). Το δε «*κάποιο νέο '21*» (δηλαδή η πολιτική ρήξη) απομακρύνεται στο μέλλον, «*όταν ο Θεός το επιτρέψει!*» (Μεταλληνός, 2015b: 7). Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι η θρησκευτική αυτή διάνοηση υποτάσσεται στα κελεύσματα του πραγματισμού, δηλαδή στην οικονομική δύναμη της Ε.Ε., επικαλούμενο μάλιστα ένα είδος λαϊκής πανουργίας: «*Το χέρι που δεν μπορείς να δαγκώσεις, φίλα το', χωρίς να ταυτίζεσαι όμως μαζί του*» (Μεταλληνός, 2015a: 7).

4. Η μεταρρυθμιστική τάση: «*Ευρώπη το κοινό μας σπίτι και πεπρωμένο*»

Η μεταρρυθμιστική τάση εκπροσωπείται από κληρικούς και κυρίως λαϊκούς θεολόγους, οι οποίοι επιχειρούν να φέρουν την Εκκλησία και την Ορθόδοξη θεολογία σε δημιουργικό διάλογο με την εποχή της (μετα)νεωτερικότητας. Πρόκειται για μία κατά βάση νέα γενιά θεολόγων, οι οποίοι δραστηριοποιούνται μέσα από το θεολογικό περιοδικό *Σύναξη*,¹² τον Πανελλήνιο Θεολογικό Σύνδεσμο με την επωνυμία «*ΚΑΙΡΟΣ: για την αναβάθμιση της θρησκευτικής εκπαίδευσης*»,¹³ και την Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών της Μητροπόλεως Δημητριάδος στο Βόλο, για να αναφέρω μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα. Η Ακαδημία του Βόλου «*λειτουργεί ως ένα ανοιχτό εργαστήριο σκέψης και διαλόγου της Εκκλησίας με τη διάνοηση και την κοινωνία*», όπως αναφέρεται στην επίσημη ιστοσελίδα της.¹⁴ Οι θεολόγοι αυτοί διαθέτουν υψηλό πολιτισμικό και κοινωνικό κεφάλαιο¹⁵ (π.χ., ανώτατες σπουδές στη θεολογία και φιλοσοφία, επαγγελματικές συνεργασίες με ερευνητικά κέντρα και πανεπιστήμια του εξωτερικού),¹⁶ είναι γνώστες των συγκαιρινών κοινωνικοπολιτικών και φιλοσοφικών θεωριών, και επιχειρούν να αποκαθάρουν τη θεολογία και την

Εκκλησία από τον εθνοκεντρισμό.

Η μεταρρυθμιστική διάνοηση αμφισβήτησε από χριστιανική και δημοκρατική αφετηρία τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές χρέους (βλ. ενδεικτικά Καλαϊτζίδης, 2014). Ταυτόχρονα, προσπάθησε να διατυπώσει μία εναλλακτική πρόταση, η οποία να συνδυάζει την ορθόδοξη πνευματικότητα με τις κοινωνικές αξίες της δικαιοσύνης, αλληλεγγύης, και ισότητας.¹⁷ Ως υπέρμαχοι των αξιών της νεωτερικότητας και της πλουραλιστικής κοινωνίας, οι εκπρόσωποι αυτής της τάσης έστρεψαν τα βέλη τους ενάντια στον νεοφιλελευθερισμό και κυρίως ενάντια στο βασικό εσωτερικό τους αντίπαλο, δηλαδή τον εθνικισμό και θρησκευτικό φονταμενταλισμό, ο οποίος έφτασε την περίοδο της κρίσης να φλερτάρει ανοιχτά και με το ναζισμό (βλ. Παπαθανασίου, 2013). Την ίδια στιγμή, ωστόσο, αναπαρήγαγαν και στοιχεία της κυρίαρχης ιδεολογίας, μετατοπίζοντας για παράδειγμα τη βαθύτερη αιτία της κρίσης στην περιοχή του αρνητικού συναισθήματος του «εγωισμού» και παρουσιάζοντας την κρίση ως μία δυνητική «ευκαιρία»: για τις μεν χώρες του ευρωπαϊκού Νότου να «μετα-νοήσουν» και να «ωριμάσουν» πνευματικά, ηθικά και πολιτικά· για τις δε ευρωπαϊκές ηγεσίες να «επαναξετάσουν τη στάση τους» ως προς τις καταστροφικές για τον άνθρωπο και την κοινωνική συνοχή νεοφιλελεύθερες πολιτικές (Καλαϊτζίδης, 2014).

Η τρόπον τινά «ισορροπιστική» τους στάση σχετίζεται άμεσα με την προσπάθειά τους να υπερβούν την αντίθεση μεταξύ της ιστορικά προσανατολισμένης θεολογίας και των διάφορων μορφών εσωτερικής θεολογίας (μυστικιστική, υπαρξιστική, ησυχαστική κτλ.).¹⁸ Σχηματικά μιλώντας, η πρώτη δίνει προτεραιότητα στην κοινωνική πράξη και κλίνει πολιτικά προς τα αριστερά, ενώ οι άλλες στοχεύουν στη θέωση και κλίνουν πολιτικά προς το δεξιό συντηρητικό χώρο. Η υπέρβαση της πόλωσης επιχειρείται μέσα από την άντληση στοιχείων και από τα δύο ρεύματα αλλά με ταυτόχρονη κριτική σε ό,τι θεωρείται ως ακραία τοποθέτηση (π.χ., υποτίμηση θεολογίας προσώπου, αντιδυτικισμός). Επίσης, η «ισορροπιστική» τους στάση απορρέει και από το σαφή ευρωπαϊκό πολιτικό τους προσανατολισμό, ο οποίος δεν είναι ανεξάρτητος από τους κοινωνικούς και επαγγελματικούς τους προσδιορισμούς (π.χ., μεσαία κοινωνικά στρώματα, ανώτατες σπουδές και επαγγελματικές συνεργασίες σε ευρωπαϊκό επίπεδο). Ουσιαστικά το ανανεωτικό τους εγχείρημα, δηλαδή η υπέρβαση του αντιδυτικισμού και της ιδεολογίας της ελληνικότητας που

χαρακτηρίζει τόσο τη συντηρητική δεξιά όσο και τη λεγόμενη πατριωτική αριστερά, εκφράζει τα πιο μορφωμένα κοινωνικά και εκκλησιαστικά στρώματα της μεταπολίτευσης. Έτσι, η υποστήριξη διεκδικήσεων περνάει μέσα από την παραμονή της χώρας στην Ε.Ε., καθώς προσλαμβάνουν την «Ευρώπη» ως το «κοινό μας σπίτι και πεπρωμένο» (βλ. ενδεικτικά Καλαϊτζίδης, 2014: 51).

Χαρακτηριστική υπήρξε η δημόσια παρέμβασή τους υπέρ της παραμονής της χώρας εντός της ευρωζώνης δύο μέρες πριν από την κρίσιμη Σύνοδο Κορυφής που ακολούθησε την επικράτηση του «όχι» στο δημοψήφισμα (βλ. Βασιλειάδης κ.ά., 2015). Σε πλήρη αντιστοιχία με τον θεσμικό λόγο της περιόδου «*ενθάρρυναν*» την ελληνική κυβέρνηση και τις ευρωπαϊκές ηγεσίες να «*εξαντλήσουν κάθε περιθώριο διαλόγου για την επίτευξη άμεσης συμφωνίας, διασφαλίζοντας την ισότιμη συμμετοχή της Ελλάδος στην Κοινή Νομισματική Ένωση, που θα οδηγεί σε πορεία εθνικής οικονομικής ανάκαμψης*», υπογραμμίζοντας ότι η «*θέση της Ελλάδος πρέπει να είναι εντός της ευρωπαϊκής οικογένειας*» (όπ. παρ.). Στη λογική τήρησης των ισορροπιών, από τη μια κατήγγειλαν τη «*θεοποίηση των αγορών*», από την άλλη αναγνώρισαν τα «*λάθη...και την ευθύνη για τις αποτυχίες μας*» (όπ. παρ.).

Το ριζοσπαστικό αίτημα ρήξης με την Ε.Ε. προσκρούει εδώ στην κυρίαρχη ιδέα της «Ευρώπης», την οποία οι μεταρρυθμιστές θεολόγοι ένθερμα ενστερνίζονται, καθώς μάλιστα συνιστά και σημαντικό στοιχείο διαφοροποίησής τους από τους υπερσυντηρητικούς της θρησκευτικής περιοχής. Οι τελευταίοι, ωστόσο, όταν τέθηκε το διακύβευμα στην πράξη, βρέθηκαν – όπως είδαμε – έστω εμμέσως και προσωρινά στην ίδια πλευρά. Φυσικά, από διαμετρικά αντίθετη αφετηρία και στοχοθεσία: οι μεν υπερσυντηρητικοί εξ ανάγκης και διατηρώντας την απέχθειά τους για την «Ευρώπη», οι δε «μεταρρυθμιστές», διότι είναι – όπως αναφέρουν – «*δεσμευμένοι στο ευρωπαϊκό όραμα*» (βλ. ενδεικτικά Kalaitzidis, 2017; Ιγνάτιος, 2018). Οι πρώτοι προσλαμβάνοντας το ελληνορθόδοξο έθνος ως ιστορική ενσάρκωση της *ολότητας*: οι δεύτεροι εκλαμβάνοντας την «Ευρώπη» ως υπέρβαση της επικίνδυνης *μερικότητας* του εθνικισμού. Και οι δυο προτείνοντας τη δράση *μέσα* στην Ε.Ε. για να την αλλάξουν: οι μεν πρώτοι για να την *επαναφέρουν* στη μυθική ουτοπία της προ-Καρλομάγνειας γνησιότητας, οι δε δεύτεροι για να τη *διαμορφώσουν* με βάση το «*όραμα*» των ιδρυτών της, το οποίο ακυρώνεται από τις υπάρχουσες νεοφιλελεύθερες αξίες και πολιτικές.

5. Το πολιτισμικό πρόταγμα του Χρ. Γιανναρά: «ελληνοκεντρικός εκσυγχρονισμός»

Στην παρούσα και τελευταία ενότητα θα εξετάσουμε συνοπτικά, λόγω περιορισμένου χώρου, τη στάση του θεολόγου και φιλοσόφου Γιανναρά απέναντι στην οικονομική κρίση. Ο Γιανναράς συνιστά ένα χαρακτηριστικό τύπο διανοούμενου, ο οποίος, πέρα από τη συγγραφή βιβλίων, παρεμβαίνει δημόσια στα εκκλησιαστικά ζητήματα αλλά και στην κοινωνικο-πολιτική επικαιρότητα, για παράδειγμα από τη θέση των επιφυλλίδων της εφημερίδας *Καθημερινή* αλλά και μέσω συνεντεύξεων. Έχει ασκήσει σημαντική επίδραση στους κόλπους της Ορθόδοξης θεολογίας, έχοντας στο ενεργητικό του μία εξαιρετικά πλούσια επιστημονική παραγωγή με διεθνή απήχηση. Θα είναι χρήσιμο, λοιπόν, να δούμε πώς εκφράστηκε ο γνωστός θεολογικός του αντιδυτικισμός την περίοδο της οικονομικής κρίσης και ειδικότερα κατά το κρίσιμο δημοψήφισμα του 2015.

Ο Γιανναράς (2013a, 2013b, 2015a) εκλαμβάνει την οικονομική κρίση ως έκφραση μιας βαθιάς πολιτικής και πολιτισμικής παρακμής. Τη δε δημιουργία του χρέους την αποδίδει στον υπέρογκο δανεισμό για την εξυπηρέτηση του πελατειακού κράτους και της κομματοκρατίας, αλλά και των συμφερόντων των δανειστών της χώρας. Αλλά όλα αυτά τα αρνητικά φαινόμενα θεωρεί ότι πηγάζουν από την κυριαρχία του δυτικού, ατομοκεντρικού πολιτισμού έναντι του ελληνικού-εκκλησιαστικού, κοινωνιοκεντρικού τρόπου ζωής. Ερμηνεύει, δηλαδή, την οικονομική κρίση με βάση το σχήμα της πολιτισμικής αντίθεσης Δύσης και Ανατολής, η οποία άλλωστε διαπερνά το σύνολο του φιλοσοφικο-θεολογικού του έργου. Δεν προκαλεί, επομένως, έκπληξη ότι εντοπίζει ως γενέθλια στιγμή της σημερινής αλλοτρίωσης το Σχίσμα Ρώμης-Κωνσταντινούπολης (βλ. Γιανναράς, 2015a, 2015b).

Η διέξοδος από την κρίση, πάντα κατά τον Γιανναρά (2013a: 231), δεν είναι δυνατόν να προέλθει μέσα από το υπάρχον πολιτικό σύστημα αλλά ούτε και από μέσα από τη «ρηχόμουαλη μάζα» των «αγανακτισμένων», η οποία καταφεύγει στην «τυφλή βία». Αν και επικαλείται τον λαό, ο φιλοσοφικός του ιδεαλισμός τον οδηγεί σε μία ελιτίστικη στάση: αναζητεί τους αρίστους, δηλαδή κατόχους ηγετικού χαρίσματος, οι οποίοι αδέσμευτοι από κομματικές εξαρτήσεις θα αναλάβουν να επανιδρύσουν το κράτος στη βάση των αναγκών και αξιακών προσανατολισμών του ελληνισμού (βλ.

όπ. παρ.: 225, 241, 2018).¹⁹ Υποστηρίζει ότι δεν θα πρόκειται για τον εξευρωπαϊσμό «σαν πανάκεια για μίμηση και είδωλο για προσκύνηση» (Γιανναράς, 2013a: 105), αλλά για έναν περήφανο «ελληνοκεντρικό εκσυγχρονισμό» μέσα από τον οποίο ο ελληνισμός θα συμμετέχει ενεργά στη διαμόρφωση του παρόντος και μέλλοντος, έχοντας όμως ως σταθερή θεμελιακή αναφορά την πολιτισμική του ιδιοπροσωπία, η οποία έχει διαμορφωθεί στο παρελθόν (βλ. Γιανναράς, 2016a). Πρόκειται για έναν εκσυγχρονισμό απόλυτα δεσμευμένο από τον επιθετικό προσδιορισμό του, δηλαδή τον ελληνοκεντισμό. Με άλλα λόγια, ο πρώτος λειτουργεί ως εξωτερικό ένδυμα της βαθύτερης ουσίας της «ελληνικότητας». Δεν είναι τυχαίο ότι χρησιμοποιεί τη λέξη «επιστροφή», όταν το πρόταγμα αποκτά συγκεκριμένο περιεχόμενο: την εκκλησιαστική ενορία, την τοπική κοινότητα, και τη διδασκαλία των Αρχαίων ελληνικών από το δημοτικό (Γιανναράς, 2013b: 204, 2013a: 106, 232, 2018). Οι αλλαγές αυτές προτείνονται ως αναγκαία πρώτα βήματα στην προσπάθεια επαναφοράς του σύγχρονου Έλληνα στον κοινωνιοκεντρικό τρόπο ύπαρξης, ο οποίος αντιδιαστέλλεται με τον υλιστικό και ατομικιστικό πολιτισμό της Δύσης.

Ποια, λοιπόν, δημόσια στάση κράτησε ο Γιανναράς, όταν εκ των πραγμάτων τέθηκε το ζήτημα της παραμονής της χώρας στην ευρωζώνη και δυνητικά στην Ευρωπαϊκή Ένωση, δηλαδή στους κατεξοχόν θεσμούς της Δυτικής Ευρώπης, η οποία στη σκέψη του εκφράζει τον «*πρωτογονισμό του ατομοκεντρισμού και της χρησιμοθηρίας*», κατά τη χαρακτηριστική του διατύπωση σε εξώφυλλο βιβλίου του (2015a); Θα ανέμενε κανείς τη διατύπωση μίας αρνητικής στάσης, πόσο μάλλον καθώς έχει επανειλημμένα κατακεραυνώσει τους δανειστές και τη σημερινή Ευρώπη με χαρακτηρισμούς, όπως «*διεθνείς τοκογλύφοι*» («*εταίροι*» μας)» (Γιανναράς, 2018), «*δικτατορία της Τρόικας*», «*απάνθρωπη εξουσία των Αγορών*» (Γιανναράς, 2019), «*η Ευρώπη των Αγορών*» (Γιανναράς, 2016a), «*αδυσώπητη πλημμυρίδα [του] νεο-βαρβαρισμού*» (Γιανναράς, 2013b: 226). Μία μέρα πριν από το κρίσιμο δημοψήφισμα του 2015, ο Γιανναράς (2015c) δημοσίευσε επιφυλλίδα με τον χαρακτηριστικό τίτλο «*το τρίτον της συγκρίσεως*», αναζητώντας ένα τρίτο δρόμο πέρα από την πόλωση των δύο στρατοπέδων, δηλαδή των οπαδών του «*Μένουμε Ευρώπη*», οι οποίοι, κατά τον Γιανναρά, έχουν ως στόχο να «*παραμείνει το Ελλαδέξ στο κλαμπ των παραλήδων της Ευρώπης*», ώστε να συνεχίσουν τον αχαλίνωτο καταναλωτισμό τους, και των υποστηρικτών της εξόδου της χώρας από το ευρώ, οι οποίοι

«θαυματουργικά» προσδοκούν σε ανάκαμψη εκτός ευρωζώνης. Ποια είναι, λοιπόν, η τρίτη οδός; Ο ίδιος εξηγεί:

Αν υπάρχει ένας ουσιωδέστατος λόγος για να παραμείνουμε στην ομάδα των χωρών που πρωτοπορούν έμπρακτα (όχι με θεωρίες) στην ευρωπαϊκή ενοποίηση, είναι η δημιουργική (και με ταυτότητα – ετερότητα) συμβολή μας σε αυτό το προβάδισμα. Ο Ελληνισμός επιβίωσε μέσα στην Ιστορία, ακόμα και με χαμένη την πολιτική του αυτονομία, όσο σάρκωνε μian εναλλακτική πρόταση ή και σαφώς αντιπρόταση στον θρησκευτικό (άρα και πολιτικό) ολοκληρωτισμό του Αυγουστίνου, στη μηχανιστική νοησιαρχία του ακινάτειου και καρτεσιανού cogito, στον αμφιπρόσωπο μηδενισμό του Ιστορικού Υλισμού: μαρξιστικό και καπιταλιστικό. Εναλλακτική πρόταση ή και σαφώς αντιπρόταση είναι ο Ελληνισμός, όχι στο επίπεδο της ιδεολογίας (εθνικισμού, θρησκοληψίας, πολιτικού αυταρχισμού), αλλά στο έμπρακτο επίπεδο του «τρόπου»: άλλου νοήματος, άλλης πρακτικής, άλλων στόχων της συλλογικότητας και των θεσμών της (όπ. παρ.).

Δεν πρόκειται στην πραγματικότητα για έναν πολιτικά διαφορετικό «τρίτο» δρόμο, καθώς προκρίνεται η παραμονή της χώρας στην Ε.Ε., ακόμη και με τίμημα την πολιτική υποτέλεια *αρκεί* να υπάρχει συνείδηση και συμπεριφορά πολιτισμικής διαφοράς. Η σκέψη του εδώ πρέπει να είναι στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, αν κανείς συνεκτιμήσει τις σχετικές στην εργογραφία του θετικές αναφορές στις ελληνικές κοινότητες εκείνης της περιόδου.²⁰ Το δημοψήφισμα δεν ήταν η πρώτη ούτε η τελευταία φορά που ο Γιανναράς τάχθηκε υπέρ της παραμονής της χώρας στην Ε.Ε., αν και συνήθως κάνει λόγο για «Ευρώπη», μία τακτική άλλωστε που ακολουθούν οι υποστηρικτές της πολιτικής αυτής επιλογής. Σταχυολογώ χαρακτηριστικά παραδείγματα:

«Να καταρρεύσει ολοκληρωτικά η μεταπολιτευτική απάτη. Και ως τότε να κρατηθούμε στην Ευρώπη, όχι στο ιστορικό περιθώριο» (Γιανναράς, 2013b: 236).

«η μετοχή στην ευρωπαϊκή κοσμογονία σήμερα είναι αυτονόητη βάση πολιτικής προοπτικής. Ο Ελληνισμός δεν επιβιώνει ιστορικά, αν μείνει αμέτοχος στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι, στο περιθώριο συντελούμενων μεταβολών» (Γιανναράς 2013a: 173).

«η Ελλάδα θέλει να παραμείνει στην Ενωμένη Ευρώπη και η Ευρώπη την χρειάζεται, γιατί είναι κάτι διαφορετικό από την Ευρώπη, έχει ριζική αλλά γόνιμη διαφορά από το παγκοσμιοποιημένο σήμερα δυτικό μοντέλο οργάνωσης της συνύπαρξης και της παραγωγής» (όπ. παρ.: 242).

«Εάν επιμένω ότι...θα πρέπει να παραμείνουμε στην Ευρωπαϊκή Ένωση, είναι διότι πιστεύω ότι ο Ελληνισμός παύει να υπάρχει εάν δεν συμμετέχει ως πρόταση πολιτισμού στην ιστορική διαδικασία. Και είναι μόνο μέσω της συμμετοχής στη συγκαιρινή παγκόσμια τραγωδία της κατάρρευσης του δυτικού πολιτισμικού παραδείγματος (του ατομικισμού και νατουραλισμού) που μπορεί, πιθανόν, ο Ελληνισμός...να επανακαλύψει τον ιστορικό του ρόλο: να είναι ο κριτικός και δημιουργικός αμφισβητίας του πολιτισμού της Δύσης» (Russell and Yannaras, 2017, δική μου μετάφραση).

Σε άλλες, ωστόσο, δημόσιες παρεμβάσεις του εξύμνησε τον λαό, ο οποίος *«παρά τον ολοκληρωτισμό, επί δύο αιώνες, της φιλοευρωπαϊκής ξιπασιάς, έδωσε έντολη για τη ρήξη, δηλαδή για την ιστορική συνέχεια του Ελληνισμού»* (Γιανναράς, 2018). Εδώ, λοιπόν, η έξοδος από την Ε.Ε. δεν καταγγέλεται ως απομόνωση στο ιστορικό περιθώριο, αλλά σχετίζεται με τη διατήρηση της ελληνικότητας. Σε άλλη επιφυλλίδα, παρουσίασε το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ως απόδειξη της σθεναρής *«αντίστασης»* των Ελλήνων απέναντι στον *«έκσυγχρονιστικό» μονόδρομο του αμοραλισμού και της εθελοδοουλίας, που εκβιαστικά...απαιτούσε η Ευρώπη των 'Αγορών'»* (Γιανναράς, 2016b). Ωστόσο, οι δηλώσεις αυτές δεν έγιναν την κρίσιμη περίοδο του δημοψηφίσματος, αλλά σε μεταγενέστερο στάδιο.²¹ Την ίδια τακτική εφαρμόσαν και άλλες τάσεις εντός του θρησκευτικού πεδίου, όπως είδαμε παραπάνω. Όταν όμως τέθηκε το διακύβευμα με απόλυτα διλημματικό τρόπο, υποστήριξαν, είτε άμεσα είτε έμμεσα, την πολιτική επιλογή της παραμονής στην ευρωζώνη και στην Ε.Ε., φυσικά η κάθε μία βάζοντας τις δικές της προϋποθέσεις και κινούμενη με βάση την ιδιαίτερή της λογική.

6. Συμπέρασμα

Μέσα στις τεταμένες λόγω της οικονομικής και πολιτικής κρίσης συνθήκες, τόσο η επίσημη Εκκλησία όσο και οι διάφορες τάσεις στους κόλπους της επιχείρησαν να κατανοήσουν τον χαρακτήρα της κρίσης σύμφωνα με το ιδιαίτερο αξιακό και εννοιολογικό τους υπόβαθρο. Οι ερμηνείες, όμως, αυτές δεν θα μπορούσαν να είναι πολιτικά ουδέτερες, από τη στιγμή που κατέληγαν σε συγκεκριμένες προτάσεις δράσης για την αντιμετώπιση της κρίσης. Αυτό έγινε περισσότερο φανερό κατά τη διάρκεια κρίσιμων στιγμών της κρίσης, όπως το δημοψήφισμα του 2015, όταν και

τέθηκε με διλημματικό τρόπο το ζήτημα της παραμονής της χώρας στην ευρωζώνη και δυνητικά και στην Ε.Ε.

Ο δημόσιος λόγος της Ιεραρχίας εμπεριείχε επιχειρήματα παραδοσιακά θρησκευτικά, μνημονιακά, αλλά και αντιμνημονιακά, προφανώς σε μία προσπάθεια να ικανοποιήσει τις προσδοκίες των διαφόρων ομάδων τόσο στο εσωτερικό της όσο και ευρύτερα στην κοινωνία. Παρά την προσπάθειά της να παράξει ένα λόγο πολυσυλλεκτικό και κριτικό προς κάθε κατεύθυνση, πρόσφερε κρίσιμη υποστήριξη στην πολιτική και οικονομική άρχουσα τάξη της χώρας, παρέχοντας για παράδειγμα θρησκευτική νομιμοποίηση στην λιτότητα, προτάσσοντας την «πνευματική επανάσταση» αντί του κοινωνικοπολιτικού ακτιβισμού, δικαιολογώντας την πληρωμή του χρέους και παρεμβαίνοντας σε κρίσιμες πολιτικά στιγμές υπέρ των κεντρικών επιλογών της τελευταίας. Η υπερσυντηρητική θρησκευτική διάνοηση ερμήνευσε την κρίση ως παιδαγωγική τιμωρία από τον θεό για την αποστασία των Ελλήνων από τις αξίες του ελληνοχριστιανισμού, αλλά και ως μία παγκόσμια συνωμοσία αντίθεων δυνάμεων για την απορθοδοξοποίηση του έθνους. Ως οδό σωτηρίας πρότεινε την επιστροφή στην ηθική του ελληνοχριστιανισμού μαζί με μία δυναμική αντίσταση κατά των εχθρών της Ορθοδοξίας και του έθνους. Ωστόσο, και παρά την πρόσληψη της Ε.Ε. με αποκαλυπτικούς όρους κόλασης, την κρίσιμη περίοδο του δημοψηφίσματος είτε «κατέβασε τους τόνους» είτε προέκρινε με ένα είδος πανουργίας την παραμονή εντός των θεσμικών δομών της Ευρώπης, ώστε να τη βοηθήσουν να επανέλθει στην αυθεντική κατάσταση της προ-καρλομάγνειας περιόδου.

Η μεταρρυθμιστική διάνοηση άσκησε από χριστιανική και δημοκρατική αφετηρία δριμύτατη κριτική τόσο στον νεοφιλελευθερισμό όσο και στον εθνικισμό, υποστηρίζοντας ένθερμα την παραμονή στην Ε.Ε., την οποία προέβαλε ως «οικογένεια», ώστε με τις κατάλληλες μεταρρυθμίσεις να επανέλθουν οι θεσμοί της στην τροχιά του οράματος των ιδρυτών της. Τέλος, ο Γιανναράς κατανόησε την κρίση με όρους πολιτικής και πολιτισμικής παρακμής, εντάσσοντάς την στο ευρύτερο σχήμα της πολιτισμικής αντίθεσης μεταξύ ατομικιστικής, χρησιμοθηρικής Δύσης και κοινωνιοκεντρικής ορθόδοξης Ανατολής. Ωστόσο, παρά την πολιτισμική αυτή ασυμβατότητα, προέκρινε την παραμονή της χώρας εντός της Ε.Ε. με το επιχείρημα ότι ο προτεινόμενος από τον ίδιο «ελληνοκεντρικός εκσυγχρονισμός» δύναται να κομίσει την αναγκαία και για τη Δύση διαφορά πολιτισμικού παραδείγματος, ακόμη

και αν υπάρχουν συνθήκες πολιτικής υποτέλειας.

Η κρισιμότητα, λοιπόν, του διακυβεύματος είχε ως παράδοξο αποτέλεσμα τη λειτουργική σύμπτωση ή έστω σύμπλευση αντιτιθέμενων μεταξύ τους θρησκευτικών τάσεων με τη στρατηγική επιλογή της πολιτικής και οικονομικής τάξης της χώρας για την παραμονή της τελευταίας στην ευρωζώνη και την Ε.Ε. Μετά το πέρας του δημοψηφίσματος, οι αρνητικά διακείμενες προς την Ε.Ε. τάσεις της θρησκευτικής διανοήσης, μπορούσαν να επανέλθουν πιο άνετα στα πύρινα κηρύγματά τους κατά της τελευταίας ή/και να εξυμνήσουν το «όχι» του ελληνικού λαού ως μία περήφανη πράξη αντίστασης, την οποία θεώρησαν ότι πρόδωσε η πολιτική τάξη της χώρας.

Σημειώσεις

¹ Για μία συγκριτική παρουσίαση δύο βασικών τάσεων της ελληνικής εκκλησιαστικής περιοχής με κριτήριο τον διαφορετικό τρόπο νοηματοδότησης της κατηγορίας του προσώπου, βλ. Kessareas, 2022.

² Για τη διπλή λειτουργία της θρησκείας ως πολιτισμός και ως ιδεολογία, βλ. ενδεικτικά Williams, 1996.

³ Για την αύξηση του φιλανθρωπικού έργου της Εκκλησίας την περίοδο της κρίσης, βλ. Makris and Bekridakis, 2013; Molokotos-Liederman, 2016.

⁴ Η φράση ειπώθηκε στη Βουλή στις 21 Σεπτεμβρίου 2010. Ο Πάγκαλος δημοσίευσε και σχετικό βιβλίο με τίτλο *Τα φάγαμε όλοι μαζί...και συνεχίζουμε να τα τρώμε* (2018, εκδ. Economía).

⁵ Για τη σημασία της σύνταξης στην ανάλυση του ιδεολογικού λόγου, βλ. Thompson, 1984: 137.

⁶ Χαρακτηριστικός είναι και ο τίτλος έκδοσης του Γραφείου Νεότητας της Αρχιεπισκοπής Αθηνών: «Για μία οικονομία με ανθρώπινο πρόσωπο», βλ. Ιερώνυμος, 2011a.

⁷ Βλ.

<https://orthodoxstypos.gr/%ce%b1%cf%81%cf%87%ce%b9%ce%bc%ce%b1%ce%bd%ce%b4%cf%81%ce%af%cf%84%ce%b7%cf%82-%cf%87%ce%b1%cf%81%ce%ac%ce%bb%ce%b1%ce%bc%cf%80%ce%bf%cf%82-%ce%b2%ce%b1%cf%83%ce%b9%ce%bb%cf%8c%cf%80%ce%bf%cf%85%ce%bb/>

⁸ Για την ιστορία του τριπτύχου, βλ. Γαζή, 2011.

⁹ Βλ. Μπράνγκ, 1997: 279-339, ο οποίος κάνει λόγο για έναν «επιστημονικό και κοινωνικό ολοκληρωτισμό, ο οποίος σε τελευταία ανάλυση συνιστά την ουσία του μακρακικού εξελληνισμού των πάντων» (όπ. παρ.: 336). Βλ. επίσης Καραμούζης, 2004: 309.

¹⁰ Το κεντρικό άρθρο του διευθυντή σύνταξης του *Ο.Τ.* παραμονές των εκλογών είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα, βλ. Ζερβός, 2015.

¹¹ Δεν αποκλείω, βέβαια, ζηλωτές μοναχοί να πήραν σαφή θέση υπέρ της ρήξης, καθώς το ζηλωτικό πνεύμα από τη φύση του εκρήγνυται *εδώ και τώρα* ενάντια στους εχθρούς της Ορθοδοξίας με στόχο την «*άχρι θανάτου*» υπεράσπιση των πατροπαράδοτων αξιών («*Ορθοπραξία vs. Ορθοδοξολογία*», «*Ορθοδοξία ή Θάνατος*»). Για μία αναλυτική παρουσίαση του ζηλωτικού πνεύματος και των λοιπών θρησκευτικών τάσεων, βλ. Κεσσαρέας, 2022.

¹² Βλ. <https://www.synaxi.gr/>

¹³ Βλ. <https://www.kairosnet.gr/>

¹⁴ Βλ. <https://acadimia.org/>

¹⁵ Για την έννοια του «κεφαλαίου» και τα είδη του, βλ. Bourdieu, 1986.

¹⁶ Για παράδειγμα, η *Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών* του Βόλου συνεργάζεται με το διεθνούς φήμης *Orthodox Christian Studies Center* του Fordham University, βλ. https://www.fordham.edu/info/23001/orthodox_christian_studies_center.

¹⁷ Βλ. τις σχετικές απόψεις του Παπαθανασίου, αρχισυντάκτη του θεολογικού περιοδικού «Σύναξη», στο Ιγνάτιος και Παπαθανασίου, 2010.

¹⁸ Για μία ανάλυση των δύο αυτών τάσεων, βλ. Kessareas, 2015, και πιο αναλυτικά Κεσσαρέας, 2022.

¹⁹ Δεν είναι τυχαία η θετική του στάση απέναντι στο σχηματισμό κυβέρνησης υπό τον μη εκλεγμένο τεχνοκράτη Παπαδήμο, βλ. Γιανναράς, 2018.

²⁰ Για παράδειγμα, ο Γιανναράς (1968: 46-47) θεωρεί ότι «όλες οι εκφάνσεις της ζωής του υπόδουλου Ελληνισμού συνθέτουν ένα πολιτιστικό επίτευγμα απρόσιτο στους ποικίλους ευρωπαϊκούς διαφωτισμούς». Και πιο πρόσφατα κάνει επίσης λόγο για την «ελληνικότητα που διασωζόταν κάτω από τον τουρικό ζυγό», την οποία αντιδιαστέλλει με την «διακόσια χρόνια πείσμονος προσπάθειας εξεωρωπαϊσμού... του ελληνόνομου βαλκανικού κρατιδίου» (Γιανναράς, 2015α: 318).

²¹ Οι δημόσιες παρεμβάσεις του Γιανναρά είναι αναρίθμητες. Ακόμη και αν μελλοντική έρευνα εντοπίσει δηλώσεις για έξοδο από την Ε.Ε., οι οποίες να έγιναν πριν από το 2015, η δημόσια στάση που κράτησε μία μέρα πριν από το δημοψήφισμα έχει βαρύνουσα σημασία.

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

Αμβρόσιος, Μητροπολίτης Καλαβρύτων (2011α) «Γροθιά στην υποκρισία!». Διαθέσιμο στο:

<http://mkka.blogspot.com/2011/08/blog-post.html>.

Αμβρόσιος, Μητροπολίτης Καλαβρύτων (2011b), «Ανδρέας Γ. Παπανδρέου: Εθνοσωτήρ ή ο αίτιος της καταστροφής της Ελλάδος;». Διαθέσιμο στο:

http://mkka.blogspot.com/2011/12/blog-post_17.html.

Αμβρόσιος, Μητροπολίτης Καλαβρύτων (2011c) «Να βγούμε όλοι στις πλατείες! Να γίνουμε όλοι 'αγανακτισμένοι πολίτες'». Διαθέσιμο στο: http://mkka.blogspot.com/2011/05/blog-post_31.html.

Αμβρόσιος, Μητροπολίτης Καλαβρύτων (2011d) «'Σώσον, Κύριε, τον λαόν σου'. Το καράβι 'Ελλάς' βυθίζεται!». Διαθέσιμο στο: http://mkka.blogspot.com/2011/04/blog-post_12.html.

Αμβρόσιος, Μητροπολίτης Καλαβρύτων (2010) «Εκλήθη το Δ.Ν.Τ.- άρα η χώρα μας εισέρχεται σε περίοδο κατοχής!». Διαθέσιμο στο: http://mkka.blogspot.com/2010/04/blog-post_23.html.

Ανθιμος, Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (2013) «Απόψεις για την επικαιρότητα», *Καθημερινή*, 08 Σεπτ. Διαθέσιμο στο: <http://www.imth.gr/default.aspx?lang=el-GR&loc=1&page=197&newsid=722>.

Ανθιμος, Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (2011α) «Συνέντευξη του Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης στον κ. Διονύση Μακρή για τον 'Στύλο της Ορθοδοξίας'», 14 Δεκ.. Διαθέσιμο στο: <http://www.imth.gr/default.aspx?lang=el-GR&loc=1&page=197&newsid=404>.

Ανθιμος, Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (2011b) «Ομιλία. Κυριακή Ζ' Λουκά», 06 Νοέμ. Διαθέσιμο στο: <http://www.imth.gr/default.aspx?lang=el-GR&loc=1&page=197&newsid=379>.

Βασιλειάδης, Π. κ.ά. (2015) «Ένα χριστιανικό κάλεσμα σε καιρούς κρίσης στην Ευρώπη», 10 Ιουλ., Διαθέσιμο στο: <http://cemes.weebly.com/pialpharhoepsilonmubeta940sigmaepsiloniotasigmaf.html>.

- Γαβριήλ, Μητροπολίτης Νέας Ιωνίας (2016) «Η Δύναμη του Ενός στο Μαζί: Είναι η Συν-Εργασία λέξη ελληνική;». Διαθέσιμο στο: <http://www.nif.gr/omilies-imerides-sunedrion/omilia-sebasmiotatou-mitropolitou-k-gabriil-sto-10o-epixeirimatiko-sunedrio-ceo-summit-2016-sto-megaro-mousikis-athinon-me-thema-i-dunami-tou-enos-sto-mazi-einai-i-sun-ergasia-leksi-ellini/>.
- Γαζή, Ε. (2011) *Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια: Ιστορία ενός συνθήματος, 1880-1930*. Αθήνα: Πόλις.
- Γιανναράς, Χ. (2019) «Ευρωεκλογές απολιτικές». *Καθημερινή*, 5 Μαΐου. Διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/opinion/1022451/eyroekloges-apolitikes/>.
- Γιανναράς, Χ. (2018) «Καρκινώματα τα κόμματα». Συνέντευξη στον Στ. Παρασκευόπουλο. *Boulevard*, 22 Μαΐου. Διαθέσιμο στο <https://www.eboulevard.gr/2018/05/22/hristos-giannaras-karkinomata-ta-kommata>.
- Γιανναράς, Χ. (2016a) «Είσαι Ευρωπαίος όταν κομίζεις διαφορά». *Καθημερινή*, 28 Αυγ. Διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/opinion/872511/eisai-eyropaios-otan-komizeis-diafora/>.
- Γιανναράς, Χ. (2016b) «Ακέφαλη η κοινωνία αντιστέκεται». *Καθημερινή*, 23 Μάρτη. Διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/opinion/854475/akefali-i-koinonia-antisteketai/>.
- Γιανναράς, Χ. (2015a) *Η Ευρώπη γεννήθηκε από το «Σχίσμα»*. Αθήνα: Ίκαρος.
- Γιανναράς, Χ. (2015b) «Κριτική πρόσληψη, όχι στείρα μίμηση». *Καθημερινή*, 28 Ιουν. Διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/opinion/821276/kritiki-proslipsi-ochi-steira-mimisi/>.
- Γιανναράς, Χ. (2015c) «Το τρίτον της συγκρίσεως ». *Καθημερινή*, 4 Ιουλ. Διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/opinion/822250/to-triton-tis-sygkriseos/>.
- Γιανναράς, Χ. (2013a) *Η καταστροφή ως ευκαιρία. Επιφυλλίδες 2011*. Αθήνα: Ιανός.
- Γιανναράς, Χ. (2013b) *Το πρόβλημά μας είναι πολιτικό, όχι οικονομικό. Επιφυλλίδες 2012*. Αθήνα: Ιανός.
- Γιανναράς, Χ. (1968) *Τίμιοι με την Ορθοδοξία: Νεοελληνικά Θεολογικά Δοκίμια*. Αθήνα: Αστήρ.
- Γρηγοριάτος, Γ. (2015) «Γένεσις και αντιμετώπισις της οικονομικής και άλλων κρίσεων εις την Ελλάδα», *Ο.Τ.*, 5 Ιουν., 2072: 2.
- Δανιήλ, Μητροπολίτης Καισαριανής (χ.χ.), «Η Εκκλησία της Ελλάδος και η Ευρωπαϊκή Ένωση», Πεπραγμένα 1980-2010. Διαθέσιμο στο: <http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/commitees/europe/europeanaffairs.htm>.

- Δημητρακόπουλος, Π. Αρχιμ. (2011) «Κρίσεις περί την κρίσιν και κλήσις προς μετάνοιαν», *Ο.Τ.* (1905), 9 Δεκ., 1905: 3-4.
- Ευθυμίου, Χ. Γ. Πρωτοπρ. (2011) «Σκέψεις δια την κρίσιν και την υπέρβασίν της», *Ο.Τ.* , 18 Μαρτ., 1871: 3.
- Ευσέβιος, Μητροπολίτης Σάμου (2011) «Η Εκκλησία στηρίζει τους 'αγανακτισμένους πολίτας' αλλά ο αγών τους πρέπει να στηρίζεται εις την προσευχήν», *Ο.Τ.*, 17 Ιουν., 1883: 5.
- Ζερβός, Γ. (2015) «Η Εκκλησία εις τας εκλογικάς συμπληγάδας των φιλελεύθερων 'εκκλησιομάχων' και των άθεων της αριστεράς», *Ο.Τ.*, 16 Ιαν., 2053: 1, 6.
- Ζερβός, Γ. (2012) «Η 'Λερναία Ύδρα' του προτεσταντισμού εξευτελίζει και ταπεινώνει την Ελλάδα δια της κ. Μέρκελ», *Ο.Τ.*, 10 Φεβρ., 1914: 1, 7.
- Ζήσης, Θ. (2015) «Ο Ελληνορθόδοξος πολιτισμός και η υγιής παγκοσμιοποίησης» *Ο.Τ.*, 24 Απρ., 2066: 1, 7.
- Ιγνάτιος, Μητροπολίτης Δημητριάδος (2018) «Η υπεράσπιση της αξιοπρέπειας των τέκνων του Θεού στη ζωή και την εργασία-Ομιλία στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο», 27 Ιουν. Διαθέσιμο στο: https://imd.gr/2018/07/η-υπεράσπιση-της-αξιοπρέπειας-των-τέκ/#_ftn6.
- Ιγνάτιος, Μητροπολίτης Δημητριάδος, Παπαθανασίου, Θ. και Πισίνας, Δ. (2010) *Εκκλησία και οικονομική κρίση*, Αθήνα: Αρχονταρίκι.
- Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου (2015) «Η 'καθ' ημάς Ανατολή' και η 'καθ' ημάς Δύση'». Διαθέσιμο στο: <http://parembasis.gr/index.php/el/menu-teyxos-229/4229-2015-229-01>.
- Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου (2012) «Χρειάζεται μία επανάσταση». Διαθέσιμο στο: <http://parembasis.gr/index.php/el/menu-teyxos-187/837-2012-187-01>.
- Ι.Σ. (2015) «Επιστολή της Ιεράς Συνόδου στους Ευρωπαϊκούς θεσμούς», 26 Ιουν. Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/epikairotita/main_epikairotita_next.asp?id=1486.
- Ι.Σ. (2014) «Το πρόβλημα της οικονομικής κρίσεως», 03 Φεβρ. Διαθέσιμο στο: https://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/anakoinothenta.asp?id=1761&what_sub=announcement.
- Ι.Σ. (2013) «Εγκύκλιος 2945: Οικογένεια και κοινωνία σε κρίση σήμερα», 12 Δεκ. Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/egyklloi.asp?id=1734&what_sub=egyklloi.
- Ι.Σ. (2011a) «Ανακοινωθέν της Ι.Σ.», 08 Οκτ. Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/anakoinothenta.asp?id=1324&what_sub=announcement.

- Ι.Σ. (2011b) «Πρός τον Εξοχώτατο κ. José Manuel Durão Barroso, Πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής», 14 Οκτ. Διαθέσιμο στο:
http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/epistoles.asp?id=1328&what_sub=epistoli.
- Ι.Σ. (2010a) «Προς το Λαό: Η Εκκλησία απέναντι στη σύγχρονη κρίση». Διαθέσιμο στο:
<http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/anakoinothenta/proslao2010.pdf>.
- Ι.Σ. (2010b), «Εγκύκλιος υπ. αριθμ. 2894: Έθολογική θεώρηση της οικονομικής κρίσεως», 15 Μαρτ. Διαθέσιμο στο:
http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/egykliai.asp?id=1181&what_sub=egykliai.
- Ιερεμίας, Μητροπολίτης Γόρτυνος (2010), «Ως Χριστιανοί οφείλομεν να εφαρμόσωμεν τον τρόπον ζωής του Χριστού μας και των Πατέρων της Εκκλησίας», *Ο.Τ.*, 24 Δεκ., 1859: 5.
- Ιερώνυμος, Αρχιεπίσκοπος (2015a) «Έλληνες και Ευρωπαίοι να κάνουμε πράξη την ενότητα», *Καθημερινή*, 21 Ιουν. Διαθέσιμο στο:
<http://www.kathimerini.gr/820246/opinion/epikairothta/politikh/ellhnes-kai-eyrwpaioi-na-kanoyme-pra3h-thn-enothta>.
- Ιερώνυμος, Αρχιεπίσκοπος (2015b) «Υπέρ ενότητας και ευρώ τάσσεται ο Αρχιεπίσκοπος», *Καθημερινή*, 2 Ιουλ. Διαθέσιμο στο:
<http://www.kathimerini.gr/821754/article/epikairothta/ellada/yper-enothtas-kai-eyrw-tassetai-o-arxiepiskopos>.
- Ιερώνυμος, Αρχιεπίσκοπος (2011a) «κ. Ιερώνυμος Β΄». Ομιλία σε Ημερίδα της Αρχιεπισκοπής Αθηνών, στο *Για μια οικονομία με ανθρώπινο πρόσωπο*. Αθήνα: Γραφείο-Ίδρυμα Νεότητας της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών, 13-30.
- Ιερώνυμος, Αρχιεπίσκοπος (2011b) «Προς αναθεώρηση και αναδιοργάνωση εκκλησιαστικών πραγμάτων», 4 Οκτ. Διαθέσιμο στο:
http://www.ecclesia.gr/greek/archbishop/default.asp?cat_id=&id=781&what_main=1&what_sub=23&lang=gr&archbishop_who=2&archbishop_heading=Εισηγήσεις.
- Ιερώνυμος, Αρχιεπίσκοπος (2011c) «Αρχιεπίσκοπος: Αγωνιούμε και υποφέρουμε δια το χρέος επειδή είμεθα άπληστοι και εγωπαθείς», Συνέντευξη στο ραδιοφωνικό σταθμό ΣΚΑΙ, 17 Σεπτ. Αναφέρεται στο *Ο.Τ.* (2011), 23 Σεπτ., 1894: 8.
- Ιερώνυμος, Αρχιεπίσκοπος (2010) «Προσφώνηση ενώπιον του σώματος της Ιεραρχίας», 5 Οκτ. Διαθέσιμο στο:
http://www.ecclesia.gr/greek/archbishop/default.asp?cat_id=&id=753&what_main=1&what_sub=23&lang=gr&archbishop_who=2&archbishop_heading=Εισηγήσεις.
- Καλαϊτζίδης, Π. (2014) «Ευαγγελικό ήθος και πολιτικές χρέους στη μετα-χριστιανική Ευρώπη», *Σύναξη* 129: 41-51.

- Καραμούζης, Π. (2004) *Κράτος, Εκκλησία και Εθνική Ιδεολογία στη Νεώτερη Ελλάδα: Κλήρος, Θεολόγοι και Θρησκευτικές Οργανώσεις στον Μεσοπόλεμο*. Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/15577>.
- Κεσσαρέας, Ε. (2022) *Εκκλησία, Ιδεολογία και Πολιτική στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης. Κοινωνιολογική Προσέγγιση*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Λαγουρός, Σ. (2012) «Το 'χρυσό μοσχάρι' (του σοσιαλισμού) έγινε θρύψαλλα και το 'ανανεωμένο' του συριζισμού εξαφανίζει τους Έλληνες», *Ο.Τ.*, 15 Ιουν. 2012, 1931: 5.
- Λιβανός Κ. Χ. (2011a) «Ο Πάπας το 1439 έκοβε 'σιτηρέσιον' εις τους Βυζαντινούς σήμερον η προτεσταντική δύσις κόβει τας δόσεις εις την Ελλάδα;», *Ο.Τ.*, 18 Νοεμβ., 1902: 7.
- Λιβανός Κ. Χ. (2011b) «Καλαί αι πλατεΐαι, καλύτεραι αι εκκλησΐαι», *Ο.Τ.*, 15 Ιουλ., 1887: 1,7.
- Μαρκάς Ν. Ι. (2011), «Το ασυμβίβαστον δυτικής ζωής και ανατολικής πίστεως», *Ο.Τ.*, 16 Δεκ., 1906: 6.
- Μεταλληνός Δ. Γ. (2015a) «Η Ευρώπη που αγαπάμε, αλλά μας πληγώνει... », *Ο.Τ.*, 10 Ιουλ., 2077: 1, 7.
- Μεταλληνός Δ. Γ. (2015b) «Πρός την τρίτην Άλωσιν;», *Ο.Τ.* (), 29 Μαΐ., 2071: 1, 7.
- Μιχαηλίδης Ε. Μ. (2013) «Η γκρίνια εις την ζωήν των ανθρώπων», *Ο.Τ.*, 15 Νοεμβρ., 1998: 1.
- Μιχαηλίδης Ε. Μ. (2012a) «Το μεγαλείον της θυσίας», *Ο.Τ.*, 23 Μαρτ., 1920: 1-2.
- Μιχαηλίδης Ε. Μ. (2012b) «Ο Χριστός ήταν επαναστάτης;», *Ο.Τ.* (), 20 Ιουλ., 1936: 1-2.
- Μιχαηλίδης, Ε. Μ. (2011a) «Μυκτηρισμός και χλευασμός», *Ο.Τ.*, 5 Αυγ., 1890: 1-2.
- Μιχαηλίδης, Ε. Μ. (2011b) «'αγανακτισμένοι' δια την πίστιν», *Ο.Τ.*, 15 Ιουλ., 1887: 2.
- Μιχαηλίδης Ε. Μ. (2009) «Οραματισμός μας: Η επανίδρυσις του έθνους», *Ο.Τ.*, 23 Οκτ., 1803: 1.
- Μπράνγκ, Λ. (1997) *Το μέλλον του Ελληνισμού στον ιδεολογικό κόσμο του Απόστολου Μακράκη*. Αθήνα: Αρμός.
- Μυγδανάλευρος, Α. (2013) «Ορθόδοξοι Χριστιανοί '...Γρηγορείτε, στήκετε εν τη πίστει, ανδρίζεσθε, κραταιούσθε...' (Α' Κορ. 16:13)», *Ο.Τ.*, 4 Οκτ., 1992: 5.
- Νικόλαος, Μητροπολίτης Μεσογαίας (2012a) «Συνέντευξη στη Μαρία Γιαχνάκη», 01 Δεκ. Διαθέσιμο στο: http://www.imml.gr/images/documents/synenteuxeis/SYNENTEYKSH_STH_MARIA_GIA_XNAKH_1-12-12.pdf.
- Νικόλαος, Μητροπολίτης Μεσογαίας (2012b) «Εγκύκλιος 76η». Διαθέσιμο στο: <http://www.imml.gr/images/documents/egkyklioi/2012/76.pdf>.

- Νικόλαος, Μητροπολίτης Μεσογαίας (2011a) «Εγκύκλιος 63^η». Διαθέσιμο στο:
<http://www.imml.gr/images/documents/egkyklioi/2011/63.pdf>.
- Νικόλαος, Μητροπολίτης Μεσογαίας (2011b) «Εγκύκλιος 62^η». Διαθέσιμο στο:
<http://www.imml.gr/images/documents/egkyklioi/2011/62.pdf>.
- Νικόλαος, Μητροπολίτης Φθιώτιδος (2013) «Πώς θα βαδίσουμε μπροστά», *Ο.Τ.*, 4 Οκτ., 1992: 7.
- Νικόλαος, Μητροπολίτης Φθιώτιδος (2011) «Μη αναζητήτε την οικονομική ανάκαμψιν εις τα προγράμματα των Ευρωπαίων και των τραπεζιτών», *Ο.Τ.*, 23 Δεκ., 1907: 8.
- Ν.Σ. (2015), «Δύο προφητικά άρθρα του *Ο.Τ.* του 1979. Οι 'Εμποροι των Εθνών' (Ε.Ε.) απειλή δια την ύπαρξιν του έθνους μας!», *Ο.Τ.*, 17 Ιουλ., 2078: 1, 7.
- Ο.Τ. (2015) «Η Ορθοδοξία εις την Ενωμένην Ευρώπην. Η Ευρώπη έχει ανάγκην από το φως της Ορθοδοξίας», *Ο.Τ.*, 19 Ιουν., 2074: 1, 6.
- Π.Α. (2015), «Κατά τον λαόν και οι άρχοντες, αλλά και κατά την επιλογήν μας!», *Ο.Τ.*, 15 Μαΐ, 2069: 1.
- Παπαδόπουλος, Π. (2011) «Η επικείμενη πτώχευσις άλλοθι δια την κατεδάφισιν της πατρίδος μας», *Ο.Τ.*, 28 Οκτ., 1899: 5.
- Παπαθανασίου Ν. Θ. (2013) «Σημεία εθνικοσοσιαλισμού στην ελλαδική Εκκλησία;», *Σύναξη* 125: 23-37.
- Παπαχρήστος, Ν. (2010) «Ο αφορισμός του Μνημονίου προκαλεί αντιδράσεις», Καθημερινή, 21 Δεκ. Διαθέσιμο στο: <http://www.kathimerini.gr/413923/article/epikairothta/ellada/o-aforismos-toy-mnhmonioy-prokalei-antidraseis>.
- Παύλος, Μητροπολίτης Γλυφάδας (2012) «Μήνυμα επί τη ενάρξει του νέου σχολικού έτους 2012-2013», 5 Σεπτ. Διαθέσιμο στο:
<http://www.imglyfadas.gr/portal/gr/details.asp?cdPro={B03A9524-A886-4383-84E6-105FBFECAF8E}> [ο σύνδεσμος δεν είναι πλέον ενεργός].
- Παύλος, Μητροπολίτης Γλυφάδας (2011) «Μήνυμα επί τη εορτή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου», 08 Αυγ. Διαθέσιμο στο:
<http://www.imglyfadas.gr/portal/gr/details.asp?cdPro={3AC7E09C-E5A6-4D57-BA7A-0E12F44CC937}> [ο σύνδεσμος δεν είναι πλέον ενεργός].
- Σαράντος, Σ. Αρχιμ. (2013) «Τραγικότης...εν Χριστώ ελπίδες...», *Ο.Τ.*, 18 Οκτ., 1994: 7.
- Σαράντος Σ. (2012) «Η εν Χριστώ πνευματική ζωή ως βασική προϋπόθεσις δια την υπέρβασιν της κρίσεως», *Ο.Τ.*, 10 Φεβρ., 1914: 6.

- Σεραφεΐμ, Μητροπολίτης Πειραιώς (2011) «Η σατανοκίνητος λέσχη Μπίλντεμπεργκ, όπισθεν της λεηλασίας, της οικονομικής υποδουλώσεως και εξαθλιώσεως της Ελλάδος», *Ο.Τ.*, 10 Ιουν., 1882: 1, 7.
- Τάτσης, Δ. (2015a) «Η χριστιανική επανάσταση», *Ο.Τ.*, 1 Μαΐ., 2067: 1.
- Τάτσης, Δ. (2015b) «Ο επαναστατικός χαρακτήρ της Εκκλησίας», *Ο.Τ.*, 15 Μαΐ. 2015, 2069: 1.
- Τάτσης, Δ. (2009) «Η τραγική πραγματικότητα», *Ο.Τ.*, 20 Φεβρ., 1772: 1.
- Τάτσης, Ι. (2011) «Η οικονομική κρίσις ως πνευματική ευκαιρία», *Ο.Τ.*, 22 Ιουλ., 1888: 8.
- χ.ό. (2015a) «Πρός τους εκκλησιαστικούς και πολιτικούς ηγέτας», *Ο.Τ.*, 26 Ιούν., 2075: 1.
- χ.ό. (2015b) «Εν όψει δημοψηφίσματος», *Ο.Τ.*, 03 Ιουλ., 2076: 7.
- χ.ό. (2012) «Προς τους αγαπητούς αναγνώστας», *Ο.Τ.*, 30 Μαρτ., 1921: 1.
- χ.ό. (2010a) «Η κρίσις», *Ο.Τ.*, 24 Δεκ., 1859: 2.
- χ.ό. (2010b) «Σεβ. Πειραιώς προς την Ιεραρχίαν: Να κηρύξωμεν την Εκκλησίαν εν διωγμώ», *Ο.Τ.*, 15 Οκτ., 1849: 5.
- χ.ό. (2010c) «Τα ευρωπαϊκά τέρατα», *Ο.Τ.*, 26 Φεβρ., 1821: 1, 7.
- χ.ό. (2010d) «Σεβ. Πειραιώς: Ιδού οι ένοχοι δια την κατάρρευσιν της χώρας», *Ο.Τ.*, 19 Φεβρ., 1820: 7.
- Χρυσόστομος, Μητροπολίτης Πατρών (2012) «Η ποιμαντική της Εκκλησίας στην εποχή των μνημονίων», 02 Οκτ. Διαθέσιμο στο:
www.ecclesia.gr/greek/holysynod/chrysostom_2012.pdf.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Benford, D. R. and Snow, A. D. (2000) 'Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment', *Annual Review of Sociology* 26: 611-639.
- Bourdieu, P. (1991) *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (1986) 'The Forms of Capital'. In John G. Richardson (ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood, pp. 241–258.
- Dumont, L. (1980) *Homo Hierarchicus: The Caste System and its Implications*, Chicago: University of Chicago.
- Durkheim, E. (1995) *The Elementary Forms of Religious Life*, New York: Free Press.

- Kalaitzidis, P. (2017) 'The future of Europe-Reflections for the EU by 2025', 27 June.
Διαθέσιμο στο:
http://www.acadimia.org/images/pdf_doc_more/2017/Jul/2017_07_07_file_01.pdf.
- Kessareas, E. (2022) 'Saints, Heroes, and the 'Other': Value Orientations of Contemporary Greek Orthodoxy', *Religions*, 13 (4): no. 360 (pp. 1-17).
- Kessareas, E. (2019) 'The Orthodox Church of Greece and Civic Activism in the Context of the Financial Crisis', in R. G. Strachwitz (Ed.), *Religious Communities and Civil Society in Europe. Analyses and Perspectives on a Complex Interplay*, Berlin: De Gruyter, 61-118.
- Kessareas, E. (2018) 'The Greek Debt Crisis as Theodicy: Religious Fundamentalism and Socio-political Conservatism', *The Sociological Review* 66 (1): 122-137.
- Kessareas, E. (2015) 'Orthodox Theological Currents in Modern Greece after 1974: Ongoing Tensions between Reform and Conservatism', *Journal of Modern Greek Studies* 33 (2): 241-268.
- Makrides, V. (2016) 'Orthodox Christian Rigorism: Attempting to Delineate a Multifaceted Phenomenon', *Interdisciplinary Journal for Religion and Transformation in Contemporary Society*, 2 (2): 216-252.
- Makris, G. and Bekridakis, D. (2013) 'The Greek Orthodox Church and the Economic Crisis since 2009'. *International Journal for the Study of the Christian Church*, 13 (2): 111-132.
- Mannheim, K. (2015) *Ideologie und Utopie*, Frankfurt: Klostermann.
- Molokotos-Liederman, L. (2016) 'The Impact of the Crisis on the Orthodox Church of Greece: A Moment of Challenge and Opportunity?', *Religion, State and Society*, 44 (1): 32-50.
- Russell, N. and Yannaras, Ch. (2017) *Metaphysics as a Personal Adventure: Christos Yannaras in Conversation with Norman Russell*. Yonkers, NY: St Vladimir's Seminary Press.
- Thompson, B. J. (1984) *Studies in the Theory of Ideology*, Berkeley: University of California Press.
- Williams, H. R. (1996) 'Religion as Political Resource: Culture or Ideology?', *Journal for the Scientific Study of Religion*, 35: 368-378.
- Weber, M. (2012) 'The 'objectivity' of knowledge in social science and social policy', in H. H. Bruun & S. Whimster (Eds.), *Max Weber: Collected Methodological Writings*, London and New York: Routledge, 100-138.

Πως νοείται η Κανονικότητα κατά τη διάρκεια της πανδημίας; Μια ποιοτική μελέτη σε ενήλικες

Αναστασία Σπύρου¹

Γεώργιος Βλειώρας²

Περίληψη

Τα τελευταία δύο χρόνια, η επιστροφή στην Κανονικότητα προβάλλει ως επιτακτική για πολλούς ανθρώπους. Τι είναι όμως Κανονικότητα; Η παρούσα έρευνα διερευνά τις απόψεις ενηλίκων ατόμων για το ερώτημα αυτό. Εξήντα άτομα (70,6% γυναίκες) απάντησαν διαδικτυακά στην ερώτηση «Τι είναι για σας Κανονικότητα;». Η αναστοχαστική θεματική ανάλυση ανέδειξε έξι θέματα: η Κανονικότητα ως η οικεία καθημερινότητα, η Κανονικότητα ως ελευθερία, η σημασία της ανθρώπινης επαφής, η δυνατότητα για δραστηριότητα και δημιουργία, η απουσία φόβου και άγχους, και η Κανονικότητα ως η προ-COVID πραγματικότητα. Οι απόψεις αυτές μπορούν να αξιοποιηθούν στο σχεδιασμό παρεμβάσεων για τη στήριξη ατόμων που επλήγησαν από την πανδημία.

Λέξεις-κλειδιά: κανονικότητα, COVID-19, lockdown, ψυχική υγεία

¹ Υποψ. Διδακτορίσσα, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

² Επίκ. Καθηγητής, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Τον Δεκέμβριο του 2019, όταν τα πρώτα κρούσματα ενός νέου κορονοϊού εντοπίστηκαν στην πόλη Wuhan της Κίνας, η ανθρωπότητα βρέθηκε στο κατώφλι μιας παγκόσμιας υγειονομικής κρίσης που κλόνισε συθέμελα την πραγματικότητα που βίωνε ως τότε ο σύγχρονος άνθρωπος. Η διασπορά της COVID-19 έφερε τις κοινωνίες αντιμέτωπες με την απώλεια σε διάφορα επίπεδα της ζωής των ατόμων, ενώ τα αλληπάλληλα lockdown που επιβλήθηκαν για τον έλεγχο της πανδημίας ανάγκασαν τα άτομα να αντιμετωπίσουν την κοινωνική αποστασιοποίηση. Από την ανασκόπηση βιβλιογραφικών πηγών που αφορούν τις επιπτώσεις της πανδημίας της COVID-19, διαπιστώνεται ότι, με μειωμένη τη δυνατότητα για μετακίνηση, κοινωνικές επαφές και δραστηριότητες, οι άνθρωποι κλήθηκαν μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα να διαχειριστούν, όχι μόνο την απώλεια προσφιλών προσώπων, το φόβο της νόσησης, τη σύγχυση και την αβεβαιότητα, αλλά και τις πολύπλευρες συνέπειες ενός παρατεταμένου εγκλεισμού. Επρόκειτο για μια νέα πραγματικότητα μέσα στην οποία μεγάλος αριθμός ανθρώπων εκδήλωσε ένα «ευρύ φάσμα αντιδράσεων όπως δυσπιστία, ανυπακοή, αγανάκτηση, θυμό, αλλά και προσπάθεια διακωμώδησης της έκρυθμης κατάστασης» (Μακρή-Τσιλιπάκου 2021, σσ. 1-2).

Ενδεικτικά, οι McGinty et al. (2020) κατέγραψαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας αυξημένα επίπεδα δυσφορίας σε ενήλικες στις Η.Π.Α. σε σχέση με πριν την πανδημία. Επίσης στις Η.Π.Α., οι Ettman et al. (2020) έδειξαν ότι τα συμπτώματα κατάθλιψης σε ενήλικες τριπλασιάστηκαν σε σχέση με την προ-COVID περίοδο. Όπως επισημαίνουν οι Ashworth et al. (2021), η αβεβαιότητα, η απώλεια ελέγχου, η διατάραξη της καθημερινότητας, η κοινωνική απομόνωση και η μοναξιά - όλα συνέπειες της πανδημίας - αποτελούν παράγοντες που μπορούν να οδηγήσουν στην ψυχική δυσφορία και να επιδεινώσουν προϋπάρχοντα ψυχικά προβλήματα. Σε σχέση με τον παρατεταμένο εγκλεισμό που επιβλήθηκε για να ελεγχθεί η διασπορά του κορονοϊού, οι Dubey et al. (2020) αναφέρουν ότι αυτός οδήγησε τα άτομα στο να βιώσουν θυμό, αγανάκτηση, απελπισία, άρνηση, άγχος, σύγχυση ή/και

προβλήματα στον ύπνο, ενώ παρατηρήθηκαν και περιπτώσεις μετατραυματικού στρες.

Στην Ελλάδα, παρόλο που ο δείκτης θνητότητας από την COVID-19 υπήρξε χαμηλός συγκριτικά με άλλες χώρες (World Health Organization 2023), αντίστοιχες έρευνες επιβεβαίωσαν την επιβάρυνση που προκάλεσαν στην ψυχική υγεία τόσο η πανδημία όσο και τα περιοριστικά μέτρα που είχαν σκοπό τον έλεγχό της (Διονουσακοπούλου 2021· Κιουλάνη 2021· Kararounaki et al. 2020). Σε έρευνα πεδίου με ερωτήσεις κλειστού τύπου που διεξήχθη σε ενήλικο πληθυσμό την περίοδο των lockdown, καταγράφηκε επιδείνωση της ψυχικής υγείας των ατόμων από μια «αδιάκοπη, απρόβλεπτη και ασύμμετρη 'απειλή', που επηρεάζει όλες τις εκφάνσεις της ζωής», επισημαίνει η Κιουλάνη (2021, σ. 104). Στην ίδια μελέτη, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι, μεταξύ των αρνητικών συναισθημάτων που αναφέρθηκαν, κυριαρχεί η αγωνία των ατόμων για την αλλαγή της καθημερινότητάς τους λόγω της πανδημίας (Κιουλάνη 2021). Σε παρόμοια ευρήματα καταλήγουν και άλλες έρευνες που διεξήχθησαν στη χώρα μας το ίδιο διάστημα. Μέσα από τη χρήση ψυχομετρικών εργαλείων με σκοπό τη διερεύνηση των ψυχολογικών επιπτώσεων της πανδημίας, μελέτη στην οποία συμμετείχαν 1464 ενήλικες έδειξε ότι 1 στα 4 άτομα βίωνε εκείνη τη χρονική στιγμή από μέτρια έως πολύ υψηλά επίπεδα κατάθλιψης, άγχους ή/και στρες, ενώ ταυτόχρονα κάποιες πληθυσμιακές ομάδες φάνηκε ότι ήταν πιο ευάλωτες σε αρνητικά συναισθήματα: οι πάσχοντες από ψυχικά νοσήματα, τα άτομα που δεν είχαν επαρκή πληροφόρηση σχετικά με την COVID-19, αλλά και τα άτομα που δεν είχαν εμπιστοσύνη στις πολιτικές διαχείρισης της πανδημίας (Διονουσακοπούλου 2021).

Αξιοσημείωτα είναι επίσης τα αποτελέσματα έρευνας που πραγματοποιήθηκε σε χίλιους φοιτητές και φοιτήτριες κατά την περίοδο έξαρσης της πανδημίας, τα οποία έδειξαν σημαντική αύξηση ως προς το άγχος, την κατάθλιψη και τις σκέψεις αυτοκτονίας μεταξύ των ατόμων που συμμετείχαν, αλλά και δυσμενή επίδραση της πανδημίας και των περιοριστικών μέτρων τόσο στην ποιότητα του ύπνου τους όσο και στην ποιότητα της ζωής τους συνολικά (Kararounaki et al. 2020). Υψηλά επίπεδα

άγχους και φόβου κατέγραψαν επίσης έρευνες που διεξήχθησαν σε ηλικιωμένα άτομα (Ελευθερίου 2022), σε παιδιά της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (Αθανασοπούλου et al. 2022) και σε υγειονομικό προσωπικό της χώρας μας (Μαλαμή 2021· Νομικού 2021).

Συζητώντας για την Κανονικότητα εν μέσω κρίσης

Στις αρχές του καλοκαιριού του 2021, σε πολλές χώρες του κόσμου αναμενόταν η λήξη των lockdown με την άρση μιας σειράς περιοριστικών μέτρων που είχαν σκοπό να αποτρέψουν τη διάδοση της COVID-19, και ταυτόχρονα πλήθος συζητήσεων περί επιστροφής στην κανονικότητα εξελισσόταν στα ΜΜΕ και στα κοινωνικά δίκτυα σε παγκόσμιο επίπεδο (Leotti 2021· Stephens 2020). Πρόκειται για συζητήσεις που συνεχίζονται ως σήμερα, έστω και σε μικρότερη συχνότητα, καθώς τα περίπου 250.000 νέα κρούσματα που καταγράφονται κατά μέσο όρο σε παγκόσμιο επίπεδο ανά εβδομάδα (World Health Organization 2023) δείχνουν ότι η υγειονομική κρίση συνεχίζει να υφίσταται, το ίδιο και ο προβληματισμός γύρω από τις συνθήκες μετάβασης των ατόμων στην μετά-COVID εποχή. Στις συζητήσεις αυτές, σπάνια διευκρινίζεται ή καθίσταται αντικείμενο ανάλυσης το περιεχόμενο του όρου Κανονικότητα. Αυτό ίσως υποδηλώνει ότι τα άτομα που συμμετέχουν στις συζητήσεις θεωρούν το περιεχόμενο αυτό ένα, το ίδιο για όλους, και προφανές, ενώ στην πραγματικότητα, το περιεχόμενο αυτό παραμένει ασαφές, καθώς η λέξη Κανονικότητα επιδέχεται πολλών ερμηνειών (Stephens 2020). Πρόκειται για μια έννοια με σημασία που «δεν είναι μία και σταθερή», αναφέρει ο Πλειός (2019).

Ενώ οι κοινωνίες οδεύουν σταδιακά στην μετά-COVID εποχή, με ανησυχία για την επόμενη μέρα (Buheji & Ahmed 2021· Lufkin 2021), θεωρητικές τοποθετήσεις αναφέρουν ως κομβικό το ερώτημα τι συνιστά Κανονικότητα για κάθε άτομο (Osana 2020· Sardar 2021). Όπως επισημαίνει ο Sardar (2021), ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την Κανονικότητα θα επηρεάσει τον τρόπο με τον οποίο θα μεταβούμε στην μετά-COVID εποχή,

άρα είναι σημαντικό να διερευνηθούν οι απόψεις των ατόμων σχετικά με τον όρο αυτό. Καθώς οι νοηματοδοτήσεις γύρω από τον όρο Κανονικότητα παραπέμπουν σε όσα οι άνθρωποι στερήθηκαν λόγω της πανδημίας, μπορούν να φανούν ιδιαίτερα χρήσιμες στο σχεδιασμό εξειδικευμένων παρεμβάσεων με σκοπό την ενδυνάμωση των ανθρώπων αυτών. Συγκεκριμένα, άνθρωποι για τους οποίους επιστροφή στην Κανονικότητα σημαίνει επιστροφή στη ρουτίνα ενδεχομένως χρειάζονται μια διαφορετικού τύπου παρέμβαση σε σχέση με ανθρώπους για τους οποίους επιστροφή στην Κανονικότητα σημαίνει επιστροφή στην αγκαλιά ή επιστροφή στη δυνατότητα για ελεύθερη δραστηριότητα και δημιουργία.

Όπως σημειώνει η Τριανταφυλλίδου (2020), τα μέτρα που εφαρμόζονται για την διαχείριση των συνεπειών της υγειονομικής κρίσης που βιώνουμε, είναι σημαντικό να βασίζονται στις διαφορετικές ανάγκες του πληθυσμού και να μην είναι οριζόντια. Επιπλέον, κρίνεται σκόπιμο οι παρεμβάσεις που σχεδιάζονται να προβλέπουν και την ενίσχυση της ανθεκτικότητας του ατόμου απέναντι σε συνθήκες, όπως αυτές που δημιούργησε η πανδημία (Buheji & Ahmed 2021· Penkler et al. 2020). Με άλλα λόγια, η γνώση του πώς οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται την Κανονικότητα μπορεί να αξιοποιηθεί με ποικίλους τρόπους προς όφελος όσων επλήγησαν από την COVID-19 από το Δεκέμβριο του 2019 μέχρι σήμερα.

Σε μια χρονική στιγμή που έχει χαρακτηριστεί ως ένα κρίσιμο μεταβατικό στάδιο (Buheji & Ahmed 2021· Lieberman 2021· Samuel 2021), μια «πύλη ανάμεσα σε δύο κόσμους» (Roy 2020), έρευνες που να αφορούν τις αντιλήψεις των ατόμων για την Κανονικότητα που χάθηκε λόγω της COVID-19, δεν έχουν υλοποιηθεί ακόμη, όπως δεν έχουν διερευνηθεί και οι απόψεις των ατόμων για την Κανονικότητα σε άλλη χρονική στιγμή υπό διαφορετικές συνθήκες. Ωστόσο, στη σύγχρονη βιβλιογραφία υπάρχουν θεωρητικές τοποθετήσεις που αναδεικνύουν το ζήτημα αυτό αλλά και την ανάγκη μελέτης του σε ερευνητικό επίπεδο (Osana 2020· Sardar 2021· Stephens 2020)

Εξετάζοντας τη λέξη Κανονικότητα, όπως αυτή χρησιμοποιείται σε συζητήσεις που αφορούν την πανδημία, η Stephens (2020) παρατηρεί ότι

πρόκειται για έναν όρο με περιεχόμενο «αξιοσημείωτα αόριστο και έξω από τη σφαίρα της δημόσιας μελέτης» (σσ. 93-94), ο οποίος αποκτά διαφορετικό νόημα ανάλογα με το πλαίσιο μέσα στο οποίο χρησιμοποιείται, ενώ συχνά τείνει να ταυτίζεται με μια κατάσταση της οποίας η ύπαρξη πρέπει να προστατεύεται. Η ίδια συγγραφέας χαρακτηριστικά αναφέρει ότι ο όρος Κανονικότητα είχε βρεθεί ξανά στο προσκήνιο το 2016, κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου στις Η.Π.Α., όταν από τους Δημοκρατικούς θεωρήθηκε ότι οι πολιτικές θέσεις του υποψηφίου προέδρου Donald Trump έθεταν σε κίνδυνο το *status quo* που εκείνοι όριζαν ως Κανονικότητα: «Το 2016 δεν συνιστά Κανονικότητα», «Καλώς ήλθατε στη Νέα Κανονικότητα της Washington», και «Μην επιτρέψετε στον Donald Trump να γίνει η Νέα Κανονικότητα» έγραφαν εφημερίδες της εποχής, ενώ το hashtag #notnormal κυριαρχούσε στα κοινωνικά δίκτυα (Stephens 2020, σ. 93). Όπως και σήμερα, έτσι και τότε, σημειώνει η Stephens (2020), το περιεχόμενο του όρου Κανονικότητα δεν διευκρινιζόταν, ωστόσο για ένα τμήμα του Αμερικανικού πληθυσμού ήταν μια πραγματικότητα στην οποία αποδιδόταν θετική αξία και οριζόταν ως κάτι που έπρεπε πάση θυσία να διαφυλαχθεί. Σύμφωνα με την Brown (2017),

Είμαστε ιδιαίτερα προστατευτικοί απέναντι στην έννοια της «κανονικότητας» [...] Μετά από ένα πολύ σημαντικό γεγονός, το μόνο που θέλουμε είναι να επιστρέψουμε στην κανονικότητα. Είναι η προεπιλεγμένη μας ρύθμιση³, η ζώνη άνεσής⁴ μας. Παρ' όλα αυτά, η αντίληψή μας για την κανονικότητα είναι ένα σχήμα, στο οποίο εμπλέκονται το υποκειμενικό και το αντικειμενικό, οι απόψεις μας για ηθικά και κοινωνικά ζητήματα, τα οποία διαρκώς αλλάζουν προς το καλύτερο και προς το χειρότερο (BBC Website).

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, γίνεται φανερό ότι η βίωση μιας κρίσης σε προσωπικό ή/και συλλογικό επίπεδο, φέρνει την ιδέα της Κανονικότητας

³ *default* στο πρωτότυπο

⁴ *comfort zone* στο πρωτότυπο

στο επίκεντρο της ζωής των ανθρώπων. Σε αυτό το πλαίσιο, η Κανονικότητα συχνά αρχίζει να νοηματοδοτείται εκ νέου από το άτομο μέσα από το πρίσμα της νοσταλγίας, με αποτέλεσμα να ωραιοποιείται και να αναδεικνύεται σε μια ιδανική κατάσταση, απαλλαγμένη από τοξικά στοιχεία (Lieberman 2021· Samuel 2021· Stephens 2020), ενώ φτάνει να συνδεθεί και με την έννοια της σωτηρίας (Leotti 2021).

Οι άνθρωποι, όταν μιλούν για την προ-COVID εποχή, ανακαλούν καταστάσεις με νοσταλγία και φτάνουν ακόμα και να παραβλέπουν όψεις που δεν τους ήταν ιδιαίτερα ευχάριστες, αναφέρει ο Sardar (2021). Για πολλούς από αυτούς, η εποχή που προηγήθηκε της πανδημίας και των lockdown, ήταν «οι παλιές καλές μέρες» ή το «κανονικό», μια κατάσταση στην οποία είναι ανάγκη να επιστρέψουμε για να αποκατασταθούν οι ισορροπίες της ζωής. Όπως υποστηρίζει η Lieberman (2021), η τάση του ατόμου να εξιδανικεύει το παρελθόν οφείλεται στο «φαινόμενο του συναισθηματικού ξεθωριάσματος» (*fading effect bias*), σύμφωνα με το οποίο, καθώς επαναφέρονται στη μνήμη γεγονότα και πλαίσια του παρελθόντος, αυτά μορφοποιούνται μέσα από ποικίλα νοητικά σχήματα, τα αρνητικά συναισθήματα που τα συνοδεύουν ξεθωριάζουν, ενώ τα θετικά υπερισχύουν. Δεν πρόκειται για μια συνειδητή στρέβλωση παρελθοντικών καταστάσεων, σημειώνει η Lieberman (2021), αλλά για έναν μηχανισμό άμυνας, του οποίου η λειτουργία ενισχύεται όταν το άτομο βιώνει προκλήσεις στο παρόν.

Η νοσταλγία για τις «παλιές καλές μέρες» καθώς βιώνεται μια κρίση λειτουργεί παρηγορητικά, αναφέρει η Leotti (2021), ενώ οι Wilson και Ross (2003) υποστηρίζουν ότι η παραποίηση των αναμνήσεων σε μια δύσκολη συγκυρία βοηθά το άτομο να αντιλαμβάνεται με πιο θετικό τρόπο τόσο τις συνθήκες που βιώνει όσο και την ταυτότητά του. Σχετική έρευνα των Zhang και Howell (2011), που διεξήχθη μεταξύ 750 ατόμων, έδειξε ότι η αναπόληση ευτυχισμένων στιγμών και η επανεκτίμηση δυσάρεστων εμπειριών μέσα από μια πιο θετική ματιά αυξάνουν την ικανοποίηση που το άτομο βιώνει στη ζωή του στο παρόν. Με βάση τα παραπάνω, γίνεται αντιληπτό πως όταν ένα άτομο ταυτίζει την Κανονικότητα με το παρελθόν, υπερτονίζοντας τις θετικές του όψεις έναντι των αρνητικών, ίσως προσπαθεί να ρυθμίσει τα αρνητικά του

συναισθήματα, κάτι που επιτυγχάνεται μέσω της έντονης αλληλεπίδρασης μνήμης και φαντασίας, σημειώνει ο De Brigard (2017). Όσο απομακρύνεται από το παρελθόν του, τόσο το άτομο τείνει να το ωραιοποιεί, παρατηρώντας το μέσα από «ροζ γυαλιά» (*rosy retrospection*), αναφέρουν οι Mitchell et al. (1997, σ. 422), σημειώνοντας επίσης ότι πιο εύκολα ένα άτομο εντοπίζει αρνητικές πλευρές σε μια κατάσταση στο παρόν παρά στο παρελθόν.

Κατά τη μετάβασή μας στην μετά-COVID εποχή, είναι σημαντικό να αναρωτηθούμε, όχι μόνο τι θεωρούμε Κανονικότητα, αλλά και κατά πόσο αυτό που ορίζουμε ως Κανονικότητα διαμορφώνεται μέσα από το πρίσμα της νοσταλγίας. Σύμφωνα με τον Sardar (2021, σ. 64), ο νοσταλγικός τρόπος της αντίληψης των ημερών προ της πανδημίας είναι μια «μυωπική προσέγγιση» ως προς την Κανονικότητα. Όπως υποστηρίζει η Leotti (2021), η κανονικότητα πριν την COVID-19 χαρακτηριζόταν από φαινόμενα που την έκαναν να απέχει από το ιδανικό, φαινόμενα μεταξύ άλλων, όπως υπερκαταναλωτισμό, κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες, και αδιαφορία για το φυσικό περιβάλλον. Ως εκ τούτου, είναι σκόπιμο να αναλογιστούμε αν *αυτή* είναι η κανονικότητα στην οποία επιθυμούμε να επιστρέψουμε - μια κανονικότητα που πιθανόν να μην είναι τόσο «κανονική» όσο θεωρούμε (Samuel 2021) και που, για ορισμένους ανθρώπους, ήταν δραματικά απογοητευτική (Harris 2020). «Το μυαλό μας τρέχει διαρκώς πίσω και μπροστά, λαχταρώντας την επιστροφή στην κανονικότητα, προσπαθώντας να κουμπώσει το παρελθόν μας στο μέλλον μας, αρνούμενο να αναγνωρίσει τη ρήξη που υπάρχει [...] Τίποτα δεν θα ήταν πιο καταστροφικό από την επιστροφή στην κανονικότητα», επισημαίνει ο συγγραφέας Arundhati Roy (2020). Σύμφωνα με τη Stephens (2020, σ. 98), «αντί να πασχίζουμε να επιστρέψουμε στην κανονικότητα, σε έναν κόσμο οικείο αλλά τοξικό, θα έπρεπε να αδράξουμε την ευκαιρία της παρούσας κρίσης για τελειώνουμε με αυτόν [τον κόσμο] οριστικά».

Οι προκλήσεις της «επιστροφής στην κανονικότητα»

Ο τρόπος με τον οποίο κάθε άτομο νοηματοδοτεί την Κανονικότητα και οραματίζεται την επιστροφή του σε αυτή μπορεί να επηρεάσει σημαντικά τις συνθήκες και το ρυθμό μετάβασής του στην μετά-COVID εποχή (Sardar 2021). Πρόκειται για μια μετάβαση που ενέχει μια σειρά προκλήσεων. Για το λόγο αυτό, δεν θα ήταν σκόπιμο να γίνει βεβιασμένα, αλλά θα ήταν ωφέλιμο να γίνει με βάση έναν άρτια μελετημένο σχεδιασμό με μακροπρόθεσμο προσανατολισμό, επισημαίνουν ερευνητές και ερευνήτριες στις αντίστοιχες μελέτες τους (Adam & Gorišek 2022· Clement-Suarez et al. 2021· Leotti 2021· Lufkin 2021). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη ότι, παρά την τάση του ατόμου να εξιδανικεύει το παρελθόν και να αναπολεί την προ-COVID πραγματικότητα, πολλοί άνθρωποι βίωσαν άγχος στην ιδέα της εξόδου από τα lockdown και της πλήρους άρσης των περιοριστικών μέτρων (Buheji & Ahmed 2021· Samuel 2020· Stephens 2020). Όπως υποστηρίζουν οι Buheji και Ahmed (2021), καθώς αίρονταν σταδιακά τα μέτρα, υπήρχαν άνθρωποι που βίωναν φόβο και αντιστέκονταν στην ιδέα της επιστροφής. Ο φόβος αυτός και η αντίσταση παραπέμπουν στο «σύνδρομο της σπηλιάς» (*cave syndrome*), το οποίο αφορά τη δυσκολία του ατόμου να εγκαταλείψει μια συνθήκη που βίωσε για διάστημα πέραν ορισμένων εβδομάδων, δεδομένου ότι αυτή η συνθήκη έχει μετατραπεί στο μεταξύ σε «ζώνη άνεσης» (Buheji & Ahmed 2021).

Το φαινόμενο του «συνδρόμου της σπηλιάς» συναντάται συχνότερα σε άτομα για τα οποία η προ-COVID πραγματικότητα εμπεριείχε πλευρές που θα προτιμούσαν να αφήσουν πίσω, όπως το στρες των μετακινήσεων από και προς την εργασία τους, τις εξαντλητικές υπερωρίες σε ένα γραφείο και άλλες συνθήκες που υποβαθμίζουν την ποιότητα ζωής (Samuel 2021). Σύμφωνα με τα αποτελέσματα σχετικής έρευνας, το άγχος που βίωναν πολλοί άνθρωποι εν όψει της λήξης των lockdown σχετιζόταν με την επιστροφή σε μια καθημερινότητα με διαρκείς υποχρεώσεις και stress (Stephens 2020). «Δεν μπορεί να υπάρξει επιστροφή στην κανονικότητα αφού η κανονικότητα ήταν εξαρχής το πρόβλημα» έγραφε γκράφιτι που δημιουργήθηκε σε τοίχο του

Hong Kong την περίοδο της ισχύος των περιοριστικών μέτρων. Συμπερασματικά, το να αναλογιστούμε τι ορίζουμε ως Κανονικότητα και σε ποια Κανονικότητα επιθυμούμε να επιστρέψουμε, μπορεί να αποτελέσει το πρώτο βήμα για να αξιοποιήσουμε την ευκαιρία για επανεκκίνηση, ευκαιρία που αναδύθηκε μέσα από την πανδημία και τα παρατεταμένα lockdown.

Η έρευνα

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, μία σειρά ερευνών (π.χ., Clemente-Suarez et al. 2021· Κιουλάνη 2021) έχει επιχειρήσει να καταγράψει τις επιπτώσεις της πανδημίας στην ψυχική υγεία, αλλά και τις προσδοκίες και ανησυχίες των ανθρώπων για την επόμενη μέρα. Καμία έρευνα, ωστόσο, δεν έχει διερευνήσει τους τρόπους με τους οποίους τα άτομα νοηματοδοτούν την Κανονικότητα. Η παρούσα εργασία παρουσιάζει μια ποιοτική έρευνα που διεξήχθη με σκοπό να καταγράψει τις αντιλήψεις ενήλικων ατόμων σχετικά με το τι θεωρούν ότι είναι η Κανονικότητα. Η συλλογή των δεδομένων έλαβε χώρα διαδικτυακά. Οι απαντήσεις που δόθηκαν προσεγγίστηκαν υπό το πρίσμα της αναστοχαστικής θεματικής ανάλυσης (Braun & Clarke 2021).

Μεθοδολογικός σχεδιασμός

Η έρευνα διεξήχθη στις αρχές Ιουνίου του 2021, όταν στην Ελλάδα αναμενόταν η ανακοίνωση της λήξης του δεύτερου lockdown που είχε επιβληθεί για τον έλεγχο της πανδημίας της COVID-19. Σε αυτή συμμετείχαν 60 άτομα ηλικίας 18-60 ετών (μέση ηλικία 35,5 έτη), εκ των οποίων το 71,6% ήταν γυναίκες και το 28,4% άντρες (Πίνακας 1). Για τη συλλογή δεδομένων χρησιμοποιήθηκε η διαδικτυακή πλατφόρμα MS Forms. Η πρόσκληση για συμμετοχή στην έρευνα έγινε μέσω του κοινωνικού δικτύου Facebook: Η περιγραφή της έρευνας και ο σχετικός σύνδεσμος αναρτήθηκε στα προσωπικά προφίλ των συγγραφέων. Τα μέσα συλλογής δεδομένων περιλάμβαναν την ενημέρωση και ενυπόγραφη συγκατάθεση, μια φόρμα δημογραφικών στοιχείων και μια φόρμα απάντησης στην ερώτηση «Τι είναι για εσάς Κανονικότητα;» Ακολουθώντας τις αρχές της ποιοτικής προσέγγισης,

η έρευνα παρείχε στους συμμετέχοντες και στις συμμετέχουσες τη δυνατότητα να εκφράσουν την άποψή τους ελεύθερα, χωρίς όριο λέξεων ή άλλους περιορισμούς.

Στη συνέχεια, οι απαντήσεις τους προσεγγίστηκαν με τη μέθοδο της αναστοχαστικής θεματικής ανάλυσης (Braun & Clarke 2021), η οποία εφαρμόζεται στην ανάλυση δεδομένων που προέρχονται από ποιοτικές έρευνες. Η ανάλυση αυτή προτιμήθηκε γιατί είναι πρακτική και ευέλικτη, δεν αναζητά την απόλυτη αλήθεια αλλά, μέσα από την εκτεταμένη παράθεση αυτούσιων λόγων των συμμετεχόντων και συμμετεχουσών, ενδιαφέρεται να αναδείξει τις απόψεις τους σχετικά με ένα ζήτημα, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους *διατυπώνουν* τις απόψεις αυτές. Επιπλέον, αναδεικνύει τον ενεργό ρόλο των ερευνητριών και των ερευνητών στη διαδικασία της ανάλυσης και αναπαράστασης απόψεων, καθιστώντας ορατές τις αποφάσεις τους σε κάθε στάδιο (Braun & Clarke 2021· Lainsion et al. 2019).

Η αναστοχαστική θεματική ανάλυση στην εφαρμογή της προβλέπει τα ακόλουθα βήματα: Εξοικείωση με τα δεδομένα, Κωδικοποίηση των δεδομένων, Δημιουργία αρχικών θεμάτων προερχόμενων από τους κωδικούς και τα κωδικοποιημένα δεδομένα, Έλεγχος και ανάπτυξη των θεμάτων, Ορισμός, ονομασία και επεξεργασία των θεμάτων, και, τέλος, Συγγραφή της εργασίας (Braun & Clarke 2021). Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο βήμα γίνεται μετεγγραφή του προφορικού λόγου σε γραπτό κείμενο και ο ερευνητής ή η ερευνήτρια προχωρά σε μια πρώτη μελέτη των δεδομένων και εκτίμηση σχετικά με το τι θα μπορούσε να κωδικοποιηθεί και με ποιο τρόπο. Στη συνέχεια, τα δεδομένα κωδικοποιούνται με τρόπους που αναδεικνύουν θέματα και υποθέματα που σχετίζονται με τα ερευνητικά ερωτήματα της μελέτης. Επόμενο βήμα είναι ο έλεγχος και η ανάπτυξη των θεμάτων και υποθεμάτων, μια διαδικασία που μπορεί να περιλαμβάνει και τη διάσπαση ενός θέματος με εκτεταμένο υλικό σε δύο ή περισσότερα θέματα. Μετά τον έλεγχο των θεμάτων ακολουθεί η οριστικοποίησή τους, η απόδοση ονόματος και περιγραφής τους και η τελική αξιολόγησή τους ως προς το αν ευθυγραμμίζονται πλήρως με τα ερευνητικά ερωτήματα. Αφού ολοκληρωθούν τα παραπάνω βήματα, ο ερευνητής ή η ερευνήτρια προχωρά στη συγγραφή

της εργασίας. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι η αναστοχαστική θεματική ανάλυση δεν είναι μία γραμμική διαδικασία, καθώς κάθε επόμενο βήμα μπορεί να απαιτήσει την επιστροφή σε προηγούμενο βήμα. Για παράδειγμα, κατά τη συγγραφή της εργασίας, μπορεί να διαφανεί ότι το όνομα ενός θέματος δεν περιγράφει επαρκώς τις αντίστοιχες απαντήσεις, κι έτσι να απαιτηθεί επιστροφή στο προηγούμενο βήμα.

Πίνακας 1. Φύλο και ηλικία συμμετεχόντων και συμμετεχουσών (N=60)

		Ηλικιακή ομάδα							
		18-24		25-44		45-60		Σύνολο	
		f	%	f	%	f	%	f	%
Φύλο	Αντρες	6	27.3	4	21.0	7	36.8	17	28.3
	Γυναίκες	16	72.7	15	79.0	12	63.2	43	71.7
	Σύνολο	22	100.0	19	100.0	19	100.0	60	100.0

Ευρήματα

Από τη θεματική ανάλυση των δεδομένων, προέκυψαν έξι κύρια θέματα σε σχέση με το τι θεωρούν Κανονικότητα τα άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα: (α) η Κανονικότητα ως η οικεία καθημερινότητα, (β) η Κανονικότητα ως ελευθερία, (γ) η σημασία της ανθρώπινης επαφής, (δ) η δυνατότητα για δραστηριότητα και δημιουργία, (ε) η απουσία φόβου και άγχους, και (στ) η Κανονικότητα ως η προ-covid πραγματικότητα. Στον Πίνακα 2 παρουσιάζονται τα θέματα αυτά μαζί με τα υποθέματά τους.

Πίνακας 2. Θέματα και υποθέματα

1. Η Κανονικότητα ως η Οικεία Καθημερινότητα	<ul style="list-style-type: none">• Ρουτίνα• Συνήθειες
2. Η Κανονικότητα ως Ελευθερία	<ul style="list-style-type: none">• Ελευθερία στις μετακινήσεις• Ελευθερία επιλογών
3. Η Σημασία της Ανθρώπινης Επαφής	<ul style="list-style-type: none">• Έκφραση συναισθημάτων μέσω φυσικής επαφής• Κοινωνικές συναναστροφές
4. Η Δυνατότητα για Δραστηριότητα και Δημιουργία	<ul style="list-style-type: none">• Ομαλή οικονομική δραστηριότητα και δημιουργία• Ομαλή καλλιτεχνική δραστηριότητα και ψυχαγωγία
5. Η Απουσία Φόβου και Άγχους	Δεν αναγνωρίστηκαν υποθέματα
6. Η Κανονικότητα ως η προ-COVID καθημερινότητα	Δεν αναγνωρίστηκαν υποθέματα

Η Κανονικότητα ως η Οικεία Καθημερινότητα

Η οικεία καθημερινότητα κυριάρχησε στις απαντήσεις. Οι λέξεις που παραπέμπουν στο θέμα αυτό ήταν *ρουτίνα* και *συνήθεια*. Οι συγκεκριμένοι όροι συνδέθηκαν στις απαντήσεις αυτές με την οικογενειακή ζωή, την εργασία, τα χόμπι και με άλλες δραστηριότητες που τα άτομα θεωρούσαν αναπόσπαστο κομμάτι μιας γνώριμης καθημερινότητας.

Ρουτίνα. Στο ερώτημα τι θεωρούν Κανονικότητα, ορισμένα άτομα απάντησαν μονολεκτικά («ρουτίνα»), ενώ άλλα υπήρξαν πιο συγκεκριμένα. Μερικές από τις απαντήσεις ήταν οι ακόλουθες: «*ρουτίνα δουλειάς - ανάπαυσης - δραστηριοτήτων, όπου ελεύθερα μπορούμε να επιλέξουμε τι και πότε θα το κάνουμε*» (γυναίκα, 42), «*η δυνατότητα να κάνει κάποιος τις δραστηριότητες που έχει επιλέξει σε όλους τους τομείς (εργασία, ψυχαγωγία, ανθρώπινες*

σχέσεις κτλ)» (άντρας, 47), «*οι ρουτίνες μου και ό,τι θεωρώ σταθερό*» (γυναίκα, 40), και «*το συνηθισμένο, το καθημερινό, η ρουτίνες μου και ό,τι θεωρούσα σταθερό*» (άντρας, 24). Εξαίρεση στη γενική τάση να θεωρείται η ρουτίνα μια επιθυμητή κατάσταση, αποτελεί η απάντηση γυναίκας (44) που σκιαγράφησε την Κανονικότητα ως «*δυστοπία της καθημερινότητας όπου εγκλωβίζεται με συνέπεια και αποφασιστικότητα ο σύγχρονος άνθρωπος*». Σε μια άλλη περίπτωση, μία συμμετέχουσα (44) περιέγραψε μεν τη ρουτίνα ως «*κουραστική*» αλλά δήλωσε ότι προτιμά να παραβλέπει αυτό το χαρακτηριστικό: «*Να ζούμε τη ρουτίνα μας, όσο κουραστική κι αν είναι μερικές φορές*».

Συνήθειες. Η λέξη «συνήθεια» και παράγωγα αυτής ήταν επίσης ανάμεσα στους όρους που εντοπίστηκαν σε απαντήσεις που υποδήλωναν τη σύνδεση που αποδίδουν τα άτομα μεταξύ της Κανονικότητας και ενεργειών στις οποίες προβαίνουν κατ' επανάληψη στην καθημερινότητά τους. Ενδεικτικές απαντήσεις είναι οι ακόλουθες: «*Ο συνήθης τρόπος ζωής του καθενός*» (γυναίκα, 42), «*ο τρόπος με τον οποίο έχει συνηθίσει να ζει ο καθένας την καθημερινότητά του*» (γυναίκα, 21), «*η ροή του κοινοτικού βίου συμπεριλαμβανομένων όλων των ανθρώπινων λειτουργιών ασυνείδητα εδραιωμένων στην καθημερινότητα*» (άντρας, 55) και «*οτιδήποτε στο οποίο είμαστε συνηθισμένοι*» (γυναίκα, 22).

Η Κανονικότητα ως Ελευθερία

Στις απαντήσεις που δόθηκαν, η λέξη *ελευθερία* βρισκόταν σε περίοπτη θέση, ενώ σε πολλές περιπτώσεις η έννοια της υποδηλωνόταν έμμεσα, μέσω φράσεων όπως «*απουσία περιορισμών*» ή «*έλλειψη περιοριστικών μέτρων*». Η επιλογή αυτών των φράσεων πιθανόν συνδέεται με τη χρονική στιγμή που διεξήχθη η έρευνα, όταν δηλαδή τα περιοριστικά μέτρα βρισκόνταν ακόμα σε ισχύ (αρχές Ιουνίου 2021). Όπως και στην περίπτωση της ρουτίνας, ορισμένα άτομα απάντησαν μονολεκτικά («*ελευθερία*»). Ωστόσο, σε γενικές γραμμές, οι απαντήσεις ήταν πιο συγκεκριμένες και αφορούσαν, κατά κύριο λόγο, την ελευθερία στις μετακινήσεις και την ελευθερία στις επιλογές.

Ελευθερία στις μετακινήσεις. Το να είναι το άτομο ελεύθερο να μετακινηθεί προς οποιαδήποτε κατεύθυνση, οποιαδήποτε στιγμή, μαζί με όποιο άτομο ή όποια άτομα θέλει, κυριάρχησε ως θέμα στις απαντήσεις που σχετίζονταν με την ελευθερία: «Κανονικότητα είναι για μένα να κάνω ό,τι θέλω όποια στιγμή το έχω ανάγκη, χωρίς να σκέφτομαι τι ώρα είναι, [και] ποι@ θα βρίσκεται δίπλα μου» (γυναίκα, 21), «να έχω την ελευθερία να πάω όπου θέλω χωρίς να το δηλώσω κάπου» (γυναίκα, 49), «να μην υπάρχουν περιορισμοί, να πηγαίνουμε όπου θέλουμε, όποτε θέλουμε» (γυναίκα, 40), «να μπορώ να κυκλοφορώ ελεύθερα, χωρίς περιορισμούς» (γυναίκα, 60), «ελεύθερες, απεριόριστες μετακινήσεις οποιαδήποτε στιγμή» (γυναίκα, 22). Οι απαντήσεις αυτές δόθηκαν σε μια χρονική περίοδο, κατά την οποία η μετακίνηση εκτός οικίας επιτρεπόταν μόνο για κοντινές αποστάσεις, με υποχρεωτική δήλωση προορισμού μέσω sms στο αρμόδιο τμήμα του Υπουργείου Εσωτερικών μέσα σε προβλεπόμενο χρόνο.

Ελευθερία στις επιλογές. Στο υποθέμα αυτό εντάχθηκαν απαντήσεις που αφορούσαν την ελευθερία στις επιλογές στην καθημερινή ζωή του ατόμου, όπως: «Κανονικότητα είναι να μπορώ να ενεργώ ελεύθερα και να πραγματοποιώ χωρίς περιορισμούς τα θέλω μου» (γυναίκα, 34). Το να είναι το άτομο ελεύθερο να επιλέγει τον τρόπο με τον οποίο θα ζήσει την κάθε του μέρα είναι ένας ακόμα εκ των ορισμών που δόθηκαν σε σχέση με την Κανονικότητα. «Να συνεχίζεις τη ζωή σου όπως επιθυμείς» (γυναίκα, 44), «Να κυλούν οι ρυθμοί ζωής με έναν τρόπο που να σου δίνουν ευκαιρίες να επιλέγεις εσύ για το τι θα κάνεις μέσα στην μέρα, χωρίς περιορισμούς» (άντρας, 21), «Να κάνω ό,τι θέλω, χωρίς περιορισμούς» (γυναίκα, 47), και «Να μπορώ να ενεργώ ελεύθερα και να πραγματοποιώ χωρίς περιορισμούς τα 'θέλω' μου» (γυναίκα, 34) ήταν μερικές απαντήσεις στην κατηγορία αυτή.

Ορισμένα άλλα άτομα ανέφεραν ότι μαζί με την ελευθερία στις επιλογές υπάρχουν και οι υποχρεώσεις απέναντι στο κοινωνικό σύνολο:

«Ο καθένας έχει το δικό του ορισμό για την κανονικότητα, ειδικά μετά τα όσα βιώσαμε τους τελευταίους 15 μήνες. Τι είναι άραγε η κανονικότητα; Προσωπικά θα την όριζα ως έναν τρόπο ζωής στα πλαίσια του οποίου ο κάθε άνθρωπος θα μπορεί να ζει τη ζωή του σύμφωνα με τις δικές του επιταγές, χωρίς να παραβιάζονται οι προσωπικές του ελευθερίες αλλά και χωρίς να ξεχνά και το δικό του μερίδιο της κοινωνικής ευθύνης που του αναλογεί ως μέλος μιας οργανωμένης κοινωνίας» (άντρας, 52).

Με την έννοια του συλλογικού στο επίκεντρο ήταν και η ακόλουθη απάντηση: *«Κανονικότητα είναι ελευθερία προς μια κοινωνία ανθρώπων που συζητά, αγκαλιάζεται, ταξιδεύει, σχετίζεται ελεύθερα, χωρίς κανέναν Μεγάλο Αδελφό πάνω από το κεφάλι της» (γυναίκα, 55).* Σε μια άλλη απάντηση, η Κανονικότητα ταυτίστηκε με τη *«δυνατότητα της άσκησης της ελευθερίας σε ατομικό και κοινωνικό πλαίσιο» (γυναίκα, 60).*

Η Σημασία της Ανθρώπινης Επαφής

Τα lockdown για τον έλεγχο της πανδημίας, σε συνδυασμό με την ανάγκη για τήρηση απόστασης ασφαλείας μεταξύ των ατόμων στους δημόσιους χώρους, δυσχέραναν σημαντικά την ανθρώπινη επαφή, η οποία αναφέρθηκε συχνά ως στοιχείο της Κανονικότητας.

Έκφραση συναισθημάτων μέσω φυσικής επαφής. «Να μπορώ να αγκαλιάζω τους φίλους μου» (γυναίκα, 22) ήταν μία εκ των απαντήσεων που αναφέρθηκαν στην έκφραση συναισθημάτων απέναντι σε προσφιλή πρόσωπα μέσω της φυσικής επαφής, την οποία οι άνθρωποι αναγκάστηκαν να στερηθούν εξαιτίας των περιοριστικών μέτρων για τον έλεγχο της διασποράς του κορονοϊού. Η έρευνα έδειξε ότι η δυνατότητα για φυσική επαφή είναι για τα άτομα ένα από τα στοιχεία που συνιστούν την Κανονικότητα: *«Επαφές με φίλους και συγγενείς όπου μπορούμε να εκφράσουμε ελεύθερα τα συναισθήματά μας με αγκαλιές, φιλιά κλπ.» (γυναίκα, 42).*

Κοινωνικές συναναστροφές. Οι κοινωνικές συναναστροφές ήταν άλλο ένα στοιχείο που συνδέθηκε με την Κανονικότητα: «*Να συναντάω τους φίλους μου*» (άντρας, 36), «*Να είμαι με τους ανθρώπους που επιθυμώ οπουδήποτε θέλω χωρίς περιορισμούς*» (γυναίκα, 19), «*ανθρώπινες σχέσεις*» (άντρας, 47), «*Να συναναστρέφομαι με διαφορετικά άτομα χωρίς να φοβάμαι*» (γυναίκα, 18), και «*Να μπορώ να επικοινωνώ και να έρχομαι σε επαφή με τους ανθρώπους που αγαπώ, όπως έχω ανάγκη να το κάνω*» (γυναίκα, 39). Από τα παραπάνω γίνεται εμφανής η σύνδεση που αποδίδουν τα άτομα ανάμεσα στην Κανονικότητα και τη δυνατότητα για κοινωνικές συναναστροφές, σε ένα πλαίσιο ελευθερίας - μια δυνατότητα που από ορισμένα άτομα αναφέρθηκε και ως «*ανάγκη*».

Η Δυνατότητα για Δραστηριότητα και Δημιουργία

Ορισμένα άτομα ταύτισαν την Κανονικότητα με τη δυνατότητα για δραστηριότητα και δημιουργία, χωρίς περιορισμούς ή προϋποθέσεις. Ως προς τους τομείς δραστηριότητας, αναφέρθηκαν ο οικονομικός και ο καλλιτεχνικός.

Ομαλή οικονομική δραστηριότητα και εργασία. Η Κανονικότητα περιγράφηκε από μερικά άτομα ως μια πραγματικότητα που χαρακτηρίζεται από ομαλή οικονομική δραστηριότητα και τη δυνατότητα για εργασία. Ανάμεσα στις απαντήσεις, εντοπίστηκαν οι λέξεις «*εργασία*» και «*δουλειά*», χωρίς άλλους προσδιορισμούς, όπως επίσης οι φράσεις «*να εργάζομαι*» και «*να δημιουργώ*». Αναφορά υπήρξε επίσης και στα καταστήματα, η πλειονότητα των οποίων υποχρεώθηκε σε παρατεταμένο κλείσιμο με την επιβολή των lockdown:

«Το να περνάς μέρα μεσημέρι από το κέντρο της Αθήνας και να είναι όλα τα καταστήματα κλειστά και χωρίς κόσμο οι δρόμοι

ΔΕΝ είναι μια φυσιολογική αποτύπωση της πόλης των Αθηνών μια καθημερινή μέρα. ΔΕΝ είναι φυσιολογικό. ΔΕΝ είναι μια κανονικότητα» (γυναίκα, 22).

Στην απάντηση αυτή, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η συγκεκριμένη συμμετέχουσα επέλεξε να περιγράψει τι δεν θεωρεί Κανονικότητα, δίνοντας μάλιστα έμφαση στο αρνητικό μόριο χρησιμοποιώντας κεφαλαία γράμματα.

Ομαλή καλλιτεχνική δραστηριότητα. Η καλλιτεχνική δραστηριότητα που διεξάγεται ομαλά, χωρίς περιορισμούς και προϋποθέσεις, όπως η χρήση μάσκας και η τήρηση αποστάσεων, ήταν ένα ακόμα στοιχείο που αναδείχθηκε μέσα από τις απαντήσεις των συμμετεχόντων και συμμετεχουσών στην έρευνα: *«Το άνοιγμα συλλογικών πολιτιστικών, υπαίθριων και ανοιχτών δραστηριοτήτων χωρίς να φοράμε μάσκες σε εσωτερικούς και κυρίως εξωτερικούς χώρους, να μην υπάρχουν στα τραπέζια των καταστημάτων [...] αντισηπτικά και κουτιά με μάσκες» (άντρας, 19).*

Η Απουσία Φόβου και Άγχους

Η Κανονικότητα περιγράφηκε από κάποια άτομα ως μια πραγματικότητα από την οποία απουσιάζει ο φόβος και το άγχος, με ορισμένες απαντήσεις να αναφέρονται σε συναισθήματα που προκάλεσε η εξάπλωση της νόσου. Στις απαντήσεις αυτές, Κανονικότητα είναι μια πραγματικότητα όπου δεν υφίσταται ο φόβος και το άγχος που προκαλεί ένας απρόβλεπτος ιός, ο οποίος μπορεί να αποβεί θανατηφόρος. Μερικές από τις απαντήσεις που δόθηκαν ήταν οι εξής: *«Να μπορώ να βγαίνω από το σπίτι μου χωρίς να φοβάμαι ότι θα αρρωστήσω» (γυναίκα, 37), «Να μπορώ να ταξιδεύω χωρίς φόβο» (γυναίκα 20), «Γαλήνη, ισορροπία, ρυθμός» (άντρας, 49), και «Να βγαίνω έξω χωρίς να φοβάμαι μήπως κολλήσω τον ιό» (γυναίκα, 22). Σε μια απάντηση, επισημάνθηκε ότι Κανονικότητα είναι η απουσία φόβου μην προσβληθούν από τον ιό οικεία πρόσωπα: *«Να μη φοβάμαι ότι οι δικόι μου άνθρωποι που δεν πρόλαβαν ακόμη να εμβολιαστούν κινδυνεύουν να νοσήσουν βαριά» (γυναίκα, 53).**

Η Κανονικότητα ως η προ-COVID Πραγματικότητα

Ένα άλλο θέμα που αναδείχθηκε μέσα από τις απαντήσεις ήταν η Κανονικότητα ως η πραγματικότητα που τα άτομα βίωναν πριν την έλευση της πανδημίας. Αυτό εκφράστηκε με ποικίλους τρόπους: *«Κανονικότητα είναι η επαναφορά της ζωής μας όπως ακριβώς ήταν πριν τον περασμένο Μάρτιο»* (άντρας, 19), *«Αυτό που ζούσαμε πριν τον Μάρτιο του 2020. Τότε που ήμασταν ελεύθεροι και κανείς δεν μας πίεζε για τίποτα, πράγμα που συμβαίνει τώρα από την κυβέρνηση, λόγω της πανδημίας!»* (γυναίκα, 19). Ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ η σκιαγράφηση της προ-COVID πραγματικότητας ως μια κατάσταση χωρίς προβλήματα, ταυτισμένη με την έννοια του «κανονικού». Στην ερώτηση *«Τι είναι για εσάς Κανονικότητα;»* καταγράφηκε και η ακόλουθη απάντηση: *«Η ζωή πριν τους περιορισμούς λόγω τις πανδημίας»* (γυναίκα, 37). Ορισμένα άτομα εστίασαν στην απουσία των περιοριστικών μέτρων που υπήρχε στην προ-COVID πραγματικότητα: *«Να ζω ελεύθερα, όπως προ κορονοϊού, χωρίς περιορισμούς, χωρίς μάσκες»* (γυναίκα, 22), *«ο ρυθμός ζωής που είχαμε πριν την πανδημία»* (γυναίκα, 29).

Ορισμένα άλλα άτομα ταύτισαν μεν την Κανονικότητα με την πραγματικότητα που βίωναν πριν τον Μάρτιο του 2020, επεσήμαναν δε ότι αυτή η πραγματικότητα δεν ήταν ιδανική: *«Η ζωή όπως τη ζούσαμε πριν... με τα καλά της και τα κακά της»* (γυναίκα, 30). Ωστόσο, σε γενικές γραμμές, η Κανονικότητα συνδέθηκε με την προ-COVID εποχή, χωρίς να αναφέρονται αρνητικές της όψεις: *«Η ζωή όπως ήταν το 2019, που ταξιδεύαμε, μιλούσαμε, χορεύαμε, ζούσαμε!»* (άντρας, 25) ήταν μια από τις απαντήσεις που δόθηκαν, με το ύφος γραφής να παραπέμπει στο αίσθημα της νοσταλγίας και στην επιθυμία της επιστροφής. *«Ο τρόπος ζωής πριν την πανδημία, χωρίς μάσκες, ωράριο κυκλοφορίας κλπ»* (γυναίκα, 20), *«η καθημερινή ζωή με τους ρυθμούς της προ COVID»* (άντρας, 50), και *«η ζωή όπως την ξέραμε χωρίς τον (επιπρόσθετο) φόβο της ασθένειας»* (γυναίκα, 39) ήταν μερικές ακόμα από τις απαντήσεις που καταγράφηκαν. Η έννοια της επιστροφής άλλοτε υποδηλώθηκε και άλλοτε διατυπώθηκε με πιο ξεκάθαρο τρόπο:

«Κανονικότητα σημαίνει για μένα επιστροφή στην προ του απαγορευτικού περίοδο χωρίς μάσκες και περιορισμό των μετακινήσεων» (άντρας 50).

Συζήτηση

Η παρούσα έρευνα επεδίωξε να διερευνήσει τις αντιλήψεις των ανθρώπων για το περιεχόμενο της έννοιας της Κανονικότητας, όπως αυτές εκφράζονταν το καλοκαίρι του 2021, σε αναμονή της λήξης του δεύτερου lockdown για τον έλεγχο της εξάπλωσης της COVID-19. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι οι άνθρωποι έχουν διαφορετικές απόψεις για το τι είναι Κανονικότητα. Η άποψη που κυριάρχησε στις απαντήσεις ήταν ότι Κανονικότητα είναι η προ-COVID πραγματικότητα, μια πραγματικότητα στην οποία η επιστροφή είναι επιθυμητή. Αντιλήψεις, όπως η παραπάνω, ευθυγραμμίζονται με την άποψη που εκφράζεται από ερευνητές και ερευνήτριες τα τελευταία δύο χρόνια, ότι οι άνθρωποι δυσκολεύονται να συνειδητοποιήσουν ότι η κανονικότητα στην οποία επιθυμούν να επιστρέψουν δεν ήταν απαλλαγμένη από προβλήματα και τοξικά στοιχεία (Harris 2020· Leotti 2021· Lieberman 2021· Samuel 2021· Sardar 2021· Stephens 2020).

Η σύνδεση της Κανονικότητας με την προ-COVID πραγματικότητα, μπορεί να αποδοθεί στην τάση του ατόμου να ωραιοποιεί και να εξιδανικεύει το παρελθόν, όταν βιώνει προκλήσεις στο παρόν. Πρόκειται για έναν μηχανισμό άμυνας, στον οποίο η μνήμη και η φαντασία αλληλεπιδρούν (De Brigard 2017), οι θετικές όψεις του παρελθόντος αναδεικνύονται έναντι των αρνητικών, στοιχεία που δεν είναι αρεστά παραλείπονται εξολοκλήρου και άλλα παραποιοούνται (Lieberman 2021· Mitchell et al. 1997). Όλα τα παραπάνω βοηθούν το άτομο να αντιμετωπίσει πιο αποτελεσματικά την κρίση που βιώνει, αφού με τον τρόπο αυτό αντιλαμβάνεται τις συνθήκες αλλά και την ταυτότητά του με πιο θετικό τρόπο (Wilson 2003), η διάθεσή του βελτιώνεται (De Brigard 2017) και η νοσταλγία έρχεται εντέλει να λειτουργήσει παρηγορητικά (Leotti 2021). Δεδομένου ότι η έρευνα αυτή διεξήχθη σε μια χρονική στιγμή κατά την οποία η υγειονομική κρίση βρισκόταν ακόμα σε εξέλιξη και τα lockdown σε πλήρη ισχύ, είναι πιθανό οι απαντήσεις που δόθηκαν να σχετίζονται με τον μηχανισμό άμυνας που περιγράφηκε

προηγούμενως, μια διαδικασία που συνδέεται και με το «φαινόμενο του συναισθηματικού ξεθωριάσματος», το οποίο οδηγεί το άτομο στην εξιδανίκευση του παρελθόντος καθώς παραβλέπει τις αρνητικές του όψεις και υπερτονίζει τις θετικές (Lieberman 2021).

Η πανδημία αλλά και οι παρατεταμένοι περιορισμοί που επιβλήθηκαν με σκοπό τον έλεγχο της, έφεραν την ανθρωπότητα αντιμέτωπη με την απώλεια σε πολλαπλά επίπεδα - οικείων προσώπων, υγείας, εργασίας, οικείας καθημερινότητας, γεγονός που οδήγησε σε μια «επιδημία πένθους» (Kumar 2023, σ. 100). Η επιθυμία για επιστροφή στην προ COVID εποχή θυμίζει την άρνηση της απώλειας, η οποία είναι μία από τις φάσεις του πένθους, όπως περιγράφονται από τους Kübler-Ross και Kessler (2005), αλλά μπορεί να είναι και μέρος της προσπάθειας του ατόμου να οργανώσει εκ νέου τη ζωή του, με το δεδομένο της απώλειας.

Οι απαντήσεις που δεν περιείχαν άμεση αναφορά στην προ-COVID πραγματικότητα περιστράφηκαν κυρίως γύρω από την έννοια της ελευθερίας. Σύμφωνα με αυτές τις απαντήσεις, Κανονικότητα σημαίνει ελευθερία να μετακινείσαι προς όποια κατεύθυνση θέλεις, όποτε και με όποιον ή όποια επιθυμείς αλλά και να κάνεις επιλογές που ορίζονται από τις ανάγκες και τις επιθυμίες σου. Η έμφαση στην έλλειψη απαγορεύσεων και περιορισμών είναι πιθανό να προκύπτει από τον παρατεταμένο εγκλεισμό που είχε προηγηθεί, το ψυχολογικό αποτύπωμα του οποίου ήταν ακόμα νωπό στα άτομα. Τον Ιούνιο του 2021, καθώς διεξαγόταν η παρούσα έρευνα, οι άνθρωποι αντιμετώπιζαν τις συνέπειες των διαδοχικών lockdown, τα οποία είχαν επιβληθεί με σκοπό την προστασία της υγείας τους αλλά είχαν στερήσει την ελευθερία τους σε πολλά επίπεδα της καθημερινότητας. Έτσι, οι αντιλήψεις τους για το τι είναι Κανονικότητα είναι πιθανό ότι είχαν διαμορφωθεί μέσα από την πρόσφατη βίωση των συνθηκών που είχε δημιουργήσει η πανδημία. Είναι, επίσης, χαρακτηριστικό ότι οι απαντήσεις που σχετίζονται στην παρούσα μελέτη με την έννοια της ελευθερίας προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από γυναίκες. Το εύρημα αυτό είναι σε συμφωνία με τα αποτελέσματα πρόσφατης έρευνας (Διονυσιακοπούλου 2021), που έδειξε ότι οι γυναίκες υπήρξαν πιο ευάλωτες στις επιπτώσεις της πανδημίας, ανάμεσα στις οποίες ήταν και ο

περιορισμός της ελευθερίας με σκοπό τον έλεγχο της εξάπλωσης της COVID-19.

Ένα ακόμα θέμα που αναδύθηκε στα ευρήματα ήταν η σύνδεση της Κανονικότητας με την απουσία φόβου και άγχους για την ασθένεια. Όπως έχει καταγραφεί ερευνητικά (Ashworth et al. 2022), ο φόβος της νόσησης από την COVID-19 κυριάρχησε σε μεγάλο τμήμα του γενικού πληθυσμού, οδηγώντας ανθρώπους σε ψυχική δυσφορία ή επιδείνωση ψυχικών προβλημάτων από τα οποία ήδη υπέφεραν. Για πολλά από τα άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα, Κανονικότητα είναι η απουσία του φόβου μη νοσήσουν τα ίδια ή άτομα του περιβάλλοντός τους. Ωστόσο, ανάμεσα στις απαντήσεις υπήρχαν αναφορές στο φόβο και το άγχος, χωρίς να διευκρινίζεται αν οι όροι αυτοί σχετίζονται με τη νόσηση από την COVID-19 ή με άλλες συνθήκες. Σε αυτό το πλαίσιο, είναι σημαντικό να ληφθούν υπόψη και άλλοι παράγοντες που είναι πιθανό να δημιουργούσαν φόβο και άγχος στα άτομα τη χρονική στιγμή που διεξήχθη η έρευνα. Ανάμεσα σε αυτούς τους παράγοντες είναι ο καταϊγισμός πληροφοριών σε σχέση με τον ιό αλλά και ο εμβολιασμός, που τότε βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη, η απειλή της οικονομικής δυσπραγίας λόγω των παρατεταμένων lockdown στις επιχειρήσεις, και ένα μέλλον που δεν ήμασταν σε θέση να προβλέψουμε (Coehlo et al. 2020). Μέσα σε ένα ιδιαίτερα σύντομο χρονικό διάστημα, οι άνθρωποι είχαν αναγκαστεί να προσαρμοστούν στις αιφνίδιες αλλαγές που έφερε στη ζωή τους η πανδημία και να διαχειριστούν παράλληλα το φόβο απέναντι σε έναν άγνωστο, αόρατο εχθρό, αλλά και το άγχος μπροστά σε μια κατάσταση που ήταν δύσκολο να τεθεί υπό έλεγχο. Τα παραπάνω είναι πιθανό να εξηγούν τις συχνές αναφορές που καταγράφηκαν στην παρούσα έρευνα σε σχέση με το άγχος και το φόβο.

Σήμερα, εν έτει 2023, φαίνεται σαν οι δημόσιες συζητήσεις σε σχέση με την επιστροφή στην Κανονικότητα να είναι πιο σπάνιες σε σχέση με το 2021. Αυτό μπορεί να οφείλεται στη χαμηλότερη επικινδυνότητα των νέων παραλλαγών του COVID-19, στα επικαιροποιημένα εμβόλια που θωρακίζουν το άτομο απέναντι στη νόσο με ασφάλεια, στη χαλάρωση των περιοριστικών μέτρων, η οποία δίνει την αίσθηση της κανονικότητας, ή στο ότι η πανδημία δημιούργησε ήδη μια νέα πραγματικότητα, που έγινε για πολλούς ανθρώπους

συνήθεια, μια «νέα κανονικότητα» όπως αναφέρεται σε σχετικές θεωρητικές τοποθετήσεις (Buheji & Ahmed 2021· Sardar 2021). Εντούτοις, η ανάγκη για το σχεδιασμό και την εφαρμογή παρεμβάσεων με σκοπό την αντιμετώπιση των επιπτώσεων της υγειονομικής κρίσης στην ψυχική υγεία παραμένει, το ίδιο και η χρησιμότητα μελετών που διερευνούν και καταγράφουν τις αντιλήψεις των ανθρώπων σχετικά με το περιεχόμενο της Κανονικότητας. Οι παρεμβάσεις αυτές κρίνεται σκόπιμο να είναι εξειδικευμένες καθώς πρόκειται για μια συνθήκη πρωτόγνωρη, η οποία επιβάλλει τη δημιουργία νέων στρατηγικών αντιμετώπισης, βασισμένων στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της.

Περιορισμοί - Προτάσεις για μελλοντική έρευνα

Όπως κάθε έρευνα, έτσι και αυτή είχε κάποιους περιορισμούς. Πρώτον, η χρήση ενός ηλεκτρονικού μέσου για την καταγραφή των απόψεων των ατόμων που συμμετείχαν στην έρευνα δεν μας έδωσε τη δυνατότητα να διερευνήσουμε περαιτέρω πλευρές των απαντήσεων, δυνατότητα που θα γινόταν εφικτή, για παράδειγμα, μέσω της διεξαγωγής μιας συνέντευξης. Μέσω της συνέντευξης θα ήταν δυνατό να ζητήσουμε από τους συμμετέχοντες και τις συμμετέχουσες να αναπτύξουν τις απόψεις τους μέσα από πιο πλούσιες περιγραφές και να διευκρινίσουν ενδεχομένως αμφίσημα σημεία στις απαντήσεις τους.

Δεύτερον, η ανάγκη γνώσης του τρόπου χρήσης μιας διαδικτυακής πλατφόρμας συλλογής δεδομένων είναι πιθανό να αποθάρρυνε τη συμμετοχή στην έρευνα ή να δυσκόλεψε ορισμένα άτομα καθώς συμπλήρωναν τις φόρμες. Μελλοντικές έρευνες θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν εναλλακτικά μεθοδολογικά εργαλεία, όπως συνεντεύξεις ή έντυπα ερωτηματολόγια, ενώ ποσοτικές έρευνες ή έρευνες μικτών μεθόδων θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν συμπληρωματικά για να αποτυπώσουν τη συχνότητα των εννοιών που τα άτομα συνδέουν με την Κανονικότητα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα είχε επίσης να μελετηθούν οι αντιλήψεις των ατόμων για την υπό μελέτη έννοια σήμερα και να συγκριθούν με εκείνες προηγούμενων χρονικών περιόδων, αλλά και οι διαφορετικές επιδράσεις της

πανδημίας στην ψυχική υγεία, ανάλογα με τους τρόπους που τα άτομα νοηματοδοτούν την Κανονικότητα.

Συμπεράσματα

Η παρούσα έρευνα κατέγραψε απόψεις για το περιεχόμενο της έννοιας της κανονικότητας, όπως αυτές εκφράζονταν το καλοκαίρι του 2021, σε αναμονή της λήξης του δεύτερου lockdown για τον έλεγχο της πανδημίας. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι το περιεχόμενο του όρου Κανονικότητα είναι ασαφές και διαφέρει από άτομο σε άτομο, καθώς οι άνθρωποι δεν αντιλαμβάνονται την Κανονικότητα με τον ίδιο τρόπο. Από την ανάλυση των απαντήσεων, η οποία βασίστηκε μεθοδολογικά στην αναστοχαστική θεματική ανάλυση (Braun & Clarke 2021), αναδείχθηκαν έξι θέματα που αντανακλούν τις κυριότερες απόψεις των ατόμων που συμμετείχαν στην έρευνα: (α) Κανονικότητα ως η οικεία καθημερινότητα, (β) η Κανονικότητα ως ελευθερία, (γ) η σημασία της ανθρώπινης επαφής, (δ) η δυνατότητα για δραστηριότητα και δημιουργία, (ε) η απουσία φόβου και άγχους, και (στ) η Κανονικότητα ως η προ-covid πραγματικότητα.

Στα ευρήματα της έρευνας αναδεικνύεται ότι η Κανονικότητα νοηματοδοτείται διαφορετικά από άτομο σε άτομο και υποδηλώνεται ότι οι άνθρωποι *κατασκευάζουν* την έννοια της Κανονικότητας σε καταστάσεις γενικευμένης κρίσης και επισφάλειας, ως εκ τούτου δεν πρόκειται για μια έννοια με σταθερό περιεχόμενο. Η γνώση ότι η Κανονικότητα νοηματοδοτείται με διαφορετικό τρόπο από άτομο σε άτομο μπορεί να φανεί χρήσιμη στο πλαίσιο της διεξαγωγής συζητήσεων που αφορούν τη μετάβαση στην μετά-COVID εποχή. Επιπλέον, ευρήματα που αφορούν τους τρόπους νοηματοδότησης της Κανονικότητας, όπως αυτά που προέκυψαν στην παρούσα έρευνα, μπορούν να αποτελέσουν πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τους ειδικούς ψυχικής υγείας τόσο κατά το σχεδιασμό παρεμβάσεων που αφορούν τη διαχείριση των επιπτώσεων της COVID-19 όσο και κατά το σχεδιασμό στρατηγικών αντιμετώπισης κρίσεων και δυσχερειών σε άλλους τομείς της ζωής του ατόμου.

Σε μια εποχή που οι κοινωνίες βιώνουν πολλαπλές και πολυδιάστατες κρίσεις, ανάμεσα στις οποίες η οικονομική, η ενεργειακή, η κλιματική, και η επισιτιστική, περαιτέρω διερεύνηση των αντιλήψεων των ανθρώπων ως προς την έννοια της Κανονικότητας, μέσα από ποικίλες μεθοδολογικές προσεγγίσεις, θα μπορούσε να προσφέρει γνώσεις καίριας σημασίας στη δημιουργία πολιτικών και πρακτικών που σκοπό έχουν την ενίσχυση της ανθεκτικότητας του ατόμου.

Ευχαριστίες

Οι συγγραφείς θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τα άτομα που συμμετείχαν στην έρευνά μας καθώς και τους δύο ανώνυμους κριτές που μας πρόσφεραν εποικοδομητική κριτική.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αθανασοπούλου, Λ., Κτεναβού, Έ., και Μπόμπολας, Κ., *Ψυχολογικές επιπτώσεις COVID-19 σε παιδιά Α΄βάθμιας Εκπαίδευσης*. Πτυχιακή εργασία. Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και Κοινωνικής Εργασίας, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Πατρών, 2022.
- Διονυσακοπούλου, Σ., *Οι ψυχολογικές επιπτώσεις της πανδημίας COVID-19 στο γενικό πληθυσμό στην Ελλάδα*. Διπλωματική εργασία. Τμήμα Πολιτικών Δημόσιας Υγείας, Σχολή Δημόσιας Υγείας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής, 2021.
- Ελευθερίου, Κ., *Οι ψυχολογικές επιπτώσεις του covid-19 σε ηλικιωμένους ανθρώπους*. Διπλωματική εργασία. ΠΜΣ Διαχείριση Γήρανσης και Χρόνιων Νοσημάτων, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2022.
- Κιουλάνη, Α., *Οι επιπτώσεις της πανδημίας στον πληθυσμό*. Διπλωματική εργασία. ΠΜΣ Διαχείριση Γήρανσης και Χρόνιων Νοσημάτων, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2021.
- Μακρή-Τσιλιπάκου Μ., «Καθημερινές Ιστορίες: Νοηματοδοτώντας την (Α)κανονικότητα», *Aegean Working Papers in Ethnographic Linguistics*, τ. 3, 2021.

- Μαλαμή, Ε., *Ψυχολογικές επιπτώσεις της πανδημίας COVID-19 σε υγειονομικό προσωπικό στην Ελλάδα*. Διπλωματική εργασία. ΠΜΣ Διοίκηση Μονάδων Υγείας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2021.
- Νομικού, Π., *Οι επιπτώσεις της πανδημίας COVID-19 στην ψυχική υγεία επαγγελματιών υγείας Νομού Τρικάλων*. Διπλωματική εργασία. ΠΜΣ Διοίκηση Μονάδων Υγείας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2021.
- Πλειός Γ., «Εδώ κανονικότητα, εκεί κανονικότητα, πού είναι η κανονικότητα;», διαθέσιμο στο <https://tvxs.gr/news/egrapsan-eipan/edo-kanonikotita-ekai-kanonikotita-ti-einai-i-kanonikotita>, 2019.
- Τριανταφυλλίδου Μ., «Οι επιπτώσεις της πανδημίας COVID-19 στη ψυχική υγεία», *Το Βήμα του Ασκληπιού*, τ. 19(4), 2020.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Adam F. and Gorišek M., «Towards sustained and sustainable management of COVID-19: An alternative to the simplified return to pre-pandemic 'Normality'», *Sustainability*, vol. 14(17), 2022.
- Ashworth E., Hunt A., Chopra J., Eames C., Putwain D. W., Duffy K., Kirkby J., McLoughlin S., and Saini P., «Adolescents' lockdown-induced coping experiences (ALICE) study: A qualitative exploration of early adolescents' experiences of lockdown and reintegration», *The Journal of Early Adolescence*, vol. 42(4), 2021.
- Braun V. and Clarke V., *Thematic Analysis: A Practical Guide*, Sage Publishing, London, 2021.
- Brown J., «The powerful way that 'normalisation' shapes our world», *BBC Website*, 20 March, 2017, διαθέσιμο στο <http://www.bbc.com/future/story/20170314-how-do-we-determine-when-a-behaviour-is-normal>.
- Buheji M. and Ahmed D., «Optimizing constraints of 'cave syndrome' fear of coming back to normality», *International Journal of Management*, vol. 12(9), 2021.
- Clemente-Suárez V. J., Navarro-Jiménez E., Jimenez M., Hormeño-Holgado A., Martínez-González M. B., Benitez-Agudelo J. C., Perez-Palencia N., Laborde-Cárdenas C. C., Tornero-Aguilera J.F., «Impact of COVID-19 pandemic in public mental health: An extensive narrative review», *Sustainability*, vol. 13(6), 2021.

- Coelho C. M., Suttiwan P., Arato N., and Zsido A. N., «On the nature of fear and anxiety triggered by COVID-19», *Frontiers in Psychology*, vol. 11, 2020.
- De Brigard F., «Memory and imagination», στο Bernecker, S. and Michaelian, K. (eds.), *The Routledge Handbook of Philosophy of Memory*, Routledge, London, 2017.
- Dubey S., Biswas P., Ghosh R., Chatterjee S., Dubey M. J., Chatterjee S., Lahiri D., and Lavie, C. J., «Psychosocial impact of COVID-19», *Diabetes & Metabolic Syndrome*, 14(5), 2020.
- Ettman C. K., Abdalla S. M., Cohen G. H., Sampson L., Vivier P. M., and Galea S., «Prevalence of depression symptoms in US adults before and during the COVID-19 pandemic», *JAMA Network Open*, vol. 3, 2020.
- Harris J., «Normal life has failed», *The Guardian*, 17 May 2020, διαθέσιμο στο <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/may/17/normal-life-failed-coronavirus-rethink-economy-labour-party>.
- Kaparounaki, C. K., Patsali, M. E., Mousa, D. V., Papadopoulou, E. V. K., Papadopoulou, K. K., & Fountoulakis, K. N., University students' mental health amidst the COVID-19 quarantine in Greece. *Psychiatry research*, 290, 113111, 2020. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113111>
- Kübler-Ross, E. & Kessler, D., *On grief and grieving: Finding the meaning of grief through five stages of loss*, Simon and Schuster, 2005.
- Kumar, R.S., The many faces of grief: A systematic literature review of grief during the COVID-19 pandemic. *Illness, Crisis & Loss*, vol.31(1), 100-119, 2023. <https://doi.org/10.1177/10541373211038084>
- Lainson, K., Braun, V. & Clarke, V., Being both narrative practitioner and academic researcher: A reflection on what thematic analysis has to offer narratively informed research. *The International Journal of Narrative Therapy and Community Work*, vol. 4, 86-98, 2019.
- Leotti S. M., «The imaginative failure of normal: Considerations for a post-pandemic future», *Qualitative Social Work*, vol. 20(1-2), 2021.
- Lieberman C., «Why we romanticize the past», *The New York Times*, 2 April 2021, διαθέσιμο στο <https://www.nytimes.com/2021/04/02/smarter-living/why-we-romanticize-the-past.html>.
- Lufkin B., «Is going 'back to normal' even possible?», *BBC Website*, 9 July 2021, διαθέσιμο στο <https://www.bbc.com/worklife/article/20210707-is-going-back-to-normal-even-possible>

- McGinty E. E., Presskreischer R., Han H., and Barry C. L., «Psychological distress and loneliness reported by US Adults in 2018 and April 2020», *JAMA*, vol. 324(1), 2020.
- Mitchell T. R., Thompson L., Peterson E., and Cronk R., «Temporal adjustments in the evaluation of events: The 'rosy-view'», *Journal of Experimental Social Psychology*, vol. 33(4), 1997.
- Osana A., «What does 'normality' mean to you?», διαθέσιμο στο <https://www.linkedin.com/pulse/what-does-normality-mean-you-alex-osana/>, 2020.
- Penkler M., Muller R., Kenney M., and Hanson M., «Back to normal? Building community resilience after COVID-19», *Correspondence*, vol. 8(8), 2020.
- Roy A., «The pandemic is a portal», *The Financial Times*, 3 April 2020, διαθέσιμο στο <https://www.ft.com/content/10d8f5e8-74eb-11ea-95fe-fcd274e920ca>
- Samuel S., «We shouldn't go back to "normal." Normal wasn't good enough.», *Vox*, 12 May 2021, διαθέσιμο στο <https://www.vox.com/future-perfect/22394635/anxiety-back-to-normal-covid-19-pandemic>
- Sardar Z., «Afterthoughts: Transnormal, the 'new normal' and other varieties of 'normal' in postnormal times», *World Futures Review*, vol. 13(2), 2021.
- Stephens E., «Post-normal: crisis and the end of the ordinary», *Media International Australia*, vol. 177(1), 2020.
- Wilson A., & Ross M., «The identity function of autobiographical memory: Time is on our side». *Memory*, 11 (2), 2003.
- World Health Organization, WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard: Data information, 2022, διαθέσιμο στο <https://covid19.who.int/data>
- Zhang J. W., and Howell R T., «Do time perspectives predict unique variance in life satisfaction beyond personality traits?», *Personality and Individual Differences*, vol. 50(8), 2011.

Κοινωνικές στάσεις προς τα διεμφυλικά και ομοφυλόφιλα άτομα

Dennitsa Ilieva¹, Γεώργιος Αλεξιάς², Κωνσταντίνος Τόγκας³, Δήμητρα Λέκκα⁴

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η αξιολόγηση των κοινωνικών στάσεων προς τα διεμφυλικά και ομοφυλόφιλα άτομα. Πραγματοποιήθηκε συγχρονική μελέτη διάρκειας έξι μηνών (Ιαν.-Ιούνιος 2019) σε δείγμα 273 ατόμων (n=273) από τον ελληνικό γενικό πληθυσμό. Το ερωτηματολόγιο περιλάμβανε δημογραφικές πληροφορίες και τα Attitudes Towards Transgender Individuals Scale και Attitudes Toward Lesbians and Gay Men Scale. Η ανάλυση πραγματοποιήθηκε με το SPSS v.25. Οι στάσεις προς τους διεμφυλικούς δεν ήταν ιδιαίτερα αρνητικές. Τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας, με χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο και οι περισσότεροι θρησκευόμενοι είχαν πιο αρνητικές στάσεις. Αντίθετα, η επίδραση του φύλου, της κοινωνικοοικονομικής τάξης και του επαγγέλματος δεν ήταν σημαντική. Απαιτείται η διεξαγωγή και άλλων ερευνών, προκειμένου να επιβεβαιωθούν τα αποτελέσματα της έρευνας και να διερευνηθεί ο ρόλος και άλλων δημογραφικών μεταβλητών.

Λέξεις-κλειδιά: κοινωνικές στάσεις, διεμφυλικοί, ομοφυλόφιλοι, δημογραφικά χαρακτηριστικά

¹ Ψυχολόγος, e-mail: dennitsa_ilieva@yahoo.gr

² Καθηγητής, Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

³ Κοινωνικός λειτουργός-ψυχολόγος, Msc., Msc., PhD.

⁴ Ψυχολόγος, M.sc., PhD.

1. Εισαγωγή

Η παρούσα έρευνα εξετάζει τις στάσεις του γενικού πληθυσμού προς τα διεμφυλικά και ομοφυλόφιλα άτομα, καθώς και τα δημογραφικά χαρακτηριστικά που συνδέονται περισσότερο με αυτές. Καλύπτει ένα μεγάλο κενό στο σχετικό επιστημονικό πεδίο, καθώς έχουν πραγματοποιηθεί λίγες έρευνες για τις κοινωνικές στάσεις προς τα διεμφυλικά και ομοφυλόφιλα άτομα στην Ελλάδα. Αρχικά παρουσιάζονται ορισμένες βασικές έννοιες και δεδομένα από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση σχετικά με το στιγματισμό, τις προκαταλήψεις και τα στερεότυπα προς τους διεμφυλικούς αλλά και για τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά που επιδρούν στις στάσεις προς αυτά τα άτομα. Στη συνέχεια παρουσιάζεται η μεθοδολογία πραγματοποίησης της έρευνας, τα αποτελέσματα και η συζήτησή τους με προτάσεις για κλινικές εφαρμογές και ιδέες για μελλοντικές έρευνες.

1.1. Η έννοια της διεμφυλικότητας-στατιστικά δεδομένα

Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (2020), ο όρος «διεμφυλικός» (transgender), αναφέρεται σε μία ομάδα ανθρώπων με μεγάλο εύρος έκφρασης ταυτοτήτων. Η ομάδα αυτή περιλαμβάνει τους transexual (άτομα που νιώθουν πως δεν ταυτίζονται με το βιολογικό τους φύλο, άτομα που δε νιώθουν αποκλειστικά άντρες ή γυναίκες), τα άτομα που νιώθουν ότι ανήκουν και στα δύο φύλα ή ότι τους αντιπροσωπεύει ένα τρίτο φύλο, τους «genderfluid» (άτομα τα οποία αισθάνονται την ταυτότητα φύλου ως κάτι ρευστό και εναλλασσόμενο), καθώς και τους «genderqueer» (άτομα τα οποία αμφισβητούν τους αυστηρούς κοινωνικά κατασκευασμένους ρόλους των φύλων και της σεξουαλικότητας και δεν αποδέχονται τον διαχωρισμό των φύλων σε ανδρικό και γυναικείο). Το αντίθετο του όρου της διεμφυλικότητας είναι τα «cisgender» άτομα, δηλαδή τα άτομα τα οποία νιώθουν πως η ταυτότητα φύλου και η κατ' επέκταση έκφρασή του συνάδει με το βιολογικό φύλο (Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, 2020). Ο όρος τρανσέξουαλ, είναι μόνο μία κατηγορία του όρου-ομπρέλας τράνς ή τρανσζέντερ, ο οποίος αφορά όλα τα άτομα που δεν μπορούν να ταυτιστούν με το φύλο τους.

Τα διεμφυλικά άτομα έχουν πλήρη ταύτιση σε επίπεδο εμφάνισης με το επιθυμητό φύλο, μέσω της ένδυσης με ρούχα του φύλου με το οποίο ταυτίζονται, αλλά και έντονη επιθυμία απαλλαγής από τα βασικά σεξουαλικά χαρακτηριστικά του μη επιθυμητού φύλου (Billard, 2016). Κάποια άτομα επιλέγουν την αλλαγή φύλου μέσω χειρουργικής επέμβασης ή παίρνουν ορμόνες προκειμένου να δουν την επιθυμητή σωματική αλλαγή, ωστόσο αυτό

δε συμβαίνει με όλα τα διεμφυλικά άτομα (Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, 2020).

Σύμφωνα με στοιχεία από το CDC's Behavioral Risk Factor Surveillance System (BRFSS) (Flores et al., 2016), περίπου 0,6% του πληθυσμού ενηλίκων των ΗΠΑ (περίπου 1,4 εκατομμύρια) αναγνωρίζουν τον εαυτό τους ως διεμφυλικό. Όσοι δηλώνουν διεμφυλικοί είναι νεότεροι, κατά μέσο όρο, από όσους δεν είναι διεμφυλικοί. Έτσι, το ποσοστό των διεμφυλικών ηλικίας 18-24 ετών ήταν 0,7% του συνολικού πληθυσμού, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στις ηλικίες 25-64 ετών ήταν 0,6% του συνολικού πληθυσμού. Στη βιβλιογραφική ανασκόπηση που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας δε βρέθηκαν επίσημα στατιστικά στοιχεία για την Ελλάδα.

1.2. Στιγματισμός, προκαταλήψεις και στερεότυπα προς τα διεμφυλικά άτομα

Εφόσον ένα διεμφυλικό άτομο μπορεί να έχει διαφορετικούς κοινωνικούς ρόλους και ταυτότητες και να ζει σε μια καθημερινότητα που είναι αντίθετη από την προβλεπόμενη για το βιολογικό φύλο στο οποίο ανήκει, η στάση απέναντι του είναι περίπλοκη.

Κάθε κοινωνία έχει στερεότυπα για μια «εικονική κοινωνική ταυτότητα», δηλαδή για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να συμπεριφέρονται τα άτομα στις κοινωνικές τους αλληλεπιδράσεις. Όταν όμως υπάρχει αντίφαση ανάμεσα στην εικονική και την πραγματική κοινωνική ταυτότητα δημιουργείται το στίγμα (Wallace, 2010). Έτσι, το στίγμα προς τους διεμφυλικούς είναι μια κοινωνική διαδικασία μέσα από την οποία επιβάλλονται στερεότυπα, διακρίσεις και απορρίψεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς ως μορφή κοινωνικού ελέγχου (Wallace, 2010).

Γενικότερα, οι άνθρωποι που ανήκουν σε μειοψηφίες βιώνουν διακρίσεις, π.χ. αντιμετωπίζονται με φόβο από ανθρώπους που δεν γνωρίζουν, δε λαμβάνουν ποιοτικές υπηρεσίες, αγνοούνται από υπηρεσίες ή γίνονται αποδέκτες αγενούς συμπεριφοράς (Sellers & Shelton, 2003). Σε πολλές έρευνες έχει διαπιστωθεί πως τα ΛΟΑΤΚ άτομα (Λεσβίες, Ομοφυλόφιλοι, Αμφιφυλόφιλοι, Τρανσέξουαλ και Κούιρ) είναι περισσότερο εκτεθειμένα σε διακρίσεις και προκαταλήψεις από άλλες κοινωνικές ομάδες (Mays & Cochran, 2001; Seelman et al., 2017; Myers et al., 2020) και αντιμετωπίζονται συχνά με εχθρότητα, επειδή εκλαμβάνονται ως απειλή των παραδοχών και αξιών της κοινωνίας (Norton & Herek, 2013).

Οι διακρίσεις και η βία ενάντια σε ομοφυλόφιλα και τρανς άτομα συναντώνται με διάφορες μορφές και σε διάφορες περιόδους. Για παράδειγμα, θεσμική προκατάληψη,

διάκριση και βία καταγράφηκε στις πρακτικές εξόντωσης ομοφυλόφιλων ατόμων στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης (Röll, 2010). Επίσης, σε ορισμένες χώρες υπάρχουν νόμοι που ποινικοποιούν τη σεξουαλική επαφή μεταξύ ατόμων του ίδιου φύλου (Gerber, 2014).

Οι προκαταλήψεις εκδηλώνονται με κακόβουλα σχόλια, άλλες μορφές λεκτικής παρενόχλησης και σωματική βία εναντίον των ομοφυλόφιλων και των διεμφυλικών. Ενδεικτικά, στη μελέτη των Lombardi et al. (2001) με δείγμα διεμφυλικών, το 60% των ερωτηθέντων ανέφερε ότι ήταν θύματα παρενόχλησης από ξένους στο δρόμο, είχαν υποστεί λεκτική κακοποίηση, επίθεση με όπλο ή / και σεξουαλική επίθεση. Πάνω από το ένα τρίτο (37%) ανέφεραν επίσης ότι αντιμετωπίζονται άδικα στην εργασία τους και έχουν κατά συνέπεια οικονομικά προβλήματα.

Ζητήματα αποκλεισμού υπάρχουν και κατά την πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας. Ο πληθυσμός των λεσβιών, ομοφυλόφιλων, αμφιφυλόφιλων, τρανσέξουαλ και κουίρ (ΛΟΑΤΚ), ο οποίος στις καλύτερες οικονομικές περιόδους βιώνει αυξημένες επιβαρύνσεις και ανισότητες υγείας λόγω της ομοφοβίας, δεν είναι απρόσβλητος από τις επιπτώσεις της οικονομικής ύφεσης και τα μέτρα λιτότητας που επιβλήθηκαν στην Ελλάδα τα προηγούμενα χρόνια. Ωστόσο, υπάρχουν πολύ περιορισμένες γνώσεις για την υγεία των ΛΟΑΤΚ ατόμων στην Ελλάδα, πέρα από την σχετιζόμενη με τον HIV υγεία (Halkitis et al., 2018). Οι Giannou & Ioakimidis (2020) διερεύνησαν σε μια πρωτότυπη έρευνα τις εμπειρίες ΛΟΑΤΚ ατόμων από το ελληνικό σύστημα υγειονομικής περίθαλψης. Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν από συνεντεύξεις με ομάδες και ΛΟΑΤΚ άτομα, καθώς και με γιατρούς, έδειξαν ότι αυτά τα άτομα είναι αόρατα ή/και παθολογοποιούνται τακτικά και ότι η ομοφοβία και η τρανσφοβία είναι βαθύτεροι παράγοντες συστηματικού αποκλεισμού από την πρόσβαση σε ποιοτική υγειονομική περίθαλψη.

Ακόμη, τα φαινόμενα κακοποίησης διεμφυλικών ατόμων μέσα στην οικογένεια είναι πολύ συχνά και είναι από τα πιο σοβαρά και πιο χαρακτηριστικά περιστατικά βίας που υφίσταται ένα διεμφυλικό άτομο στη ζωή του. Ωστόσο, οι πληροφορίες γι' αυτά τα εγκλήματα είναι πολύ περιορισμένες, καθώς πολλοί άνθρωποι δεν αναφέρουν τις εμπειρίες τους (European Union Agency for Fundamental Rights, 2009).

Η εσωτερικευμένη ομοφοβία, η οποία είναι παρούσα από την παιδική ηλικία, και η συνείδηση του στίγματος οδηγούν σε μια ιδιαίτερα αρνητική εμπειρία. Τα διεμφυλικά άτομα βιώνουν αισθήματα ντροπής και ενοχής και παρουσιάζουν μια ανάγκη για κοινωνική απομόνωση (Seidman et al., 1999 ; De Vries & Cohen-Kettenis, 2012). Το στίγμα

συσχετίζεται ισχυρά και θετικά με τα προβλήματα σωματικής και ψυχικής υγείας και τα διεμφυλικά άτομα παρουσιάζουν υψηλό επιπολασμό ψυχιατρικών συμπτωμάτων και διαταραχών (π.χ. κατάθλιψη, άγχος, αυτοκτονικό ιδεασμό, χρήση ουσιών) και προβαίνουν συχνά σε μη αυτοκτονικούς αυτοτραυματισμούς αλλά και σε απόπειρες αυτοκτονίας (Bockting et al., 2013; Meyer et al., 2017; Streed et al., 2017). Η οικογενειακή υποστήριξη και η υποστήριξη από άλλους διεμφυλικούς φαίνεται να συμβάλλουν στη μείωση της ψυχολογικής δυσφορίας (Bockting et al., 2013).

1.3. Επίδραση των κοινωνικοδημογραφικών χαρακτηριστικών στις στάσεις προς τα διεμφυλικά άτομα

Υπάρχουν πολλοί παράγοντες που οδηγούν σε ομοφοβικές, διεμφυλικές και τρανσφοβικές προκαταλήψεις. Κατά πρώτον, οι στάσεις απέναντι στα διεμφυλικά άτομα φαίνεται να επηρεάζονται από παράγοντες μακρο-επιπέδου, όπως πολιτισμικές και νομικές δομές, και ποικίλλουν ευρέως στους διάφορους πολιτισμούς (Winter, 2009). Για παράδειγμα, έχουν βρεθεί γενικά θετικές στάσεις απέναντι στα διεμφυλικά άτομα στην Σουηδία (Landén & Innala, 2000), στις ΗΠΑ (Elischberger et al., 2016) και στην Αγγλία (Morgan et al., 2020). Αντίθετα, έχουν βρεθεί μέτρια αρνητικές στάσεις προς τους διεμφυλικούς στην Ινδία (Elischberger et al., 2016) και ιδιαίτερα αρνητικές στην Τουρκία (Polat et al., 2005).

Επίσης διάφορες έρευνες (Herek, 1988; Kite & Whitley, 1996; Morgan et al., 2020) έχουν δείξει ότι τα κοινωνικό-δημογραφικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων (π.χ. φύλο, εκπαίδευση, εισόδημα, οικογενειακή κατάσταση, τόπος κατοικίας, θρησκευτικές πεποιθήσεις) οδηγούν σε διαφορετικές στάσεις απέναντι στους ομοφυλόφιλους και τις λεσβίες.

Το ανδρικό φύλο έχει σχετιστεί με περισσότερη αρνητικές στάσεις προς τους ομοφυλόφιλους και τους διεμφυλικούς και με υψηλότερα επίπεδα τρανσφοβίας σε σχέση με το γυναικείο φύλο (European Union Agency for Fundamental Rights, 2009; Whitley, 2001; Worthen, 2012; Norton & Herek, 2013; Prunas et al., 2017; Morgan et al., 2020). Ακόμη, η Worthen (2012) βρήκε στην έρευνά της ότι, ενώ οι γυναίκες ήταν περισσότερο θετικά διακείμενες προς την αντρική ομοφυλοφιλία και τη διεμφυλικότητα, αντίθετα ήταν αρνητικές ως προς τη γυναικεία ομοφυλοφιλία.

Σχετικά με τη μεταβλητή της εκπαίδευσης, έχει βρεθεί ότι τα άτομα με υψηλότερο

επίπεδο εκπαίδευσης είναι πιο πιθανό να έχουν περισσότερο θετικές στάσεις προς τους διεμφυλικούς (European Union Agency for Fundamental Rights, 2009; Morgan et al., 2020).

Βασικός παράγοντας διαμόρφωσης των αρνητικών στάσεων προς τα διεμφυλικά άτομα είναι και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις. Πλήθος ερευνών έχει δείξει μια θετική συσχέτιση ανάμεσα στην αυστηρή προσήλωση σε ορισμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις και στην τρανσφοβία και στις διακρίσεις προς τους ομοφυλόφιλους και τους διεμφυλικούς (Rowatt et al., 2009; Prunas et al., 2017; Elischberger et al., 2016).

Η μεταβλητή της οικογενειακής κατάστασης δεν έχει μελετηθεί στις σχετικές έρευνες. Δηλαδή δεν έχει εξεταστεί εάν υπάρχουν διαφορές στις στάσεις προς τα διεμφυλικά άτομα με βάση την οικογενειακή κατάσταση του ατόμου (έγγαμος, διαζευγμένος κλπ). Παρόμοια, δεν έχει εξεταστεί και η μεταβλητή του επαγγέλματος. Επειδή όμως το επάγγελμα συνδέεται στενά με την κοινωνικοοικονομική τάξη, οι μεταβλητές αυτές θα μπορούσαν να εξεταστούν από κοινού.

Υπάρχουν επίσης στοιχεία ότι οι αρνητικές στάσεις προς τους διεμφυλικούς αυξάνονται με την ηλικία (European Union Agency for Fundamental Rights, 2009; Prunas et al., 2017; Morgan et al., 2020).

Η κοινωνική τάξη των ατόμων φαίνεται επίσης να επηρεάζει τις στάσεις προς τους διεμφυλικούς και τα άτομα που ανήκουν σε υψηλότερες κοινωνικές τάξεις είναι πιο πιθανό να έχουν πιο θετικές στάσεις (Morgan et al., 2020).

Άλλοι παράγοντες που έχει βρεθεί ότι επηρεάζουν τις στάσεις προς τους διεμφυλικούς είναι η απόδοση της διεμφυλικότητας σε βιολογικά αίτια (συσχέτιση με λιγότερο αρνητικές στάσεις) και ο υψηλός συντηρητισμός (σύνδεση με μεγαλύτερη προκατάληψη) (Woodford et al., 2012; Makwana et al., 2018).

1.4. Σκοπός και ερευνητικές υποθέσεις

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να διερευνήσει τις στάσεις του γενικού πληθυσμού προς τα διεμφυλικά και ομοφυλόφιλα άτομα και να αναγνωρίσει τις δημογραφικές μεταβλητές που συνδέονται περισσότερο με αυτές. Με βάση τα ευρήματα που προέκυψαν από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση διατυπώθηκαν οι εξής ερευνητικές υποθέσεις:

- Οι κοινωνικές στάσεις προς τους διεμφυλικούς συσχετίζονται με τις κοινωνικές στάσεις προς τους ομοφυλόφιλους (1^η ερευνητική υπόθεση).

- Υπάρχουν διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών στις στάσεις τους προς τα διεμφυλικά άτομα (2^η ερευνητική υπόθεση).
- Υπάρχουν διαφορές στις στάσεις προς τα διεμφυλικά άτομα ανάλογα με το επίπεδο εκπαίδευσης και θρησκευτικότητας του ατόμου (3^η ερευνητική υπόθεση).
- Η ηλικία του ατόμου συσχετίζεται με τις στάσεις προς τα διεμφυλικά άτομα (4^η ερευνητική υπόθεση).
- Υπάρχουν διαφορές στις στάσεις προς τα διεμφυλικά άτομα ανάλογα με το επάγγελμα του ατόμου και την κοινωνική τάξη που θεωρεί ότι ανήκει (5^η ερευνητική υπόθεση).

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Πραγματοποιήθηκε ποσοτική συγχρονική μελέτη (cross-sectional study) διάρκειας έξι μηνών (Ιανουάριος-Ιούνιος 2019) σε δείγμα ευκολίας 273 ατόμων (n=273) από τον ελληνικό γενικό πληθυσμό. Οι ερευνητές προσέγγισαν κάποια ενήλικα άτομα, τα οποία συμπλήρωσαν τα ερωτηματολόγια και με τη σειρά τους ανέλαβαν να τα μοιράσουν σε άλλα άτομα (snowball sampling method). Τα ερωτηματολόγια διανεμήθηκαν σε έντυπη μορφή στην Αθήνα και στην Αλεξανδρούπολη και ο χρόνος συμπλήρωσής τους ήταν περίπου δέκα λεπτά.

2.1. Συμμετέχοντες

Το δείγμα αποτελούνταν από 273 άτομα, εκ των οποίων οι 118 (43,2%) ήταν άντρες και οι 155 (56,8%) ήταν γυναίκες. Η μέση ηλικία των συμμετεχόντων είναι 39 έτη (SD=12,68, Min=19, Max=86, Range=67).

2.2. Εργαλεία μέτρησης

Χρησιμοποιήθηκε σύνθετο ερωτηματολόγιο αποτελούμενο από δημογραφικές πληροφορίες και τα ερωτηματολόγια Attitudes Towards Transgender Individuals Scale (Walch et al., 2012) και Attitudes Toward Lesbians and Gay Men Scale (Herek, 1988).

2.2.1. Δημογραφικές πληροφορίες

Το ερωτηματολόγιο περιλάμβανε αρχικά πληροφορίες σχετικά με το φύλο, την ηλικία, το εκπαιδευτικό επίπεδο, το επάγγελμα, την κοινωνικό-οικονομική τάξη και το βαθμό θρησκευτικότητας.

2.2.2. Attitudes towards Transgender Individuals Scale

Πρόκειται για μια κλίμακα, η οποία αξιολογεί τις στάσεις προς τα διεμφυλικά άτομα στο γενικό πληθυσμό (π.χ. «*δε θα έπρεπε να επιτρέπεται στα διεμφυλικά άτομα να κυκλοφορούν δημόσια φορώντας ρούχα του άλλου φύλου*») (Walch et al., 2012). Η διαφορά με άλλες παρόμοιες κλίμακες είναι ότι μετράει τις γνωστικές αξιολογήσεις και συναισθηματικές αντιδράσεις των ατόμων για τα διεμφυλικά άτομα και αποκλείει ερωτήσεις που αξιολογούν τις συμπεριφορικές εκφράσεις του στιγματισμού και των διακρίσεων. Αποτελείται από 20 προτάσεις, οι οποίες βαθμολογούνται σε μια πενταβάθμια κλίμακα τύπου Likert (1=«διαφωνώ απόλυτα» και 5=«συμφωνώ απόλυτα»). Οι ερωτήσεις 1,5,8,10,12,13,14,16,17 αντιστρέφονται και εξάγεται το συνολικό άθροισμα. Η πιθανή βαθμολογία κυμαίνεται από 20 έως 100 και οι υψηλότερες βαθμολογίες δηλώνουν λιγότερο στίγμα προς τα διεμφυλικά άτομα. Το ξενόγλωσσο ερωτηματολόγιο παρουσιάζει υψηλή αξιοπιστία και εγκυρότητα (Walch et al., 2012). Η κλίμακα έχει προσαρμοστεί πολιτισμικά και στην Ταϊλάνδη (Ngamake et al., 2013) και έχει χρησιμοποιηθεί και σε άλλες έρευνες (Davidson, 2014; Oberhelman, 2017; Bilard, 2018). Στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιήθηκε η ελληνική μετάφραση του ερωτηματολογίου και η τιμή του δείκτη αξιοπιστίας Cronbach's α ήταν 0,95.

2.2.3. Attitudes Toward Lesbians and Gay Men Scale (ATLG)

Η κλίμακα αξιολογεί τις στάσεις προς τους ομοφυλόφιλους άνδρες και τις ομοφυλόφιλες γυναίκες. Αποτελείται από 20 προτάσεις διαιρούμενες σε δύο υποκλίμακες των δέκα προτάσεων: η πρώτη υποκλίμακα αξιολογεί τις στάσεις προς τις ομοφυλόφιλες γυναίκες (π.χ. «*Οι ομοφυλόφιλες γυναίκες είναι αρρωστημένα άτομα*»), ενώ η δεύτερη τις στάσεις προς τους ομοφυλόφιλους άνδρες (π.χ. «*η ανδρική ομοφυλοφιλία αποτελεί διαστροφή*») (Herek, 1988). Οι απαντήσεις κυμαίνονται σε μία πενταβάθμια κλίμακα τύπου Likert (1= «Διαφωνώ πολύ», 5 =«Συμφωνώ πολύ»). Η βαθμολογία στις ερωτήσεις 2,4,7,11,15, 17, 20 αντιστρέφεται και εξάγεται το συνολικό άθροισμα για κάθε υποκλίμακα. Το πιθανό εύρος της βαθμολογίας σε κάθε υποκλίμακα είναι 10-50. Υψηλότερες βαθμολογίες δηλώνουν περισσότερο αρνητική στάση προς τους ομοφυλόφιλους άνδρες και γυναίκες, ενώ χαμηλότερες περισσότερο θετική στάση.

Το πρωτότυπο ερωτηματολόγιο αλλά και η ελληνική εκδοχή του παρουσιάζουν ικανοποιητική αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας και αξιοπιστία επαναληπτικής μέτρησης

(Herek, 1988; Γρηγορόπουλος και συν., 2010). Το ερωτηματολόγιο έχει μεταφραστεί και προσαρμοστεί σε πολλές χώρες και γλώσσες (πχ. Χιλή, Βραζιλία, Ισπανία, Μεξικό, Κίνα, Μαλαισία) και έχει χρησιμοποιηθεί σε πλήθος ερευνών με διάφορα δείγματα (πχ. Nierman et al., 2007; Detenber et al., 2007; Detenber et al., 2013; Detenber et al., 2020; Stoever & Morena, 2020). Στην παρούσα έρευνα ο δείκτης αξιοπιστίας Cronbach's ήταν 0,93 για την υποκλίμακα που αξιολογεί τις στάσεις προς τους ομοφυλόφιλους άνδρες και 0,93 για την υποκλίμακα που αξιολογεί τις στάσεις προς τις ομοφυλόφιλες γυναίκες

2.3 Στατιστική ανάλυση

Η στατιστική ανάλυση πραγματοποιήθηκε με το πρόγραμμα SPSS v.25. Οι κατηγορικές μεταβλητές παρουσιάστηκαν με συχνότητες και ποσοστά % και οι ποσοτικές μεταβλητές με μέσο όρο, τυπική απόκλιση, μέγιστη και ελάχιστη τιμή και εύρος. Η αξιοπιστία στα ερωτηματολόγια και στις υποκλίμακές τους μετρήθηκε με το δείκτη Cronbach's Alpha. Στατιστικά σημαντικές διαφορές στη βαθμολογία των ερωτηματολογίων μεταξύ δύο υποκατηγοριών μιας κατηγορικής μεταβλητής ελέγχθηκαν με το στατιστικό κριτήριο t-test, ενώ μεταξύ περισσότερων υποκατηγοριών με Ανάλυση Διακύμανσης κατά ένα παράγοντα (One-Way ANOVA). Η συσχέτιση μεταξύ δύο ποσοτικών μεταβλητών πραγματοποιήθηκε με τον δείκτη συσχέτισης Pearson. Η στατιστική σημαντικότητα τέθηκε στο 5%.

2.4. Ηθική και δεοντολογία

Οι συμμετέχοντες ενημερώνονταν αναλυτικά για το σκοπό της έρευνας και λάμβαναν διαβεβαίωση για την εμπιστευτικότητα των παρεχόμενων πληροφοριών και για την ανωνυμία των απαντήσεών τους. Ακόμη, τους δινόταν η διαβεβαίωση ότι οι πληροφορίες που θα συλλεχθούν θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για το σκοπό της έρευνας. Στη συνέχεια συμπλήρωναν και υπόγραφαν το έντυπο συγκατάθεσης και ενσωματώνονταν στην έρευνα. Όλοι συμμετείχαν εθελοντικά και χωρίς να λάβουν οποιουδήποτε είδους αποζημίωση.

Επισημαίνεται ακόμη ότι στην αρχή του ερωτηματολογίου υπήρχε μια σύντομη παράγραφος ενημέρωσης σχετικά με την έννοια της διεμφυλικότητας και τις κατηγορίες των διεμφυλικών ατόμων, προκειμένου να αποφευχθεί η πιθανότητα λανθασμένων απαντήσεων.

3. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Ο βαθμός ανταπόκρισης (response rate) στην έρευνα ήταν 100%, καθώς επιστράφηκαν συμπληρωμένα όλα τα ερωτηματολόγια. Οι περισσότεροι συμμετέχοντες ήταν γυναίκες (75,9%), 26-39 ετών (55,7%) και απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (47,3%). Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος παρουσιάζονται στον πίνακα 1.

Πίνακας 1.

Δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος

	Συχνότητα	Ποσοστό (%)
Φύλο		
Άντρας	118	43,2 %
Γυναίκα	155	56,8 %
Εκπαιδευτικό επίπεδο		
Δημοτικό	6	2,2%
Γυμνάσιο	6	2,2%
Λύκειο	59	21,6 %
Φοίτηση τώρα	29	10,6%
Απόφοιτος ΑΕΙ-ΑΤΕΙ	129	47,3 %
Μεταπτυχιακό/ Διδακτορικό	44	16,1%
Επάγγελμα		
Δημόσιος υπάλληλος	101	37,0 %
Ιδιωτικός υπάλληλος	95	34,8 %
Επιχειρηματίας	29	10,6 %
Συνταξιούχος	11	4,0 %
Φοιτητής	16	5,9 %
Άνεργος	21	7,7 %
Κοινωνικό-οικονομική τάξη		
Κατώτερη	9	3,3%
Μικρο-μεσαία	113	41,4%
Μεσαία	149	54,6%
Ανώτερη	2	0,7%
Βαθμός θρησκευτικότητας		
Καθόλου Θρησκευόμενος	56	20,5%

Κάπως Θρησκευόμενος	98	35,9%
Αρκετά Θρησκευόμενος	104	38,1%
Πολύ Θρησκευόμενος	15	5,5%

Οι βαθμολογίες στο πρώτο ερωτηματολόγιο και στις δύο υποκλίμακες του δεύτερου παρουσιάζονται στον πίνακα 2.

Πίνακας 2.

Περιγραφικοί στατιστικοί δείκτες για το σκορ στα ερωτηματολόγια και στις υποκλίμακές τους (N=273)

	Mean	SD	MIN	MAX	Range
<i>Attitudes Towards Transgender Individuals Scale</i>	61,81	5,22	46	93	47
<i>Attitudes Toward Lesbians and Gay Men Scale (ATLG)- υποκλίμακα στάσεων προς τις ομοφυλόφιλες γυναίκες</i>	27,95	5,66	16	43	27
<i>Attitudes Toward Lesbians and Gay Men Scale (ATLG)- υποκλίμακα στάσεων προς τους ομοφυλόφιλους άνδρες</i>	27,36	4,45	16	46	30

Στον πίνακα 3 παρουσιάζεται η βαθμολογία στο ερωτηματολόγιο Attitudes Towards Transgender Individuals σε σχέση με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος.

Πίνακας 3.

Παρουσίαση της μέσης βαθμολογίας (Mean-SD) στο ερωτηματολόγιο Attitudes towards transgender individuals scale σε σχέση με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος.

	Ερωτηματολόγιο Attitudes Towards Transgender Individuals Scale
Φύλο	Mean (SD)
Άντρας	62,22 (6,04)
Γυναίκα	61,49 (4,49)
<i>p</i>	NS
Εκπαιδευτικό επίπεδο	
Δημοτικό	57,50 (3,94)
Γυμνάσιο	58,50 (5,89)
Λύκειο	60,69 (4,96)
Σήμερα σπουδάζω	62,51 (3,24)
Απόφοιτος ΑΕΙ-ΑΤΕΙ	62,18 (5,56)
Μεταπτυχιακό/ Διδακτορικό	62,77 (5,16)
<i>p</i>	NS
Επάγγελμα	
Δημόσιος υπάλληλος	61,88 (5,31)
Ιδιωτικός υπάλληλος	62,19 (4,84)
Επιχειρηματίας	62,14 (5,95)
Συνταξιούχος	58,00 (5,83)
Φοιτητής	63,63(3,54)
Άνεργος	59,86 (5,25)
<i>p</i>	NS
Κοινωνικό-οικονομική τάξη	
Κατώτερη	62,33 (5,29)
Μικρο-μεσαία	61,79 (4,64)
Μεσαία	61,79 (5,65)
Ανώτερη	61,50 (6,36)
<i>p</i>	NS
Βαθμός θρησκευτικότητας	
Καθόλου θρησκευόμενο άτομο	64,32 (5,42)
Κάπως θρησκευόμενο άτομο	61,85 (4,87)
Αρκετά θρησκευόμενο άτομο	60,77 (5,18)
Πολύ θρησκευόμενο άτομο	59,33 (3,33)
<i>p</i>	0,001

Note:

NS = Nonsignificant

- ο βαθμός θρησκευτικότητας βρέθηκε να έχει σημαντική επίδραση στο στίγμα προς τα διεμφυλικά άτομα [$F(3,269)=7,31, p=0,01, \eta^2=0,08$]. Τα άτομα που δεν είναι καθόλου θρησκευόμενα είχαν σημαντικά υψηλότερη βαθμολογία ($M=64,32$) από τα πολύ θρησκευόμενα άτομα ($M=59,33$), από τα αρκετά θρησκευόμενα άτομα ($M=60,77$) και από τα κάπως θρησκευόμενα άτομα ($M=61,85$). Άρα τα άτομα που δεν είναι καθόλου θρησκευόμενα έχουν λιγότερο αρνητικές στάσεις προς τους διεμφυλικούς.

- το φύλο, το εκπαιδευτικό επίπεδο, το επάγγελμα και η κοινωνικό-οικονομική τάξη δεν είχαν σημαντική επίδραση στο στίγμα προς τα διεμφυλικά άτομα.

Στον πίνακα 4 παρουσιάζεται η βαθμολογία στην υποκλίμακα στάσεων προς τις ομοφυλόφιλες γυναίκες του ερωτηματολογίου Attitudes Towards Lesbians and Gay Men Scale (ATLG) σε σχέση με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος.

Πίνακας 4.

Παρουσίαση της μέσης βαθμολογίας (Mean-SD) στο ερωτηματολόγιο Attitudes Towards Lesbians and Gay Men Scale (ATLG)-υποκλίμακα στάσεων προς τις ομοφυλόφιλες γυναίκες σε σχέση με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος.

	<i>Attitudes Towards Lesbians and Gay Men Scale (ATLG)- υποκλίμακα στάσεων προς τις ομοφυλόφιλες γυναίκες</i>
Φύλο	Mean (SD)
Αντρας	28,32 (5,42)
Γυναίκα	27,67 (5,84)
<i>p</i>	NS
Εκπαιδευτικό επίπεδο	
Δημοτικό	36,17 (4,62)
Γυμνάσιο	33,00 (7,16)
Λύκειο	29,71 (6,16)
Σήμερα σπουδάζω	25,69 (3,73)
Απόφοιτος ΑΕΙ-ΑΤΕΙ	27,53 (5,28)
Μεταπτυχιακό/ Διδακτορικό	26,52 (5,24)
<i>p</i>	0,001
Επάγγελμα	
Δημόσιος υπάλληλος	27,42 (5,44)
Ιδιωτικός υπάλληλος	27,43 (5,32)
Επιχειρηματίας	30,07 (6,28)
Συνταξιούχος	31,73 (6,28)
Φοιτητής	25,50 (3,20)
Άνεργος	29,86 (6,79)

<i>p</i>	NS
Κοινωνικό-οικονομική τάξη	
Κατώτερη	25,00 (5,74)
Μικρο-μεσαία	28,11 (5,98)
Μεσαία	28,00 (5,37)
Ανώτερη	29,00 (9,90)
<i>p</i>	NS
Βαθμός θρησκευτικότητας	
Καθόλου θρησκευόμενο άτομο	24,41 (4,86)
Κάπως θρησκευόμενο άτομο	27,62 (5,14)
Αρκετά θρησκευόμενο άτομο	29,30 (5,37)
Πολύ θρησκευόμενο άτομο	34,00 (5,54)
<i>p</i>	0,001

Note:
NS = Nonsignificant

- το εκπαιδευτικό επίπεδο είχε σημαντική επίδραση στις στάσεις προς τις ομοφυλόφιλες γυναίκες [$F(5,267)=6,94, p<0,001, \eta^2=0,12$]. Τα άτομα που έχουν τελειώσει Δημοτικό είχαν σημαντικά υψηλότερη βαθμολογία ($M=36,17$) από τα άτομα που είχαν τελειώσει ΑΕΙ-ΤΕΙ ($M=27,53$), από τα άτομα που είχαν μεταπτυχιακό/διδακτορικό ($M=26,52$) και από τα άτομα που σπούδαζαν κατά το χρόνο συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου ($M=25,69$). Άρα τα άτομα που έχουν τελειώσει Δημοτικό έχουν πιο αρνητική στάση απέναντι στις ομοφυλόφιλες γυναίκες.

- ο βαθμός θρησκευτικότητας είχε σημαντική επίδραση στην αρνητική στάση προς τις ομοφυλόφιλες γυναίκες [$F(3,269)=17,90, p=0,001, \eta^2=0,17$]. Τα πολύ θρησκευόμενα άτομα είχαν σημαντικά υψηλότερη βαθμολογία ($M=34,00$) από τα άτομα που είναι κάπως θρησκευόμενα ($M=27,62$), αρκετά θρησκευόμενα άτομα ($M=29,30$) και από τα άτομα που δεν είναι καθόλου θρησκευόμενα ($M=24,41$). Επίσης, τα αρκετά θρησκευόμενα άτομα είχαν σημαντικά υψηλότερη βαθμολογία από τα καθόλου θρησκευόμενα άτομα. Άρα τα πολύ θρησκευόμενα άτομα παρουσιάζουν πιο αρνητική στάση απέναντι στις ομοφυλόφιλες γυναίκες.

- το φύλο, το επάγγελμα και η κοινωνικό-οικονομική τάξη δεν είχαν σημαντική επίδραση στις στάσεις προς τις ομοφυλόφιλες γυναίκες.

Στον πίνακα 5 παρουσιάζεται η βαθμολογία στην υποκλίμακα στάσεων προς τους ομοφυλόφιλους άνδρες του ερωτηματολογίου Attitudes Towards Lesbians and Gay Men Scale (ATLG) σε σχέση με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος.

Πίνακας 5.

Παρουσίαση της μέσης βαθμολογίας (Mean-SD) στο ερωτηματολόγιο Attitudes Towards Lesbians and Gay Men Scale (ATLG)-υποκλίμακα στάσεων προς τους ομοφυλόφιλους άνδρες σε σχέση με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος.

	<i>Attitudes Towards Lesbians and Gay Men Scale (ATLG)-υποκλίμακα στάσεων προς τους ομοφυλόφιλους άνδρες</i>
	Mean (SD)
Φύλο	
Άντρας	27,88 (4,76)
Γυναίκα	26,97 (4,16)
p	NS
Εκπαιδευτικό επίπεδο	
Δημοτικό	31,83 (2,93)
Γυμνάσιο	31,00 (6,16)
Λύκειο	28,90 (4,45)
Σήμερα σπουδάζω	26,69 (3,54)
Απόφοιτος ΑΕΙ-ΑΤΕΙ	26,71 (4,44)
Μεταπτυχιακό/ Διδακτορικό	26,55 (3,96)
p	NS
Επάγγελμα	
Δημόσιος υπάλληλος	26,39 (4,20)
Ιδιωτικός υπάλληλος	28,05 (4,67)
Επιχειρηματίας	27,31(4,74)
Συνταξιούχος	29,45 (3,70)
Φοιτητής	26,69 (3,14)
Άνεργος	28,43 (4,65)
p	NS
Κοινωνικό-οικονομική τάξη	
Κατώτερη	27,44 (2,46)
Μικρο-μεσαία	27,34 (4,80)
Μεσαία	27,40 (4,29)
Ανώτερη	26,00 (4,24)
p	NS
Βαθμός θρησκευτικότητας	
Καθόλου θρησκευόμενο άτομο	25,75 (3,78)
Κάπως θρησκευόμενο άτομο	27,11 (3,93)
Αρκετά θρησκευόμενο άτομο	27,94 (4,81)
Πολύ θρησκευόμενο άτομο	31,00 (4,80)
p	0,001

Note:

NS = Nonsignificant

- Η επίδραση του βαθμού θρησκευτικότητας στις στάσεις προς τους ομοφυλόφιλους άνδρες βρέθηκε στατιστικά σημαντική [$F(3,269)=692$, $p=0,001$, $\eta^2=0,07$]. Τα άτομα που είναι πολύ θρησκευόμενα είχαν σημαντικά υψηλότερη βαθμολογία ($M=31,00$) από τα άτομα που είναι

κάπως θρησκευόμενα ($M=27,11$) και από τα άτομα που δεν είναι καθόλου θρησκευόμενα ($M=25,75$). Άρα τα πολύ θρησκευόμενα άτομα παρουσιάζουν πιο αρνητική στάση απέναντι στους ομοφυλόφιλους άνδρες.

- Το φύλο, το εκπαιδευτικό επίπεδο, το επάγγελμα και η κοινωνικό-οικονομική τάξη δεν είχαν σημαντική επίδραση στις στάσεις προς τους ομοφυλόφιλους άνδρες.

Πίνακας 6.

Συσχετίσεις

	Ηλικία	Attitudes towards transgender individuals Scale	ATLG-υποκλίμακα στάσεων προς τις ομοφυλόφιλες γυναίκες
Attitudes towards transgender individuals Scale	-0,24**		
ATLG- υποκλίμακα στάσεων προς τις ομοφυλόφιλες γυναίκες	0,25**	-0,37**	
ATLG-υποκλίμακα στάσεων προς τους ομοφυλόφιλους άνδρες	0,20**	-0,03**	0,55**

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Οι συσχετίσεις μεταξύ των ερωτηματολογίων καθώς και με την ηλικία παρουσιάζονται στον πίνακα 6.

-βρέθηκε στατιστικά σημαντική αρνητική συσχέτιση μεταξύ των στάσεων προς τα διεμφυλικά άτομα και των στάσεων προς τις ομοφυλόφιλες γυναίκες [$r(273) = -0,37, p < 0,01$]. Λαμβάνοντας υπόψη τον τρόπο βαθμολόγησης των ερωτηματολογίων συνάγεται ότι όσο αυξάνονται οι αρνητικές στάσεις προς τα διεμφυλικά άτομα αυξάνονται οι αρνητικές στάσεις και προς τις ομοφυλόφιλες γυναίκες.

-παρόμοια, βρέθηκε μικρή αρνητική συσχέτιση μεταξύ των στάσεων προς τα διεμφυλικά άτομα και των αρνητικών στάσεων προς τους ομοφυλόφιλους άνδρες [$r(273) = -0,03, p < 0,01$]. Δηλαδή όσο αυξάνονται οι αρνητικές στάσεις προς τα διεμφυλικά άτομα αυξάνονται οι αρνητικές στάσεις και προς τους ομοφυλόφιλους άνδρες.

- Ακόμη, βρέθηκε μικρή αρνητική συσχέτιση της ηλικίας με τις στάσεις προς τα διεμφυλικά άτομα [$r(273) = -0,24, p < 0,01$]. Δηλαδή όσο αυξάνει η ηλικία αυξάνονται και οι αρνητικές στάσεις προς τα διεμφυλικά άτομα.

- Όπως αναμένεται, βρέθηκε σημαντική ισχυρή θετική συσχέτιση ανάμεσα στις στάσεις προς τους ομοφυλόφιλους άνδρες και στις στάσεις προς τις ομοφυλόφιλες γυναίκες [$r(273) = 0,55, p < 0,01$]. Δηλαδή όσο αυξάνει η αρνητική στάση προς τις ομοφυλόφιλες γυναίκες

αυξάνει και η αρνητική στάση προς τους ομοφυλόφιλους άνδρες.

-Επίσης, βρέθηκε μικρή θετική συσχέτιση της ηλικίας με τις στάσεις προς τις ομοφυλόφιλες γυναίκες [$r(273)= 0,25, p<0,01$]. Άρα όσο αυξάνει η ηλικία αυξάνεται και η αρνητική στάση απέναντι στις ομοφυλόφιλες γυναίκες. Ομοίως, βρέθηκε μικρή θετική συσχέτιση της ηλικίας με την αρνητική στάση προς τους ομοφυλόφιλους άνδρες [$r(273)= 0,20, p<0,05$]. Δηλαδή όσο αυξάνει η ηλικία αυξάνει και η αρνητική στάση απέναντι στους ομοφυλόφιλους άνδρες.

4. ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Ο σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν να διερευνήσει τις στάσεις του γενικού πληθυσμού προς τα διεμφυλικά άτομα και προς την ανδρική και γυναικεία ομοφυλοφιλία. Το βασικό αποτέλεσμα είναι ότι οι στάσεις προς τα διεμφυλικά άτομα δεν είναι ιδιαίτερα αρνητικές.

Ενδεικτικά, η μεγαλύτερη διαφωνία καταγράφηκε στην ερώτηση 4 του ερωτηματολογίου Attitudes Towards Transgender Individuals Scale («Όλα τα μπαρ για διεμφυλικούς θα πρέπει να κλείσουν»). Οι συμμετέχοντες διαφώνησαν επίσης σε μεγάλο ποσοστό με την άποψη ότι «η διεμφυλικότητα είναι αμαρτία» και «είναι κάτι ανήθικο». Ακόμη, συμφώνησαν σε μεγάλο ποσοστό με την άποψη ότι «τα διεμφυλικά άτομα πρέπει να γίνονται πλήρως αποδεκτά στην κοινωνία μας».

Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι οι συμμετέχοντες εξέφρασαν μάλλον ουδέτερη στάση στην άποψη ότι «δε θα έπρεπε να υπάρχουν περιορισμοί στη διεμφυλικότητα» και ότι «θα ήθελαν να έχουν φίλους που είναι διεμφυλικοί». Ουδέτερη στάση είχαν επίσης στην πρόταση ότι «δε θα αισθάνονταν άνετα εάν ένα κοντινό οικογενειακό τους πρόσωπο είχε ερωτική σχέση με ένα διεμφυλικό άτομο». Ωστόσο, αυτή η διάσταση της διεμφυλικότητας παρουσιάζει τη μικρότερη αποδοχή.

Ως προς τη γυναικεία ομοφυλοφιλία, μικρή αποδοχή παρουσίασε η άποψη ότι «είναι αμαρτία» και ότι «οι ομοφυλόφιλες γυναίκες είναι αρρωστημένα άτομα» και «δεν μπορούν να ενταχθούν ομαλά (δεν ταιριάζουν) στην κοινωνία μας».

Ως προς την ανδρική ομοφυλοφιλία, μικρή αποδοχή παρουσίασε η άποψη ότι «εάν ένας άνδρας έχει ομοφυλοφιλικές τάσεις πρέπει να κάνει ό,τι μπορεί για να τις ξεπεράσει», καθώς και η άποψη ότι «δεν θα πρέπει να επιτρέπεται σε ομοφυλόφιλους άνδρες να διδάσκουν στα σχολεία». Επιπλέον, οι συμμετέχοντες δήλωσαν σε μεγάλο βαθμό ότι «δε θα στενοχωρούνταν ιδιαίτερα εάν μάθαιναν ότι ο γιος τους είναι ομοφυλόφιλος».

Από την ανάλυση συσχέτισης προέκυψε ότι όσο αυξάνονται οι αρνητικές στάσεις προς τα διεμφυλικά άτομα αυξάνονται και οι αρνητικές στάσεις και προς τα ομοφυλόφιλα άτομα. Συνεπώς, η πρώτη ερευνητική υπόθεση επιβεβαιώθηκε. Η συσχέτιση αυτή είναι πολύ ισχυρή και υποδηλώνει ότι ενδεχομένως οι διεμφυλικοί και οι ομοφυλόφιλοι αντιπροσωπεύουν στη συνείδηση του κόσμου ομάδες με παρόμοια χαρακτηριστικά.

Επίσης βρέθηκε, όπως αναμένεται, ότι όσο αυξάνει η αρνητική στάση προς τις ομοφυλόφιλες γυναίκες αυξάνει και η αρνητική στάση προς τους ομοφυλόφιλους άνδρες. Όμως, η βαθμολογία στην υποκλίμακα των στάσεων προς τις ομοφυλόφιλες γυναίκες του ερωτηματολογίου ATLG ήταν μικρότερη ($M=22,69$) από την αντίστοιχη στην υποκλίμακα στάσεων προς τους ομοφυλόφιλους άνδρες ($M=28,25$). Αυτό ενδεχομένως σημαίνει ότι η γυναικεία ομοφυλοφιλία είναι λιγότερο κατακριτέα ή περισσότερο αποδεκτή από τα μέλη της κοινωνίας.

Ακόμη, βρέθηκε ότι οι στάσεις προς την ανδρική και γυναικεία ομοφυλοφιλία και προς τα διεμφυλικά άτομα επηρεάζονται ισχυρά από κάποια δημογραφικά χαρακτηριστικά. Πιο συγκεκριμένα, δε βρέθηκε σημαντική διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών στις στάσεις απέναντι στη διεμφυλικότητα και στην ανδρική και στη γυναικεία ομοφυλοφιλία. Κατά συνέπεια η δεύτερη ερευνητική υπόθεση δεν επιβεβαιώθηκε. Το αποτέλεσμα αυτό είναι αντίθετο με τα ευρήματα πολλών άλλων ερευνών που επισήμαναν ότι οι άντρες είναι γενικά πιο αρνητικοί από τις γυναίκες απέναντι στην διεμφυλικότητα και στην ανδρική και γυναικεία ομοφυλοφιλία (European Union Agency for Fundamental Rights, 2009;Whitley, 2001; Worthen, 2012; Norton & Herek, 2013; Morgan et al., 2020; Prunas et al., 2017).

Το εκπαιδευτικό επίπεδο είχε σημαντική επίδραση στις στάσεις προς τις ομοφυλόφιλες γυναίκες και τα άτομα με χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο είχαν πιο αρνητική στάση απέναντι σε αυτές. Ωστόσο, η επίδραση αυτής της μεταβλητής δεν ήταν σημαντική στις στάσεις προς τα διεμφυλικά άτομα και προς τους ομοφυλόφιλους άνδρες. Αντίθετα αποτελέσματα παρουσιάζονται σε άλλες έρευνες (European Union Agency for Fundamental Rights, 2009; Morgan et al., 2020), στις οποίες βρέθηκε ότι τα άτομα με υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης είναι πιο πιθανό να έχουν περισσότερο θετικές στάσεις προς τους διεμφυλικούς.

Η επίδραση της θρησκευτικότητας στο στίγμα προς τα διεμφυλικά άτομα και στην αρνητική στάση προς τους ομοφυλόφιλους βρέθηκε σημαντική. Συγκεκριμένα, οι πιο θρησκευόμενοι εμφανίζουν πιο αρνητική στάση προς τα διεμφυλικά και ομοφυλόφιλα άτομα σε σύγκριση με τους λιγότερο θρησκευόμενους. Το εύρημα αυτό συμφωνεί πλήρως με τα

αντίστοιχα άλλων παλαιότερων ερευνών (Rowatt et al., 2009; Charman et al., 2012) και αποδεικνύει ότι η θρησκευτικότητα αποτελεί καθοριστικό παράγοντα στη διαμόρφωση των στάσεων προς αυτές τις ομάδες. Κατά συνέπεια, η τρίτη ερευνητική υπόθεση επιβεβαιώθηκε πλήρως ως προς την επίδραση της θρησκευτικότητας και εν μέρει ως προς την επίδραση του εκπαιδευτικού επιπέδου.

Η ηλικία είναι επίσης σημαντικός προσδιοριστικός παράγοντας των στάσεων προς τα διεμφυλικά και τα ομοφυλόφιλα άτομα. Συγκεκριμένα, βρέθηκε ότι όσο αυξάνει η ηλικία αυξάνονται και οι αρνητικές στάσεις προς τα διεμφυλικά και τα ομοφυλόφιλα άτομα (άνδρες και γυναίκες) και επιβεβαιώθηκε η τέταρτη ερευνητική υπόθεση. Τα αποτελέσματα αυτά συμφωνούν με τα αντίστοιχα πολλών άλλων ερευνών από τις οποίες προέκυψε ότι όσο μεγαλώνει η ηλικία, αντίστοιχα μεγαλώνει και η αρνητική στάση προς τους διεμφυλικούς και τους ομοφυλόφιλους (European Union Agency for Fundamental Rights, 2009; Prunas et al., 2017; Landén & Innala, 2000; Van de Akker et al., 2013).

Η επίδραση της κοινωνικοοικονομικής τάξης στο στίγμα προς τα διεμφυλικά άτομα και στην αρνητική στάση προς τους ομοφυλόφιλους δεν ήταν σημαντική. Παρόμοια αποτελέσματα παρουσιάζονται από τους Steffens και Wagner (2004), οι οποίοι βρήκαν ότι δεν υπάρχουν διαφοροποιήσεις στις στάσεις προς αυτές τις ομάδες με βάση το κοινωνικό-οικονομικό υπόβαθρο. Ωστόσο σε μια άλλη έρευνα (Morgan et al., 2020) βρέθηκε ότι τα άτομα που ανήκουν σε υψηλότερες κοινωνικές τάξεις είναι πιο πιθανό να δηλώσουν ότι νιώθουν σεβασμό ή και θαυμασμό για τους διεμφυλικούς σε σύγκριση με τα άτομα από χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις. Ακόμη, το επάγγελμα δε βρέθηκε να έχει στατιστικά σημαντική επίδραση στο στίγμα προς τα διεμφυλικά και τα ομοφυλόφιλα άτομα. Κατά συνέπεια δε γίνεται δεκτή η πέμπτη ερευνητική υπόθεση.

Βασικός περιορισμός της παρούσας έρευνας είναι το γεγονός ότι πραγματοποιήθηκε με συγχρονικό σχεδιασμό. Άρα δε μπορεί να εξεταστεί η μεταβολή των στάσεων προς τους ομοφυλόφιλους και τους διεμφυλικούς σε βάθος χρόνου ή με αφορμή κάποια παρέμβαση (π.χ. εκπαιδευτικό πρόγραμμα, ενημερωτική εκστρατεία κλπ). Ακόμη, χρησιμοποιήθηκε δείγμα ευκολίας, το οποίο προσφέρει μια πρώτη καταγραφή των στάσεων προς τους διεμφυλικούς και τους ομοφυλόφιλους και κατά συνέπεια τα αποτελέσματα έχουν περιορισμένη γενικευσιμότητα. Επίσης, η πλειοψηφία του δείγματος ήταν απόφοιτοι ΑΕΙ/ΑΤΕΙ και μικρότερης ηλικίας και άρα υπερεκπροσωπήθηκαν στο δείγμα. Ωστόσο, παρά τους περιορισμούς αυτούς, η έρευνα χαρακτηρίζεται από σημαντική πρωτοτυπία, καθώς διερευνάται ένα θέμα που δεν έχει εξεταστεί ξανά στον ελληνικό πληθυσμό. Ακόμη,

χρησιμοποιήθηκαν κλίμακες που αξιολογούν τις στάσεις προς δύο διακριτούς πληθυσμούς (ομοφυλόφιλοι, διεμφυλικοί), συμβάλλοντας έτσι στην εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων. Επιπλέον, οι κοινωνικές στάσεις διερευνήθηκαν σε σχέση με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων, αναδεικνύοντας ορισμένους καθοριστικούς παράγοντες της διαμόρφωσής τους.

Τα αποτελέσματα της έρευνας μπορούν να χρησιμοποιηθούν για το σχεδιασμό στοχευμένων εκπαιδευτικών παρεμβάσεων για τη μείωση του στίγματος προς τα διεμφυλικά και ομοφυλόφιλα άτομα. Δηλαδή μπορούν να αναγνωριστούν τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των ατόμων που συνδέονται με πιο αρνητικές στάσεις (π.χ. χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, μεγαλύτερη ηλικία) και να εφαρμοστούν παρεμβάσεις για τη μείωση του στίγματος σε ομάδες ατόμων με αυτά τα χαρακτηριστικά. Οι παρεμβάσεις αυτές μπορούν να εφαρμοστούν στο γενικό πληθυσμό, σε πληθυσμό φοιτητών αλλά και σε ειδικές ομάδες επαγγελματιών (ιατρούς, νοσηλευτικό προσωπικό, κοινωνικούς επιστήμονες) που έρχονται σε συχνή επαφή με τους διεμφυλικούς ή τους ομοφυλόφιλους λόγω της εργασίας τους. Ακόμη, μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως μέρος ενός οργανωμένου προγράμματος για τη μείωση του κοινωνικού αποκλεισμού και την καλύτερη κοινωνική ένταξη αυτών των ομάδων.

Απαιτείται η διεξαγωγή και άλλων ερευνών, προκειμένου να επιβεβαιωθούν τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας και να διερευνηθεί ο ρόλος επιπλέον δημογραφικών μεταβλητών. Οι μελλοντικές έρευνες μπορούν επίσης να έχουν διαχρονικό ή πειραματικό σχεδιασμό και να αξιολογήσουν τις στάσεις πριν και μετά την εφαρμογή ενός εκπαιδευτικού προγράμματος βελτίωσης των στάσεων. Μπορούν ακόμη να εξεταστούν και άλλες δημογραφικές μεταβλητές (π.χ. οικογενειακή κατάσταση, τόπος διαμονής), οι οποίες δεν εξετάστηκαν στην παρούσα έρευνα. Περαιτέρω, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί μεγαλύτερο δείγμα από το γενικό πληθυσμό ή να εξεταστούν συγκεκριμένες ομάδες πληθυσμού, π.χ. φοιτητές, συνταξιούχοι, επαγγελματίες υγείας και ψυχικής υγείας, επαγγελματίες ενημέρωσης κλπ. Τέλος, θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν έρευνες με χρήση δειγμάτων από διεμφυλικά και ομοφυλόφιλα άτομα, ώστε να εξεταστεί ο τρόπος με τον οποίο βιώνουν οι ίδιοι την αντιμετώπιση της κοινωνίας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Billard, T.J. (2016). Writing in the margins: mainstream news media representations of transgenderism. *International Journal of Communication*, 10, 4193-4218.
- Bocktin, W.O., Miner, M.H., Romine, R.E., Hamilton, A. & Coleman E. (2013). Stigma, mental health, and resilience in an online sample of the US transgender population. *American Journal of Public Health*, 103, 943-951. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2013.301241>
- Chapman, R., Watkins, R., Zappia, T., Nicol, P. & Shields, L. (2012). Nursing and medical students' attitude, knowledge and beliefs regarding lesbian, gay, bisexual and transgender parents seeking health care for their children. *Journal of Clinical Nursing*, 21(78), 938-945. Doi
- Davidson, M.R. (2014). *Development and validation of the transgender prejudice scale*. Master Thesis, Western Washington University.
- De Vries, A.L. & Cohen-Kettenis, P.T. (2012). Clinical management of gender dysphoria in children and adolescents: The Dutch approach. *Journal of homosexuality*, 59(3), 301-320. <https://doi.org/10.1080/00918369.2012.653300>
- Detenber, B., Cenite, M., Ku, M., Ong, C., Tong, H., & Yeow, M. (2007). Singaporeans' attitudes toward lesbians and gay men and their tolerance of media portrayals of homosexuality. *International Journal of Public Opinion Research*, 19(3), 367-379. <https://doi.org/10.1093/ijpor/edm017>
- Detenber, B., Ho, S., Neo, R., & Cenite M. (2013). Influence of value predispositions, interpersonal contact, and mediated exposure on public attitudes toward homosexuals in Singapore. *Asian Journal of Social Psychology*, 16(3), 181-196. <https://doi.org/10.1111/ajsp.12006>
- Detenber, B.H., Pang, J.S. & Teo, M. (2020). *Attitudes Toward Lesbians and Gay Men in Singapore 2005-2020*. <https://osf.io/wmbgv>. Ανακτήθηκε 20 Ιανουαρίου 2019.
- Elischberger, H. B., Glazier, J. J., Hill, E. D. & Verduzco-Baker, L. (2016). "Boys don't cry"-or do they? Adult attitudes toward and beliefs about transgender youth. *Sex Roles*, 75(5-6), 197-214. <https://doi.org/10.1007/s11199-016-0609-y>
- European Union Agency for Fundamental Rights (2009). *Ομοφοβία και διακρίσεις λόγω γενετήσιου προσανατολισμού και ταυτότητας φύλου στα κράτη μέλη της ΕΕ Μέρος II: Η κοινωνική κατάσταση*. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-hdgso-report-part2_el.pdf, 2009. Ανακτήθηκε 22 Ιανουαρίου 2019.
- Flores, A.R., Herman, J.L., Gates, G.J. & Brown, T.N.T. (2016). *How many adults identify as transgender in the United States?* The Williams Institute.
- Gerber, P. (2014). Living a Life of Crime: The Ongoing Criminalization of Homosexuality within the Commonwealth. *Alternative Law journal*, 39(2), 78-83. <https://doi.org/10.1177/1037969X1403900203>.
- Giannou, D. & Ioakimidis, V. (2020). "Neither invisible nor abnormal!" Exploring the invisibility and pathologisation of LGBT people in the Greek National Health System. *Critical Social Policy*, 40(3), 370-388. <https://doi.org/10.1177/0261018319840187>
- Halkitis, P. N., Valera, P. & Kantzanou, M. (2018). Deterioration in social and economic conditions in Greece impact the health of LGBT populations: A call to action in the era of Troika. *Psychology of Sexual Orientation and Gender Diversity*, 5(4), 503-507. <https://doi.org/10.1037/sgd0000317>
- Jensen, L., Gambles, D. & Olsen J. (1988). Attitudes toward homosexuality: A cross-cultural analysis of predictors. *International Journal of Social Psychiatry*, 34(1), 47-57. <https://doi.org/10.1177/002076408803400107>
- Kite, M. & Whitley, B.E. (1996). Sex differences in attitudes towards homosexual persons, behaviors, and civil rights. A meta-analysis. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22 (4), 336-353.

<https://doi.org/10.1177/0146167296224002>

- Landén, M. & Innala, S. (2000). Attitudes toward transsexualism in a Swedish national survey. *Archives of Sexual Behavior*, 29(4), 375-388. <https://doi.org/10.1023/a:1001970521182>
- Lombardi, E.L., Wilchins, R.A., Priesing, D. & Malouf, D. (2001). Gender violence: transgender experiences with violence and discrimination. *Journal of Homosexuality*, 42(1), 89-101. https://doi.org/10.1300/J082v42n01_05
- Makwana, A. P., Dhont, K., De keersmaecker, J., Akhlaghi-Ghaffarokh, P., Masure, M. & Roets, A. (2018). The motivated cognitive basis of transphobia: the roles of right-wing ideologies and gender role beliefs. *Sex Roles*, 79(3-4), 206-217. <https://doi.org/10.1007/s11199-017-0860-x>
- Mays, V.M. & Cochran, S.D. (2001). Mental health correlates of perceived discrimination among lesbian, gay, and bisexual adults in the United States. *American Journal of Public Health*, 91, 1869-1876. <https://doi.org/10.2105/AJPH.91.11.1869>
- Meyer, I.H., Brown, T.N.T., Herman, J.L., Reisner, S.L. & Bockting, W.O. (2017). Demographic characteristics and health status of transgender adults in select us regions: behavioral risk factor surveillance system. *American Journal of Public Health*, 107, 582-589. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2016.303648>
- Morgan, H., Lamprinakou, Ch., Fuller, E. & Albakri, M. (2020). *Attitudes to transgender people*. The Equality and Human Rights Commission Research Report Series.
- Myers, W., Turanovic, J., Loyd, K. & Pratt T. (2020). The Victimization of LGBTQ Students at School: A Meta-Analysis». *Journal of school violence*, 19, 421-432. <https://doi.org/10.1080/15388220.2020.1725530>
- Ngamake, S., Walch, S. & Raveepatarakul, J. (2013). Validation of the Attitudes Toward Transgendered Individuals Scale in Thailand. *International Journal of Transgenderism*, 14 (4), 158-170. <https://doi.org/10.1080/15532739.2013.834810>
- Nierman, A. J., Thompson, S., Bryan, A. & Mahaffey, A. (2007). Gender role beliefs and attitudes toward lesbians and gay men in Chile and the U.S. *Sex Roles*, 57(1-2), 61-67. <https://doi.org/10.1007/s11199-007-9197-1>
- Norton, A.T. & Herek, G.M. (2013). Heterosexuals' Attitudes Toward Transgender People: Findings from a National Probability Sample of U.S. Adults. *Sex Roles*, 68, 738-753. <https://doi.org/10.1007/s11199-011-0110-6>
- Oberhelman, D.K. (2017). *Perceptions of transgender populations: An educational module to increase knowledge and reduce negative attitudes*. Dissertations and Theses, University of Northern Iowa.
- Polat, A., Yuksel, S., Discigil, A.G. & Meteris, H. (2005). Family attitudes toward transgendered people in Turkey: experience from a secular Islamic country. *International Journal of Psychiatry in Medicine*, 35(4), 383-393. <https://doi.org/10.2190/BHLY-K1ML-JDCB-H04W>
- Prunas, A., Anzani, A. & Di Sarno, M. (2017). Social and Psychological Correlates of Transphobia. *The journal of sexual medicine*, 14 (5), supplement 4, E 240. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2017.04.678>
- Röll, W. (2010). Homosexual Inmates in the Buchenwald Concentration Camp. *Journal of homosexuality*, 31 (4), 1-28. https://doi.org/10.1300/J082v31n04_01
- Rowatt, W. C., LaBouff, J., Johnson, M., Froese, P. & Tsang, J-A. (2009). Associations among Religiousness, Social Attitudes, and Prejudice in a National Random Sample of American Adults. *Psychology of Religion and Spirituality*, 1(1), 14-22. <https://doi.org/10.1037/a0014989>
- Seelman, K., Woodford, M. & Nicolazzo, Z. (2017). Victimization and microaggressions targeting LGBTQ college students: gender identity as a moderator of psychological distress. *Journal of Ethnic & Cultural Diversity in Social Work*, 26, 111-125.

- Seidman, S., Meeks, Ch. & Traschen, F. (1999). Beyond the Closet? The Changing Social Meaning of Homosexuality in the United States. *Sexualities*, 2 (1), 9-34. <https://doi.org/10.1177/136346099002001002>
- Sellers, R.M. & Shelton, J.N. (2003). The role of racial identity in perceived racial Discrimination. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, 1070-1092. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.84.5.1079>
- Steffens, M. C. & Wagner, C. (2004). Attitudes towards Lesbians, Gay Men, Bisexual Women, and Bisexual Men in Germany. *Journal of Sex Research*, 41(2), 137-149. <https://doi.org/10.1080/00224490409552222>
- Stoeber, C. & Morena, O. (2020). A Confirmatory Factor Analysis of the Attitudes toward Lesbians and Gay Men (ATLG) Measure. *Journal of Homosexuality*, 52, 3-4, 189-209. https://doi.org/10.1300/J082v52n03_09
- Streed, C.G., McCarthy, E.P. & Haas, J.S. (2017). Association between gender minority status and self-reported physical and mental health in the United States. *JAMA Internal Medicine*, 177, 1210–1212. <https://doi.org/10.1001/jamainternmed.2017.1460>
- Van den Akker, H., Van der Ploeg, R. & Scheepers, P. (2013). Disapproval of Homosexuality: Comparative Research on Individual and National Determinants of Disapproval of homosexuality in 20 European Countries. *International Journal of Public Opinion Research*, 25(1), 64-86. <https://doi.org/10.1093/ijpor/edr058>
- Walch, S. E., Ngamake, S. T., Francisco, J., Stitt, R. L. & Shingler, K. A. (2012). The Attitudes toward Transgendered Individuals Scale: Psychometric properties. *Archives of Sexual Behavior*, 41, 1283-1291. <https://doi.org/10.1007/s10508-012-9995-6>
- Wallace, P.M. (2010). Finding self: A qualitative study of transgender, transitioning, and adulterated silicone. *Health Education Journal*, 69(4), 439-446. <https://doi.org/10.1177/0017896910384317>
- Whitley, B. E. Jr. (2001). Gender-role variables and attitudes toward homosexuality. *Sex Roles: A Journal of Research*, 45(11-12), 691-721. <https://doi.org/10.1023/A:1015640318045>
- Winter, S. (2009). Cultural Considerations for the World Professional Association for Transgender Health's Standards of Care: The Asian Perspective. *International Journal of Transgenderism*, 11(1), 19-41. <https://doi.org/10.1080/15532730902799938>
- Woodford, M. R., Silverschanz, P. S., Swank, E., Scherrer, K. S. & Raiz, L. (2012). Predictors of heterosexual college students' attitudes toward LGBT people. *Journal of LGBT Youth*, 9(4), 297-320. <https://doi.org/10.1080/19361653.2012.716697>
- Worthen, M. (2012). Understanding College Student Attitudes toward LGBT Individuals. *Sociological Focus*, 45(4), 285-305. <https://doi.org/10.1080/00380237.2012.712857>
- Γρηγορόπουλος, Η., Παπαχαρίτου, Σ. και Μωραΐτου, Μ.(2010). Προσαρμογή της κλίμακας καταγραφής στάσεων απέναντι σε ομοφυλόφιλες γυναίκες και άνδρες στην ελληνική γλώσσα. *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, 27(5),787-792.
- Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (2020). <https://www.who.int/gender-equity-rights/news/sexual-gender-diversity-faq.pdf>, 2020. Ανακτήθηκε 27 Ιανουαρίου 2019.

Υπηρεσίες ψυχοκοινωνικής υποστήριξης προσφυγισσών θυμάτων έμφυλης βίας: Βασικές αρχές και καλές πρακτικές

Μαρία Τριτάρη*, Χρυσοβαλάντης Παπαθανασίου*

Περίληψη

Σκοπός: Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο την παρουσίαση των βασικών αρχών και των καλών πρακτικών που εφαρμόζονται σε υπηρεσίες που στηρίζουν προσφύγισες θύματα έμφυλης βίας. **Μεθοδολογία:** Πραγματοποιήθηκε περιγραφική ανασκόπηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας. **Αποτελέσματα:** Βασικές αρχές μίας υποστηρικτικής υπηρεσίας αποτελούν: α) το καταρτισμένο προσωπικό, β) η προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, γ) η παροχή υποστηρικτικών υπηρεσιών σε 24ωρη βάση, δ) η συνηγορία και ε) η φροντίδα των παιδιών. Οι υποστηρικτικές υπηρεσίες κατηγοριοποιούνται σε: α) συμβουλευτικά κέντρα, β) καταφύγια-ξενώνες και γ) τηλεφωνικές γραμμές άμεσης βοήθειας. **Συζήτηση:** Στην Ελλάδα παρατηρείται έλλειψη υπηρεσιών ψυχοκοινωνικής υποστήριξης που να απευθύνονται σε αυτή την πληθυσμιακή ομάδα. Απαιτείται η δημιουργία σύγχρονων και εξειδικευμένων υπηρεσιών και η προσαρμογή των υπαρχουσών δομών στις κατευθυντήριες οδηγίες διεθνών οργανισμών.

Λέξεις-κλειδιά: προσφύγισες, έμφυλη βία, υποστηρικτικές υπηρεσίες, ξενώνες φιλοξενίας

* Εταιρεία Περιφερειακής Ανάπτυξης και Ψυχικής Υγείας (ΕΠΑΨΥ)

Εισαγωγή

Σύμφωνα με την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, στην προσφυγική κρίση του 2015-2016 έφτασαν στην Ελλάδα περίπου 1.040.000 πρόσφυγες τόσο από τη στεριά όσο και από τη θάλασσα, ενώ από την έναρξη του 2022 έως και τον Σεπτέμβριο έχουν φτάσει 10.000 περίπου πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο (United Nations High Commissioner for Refugees/UNHCR, 2022). Η πιθανότητα έκθεσης του ευάλωτου αυτού πληθυσμού σε ένα τραυματικό γεγονός είναι αυξημένη σε όλα τα στάδια του προσφυγικού ταξιδιού (Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, 1997). Στην Ελλάδα, η οποία αποτελεί μία από τις βασικές χώρες υποδοχής και εισόδου στην Ευρώπη, οι πρόσφυγες αντιμετωπίζουν μια σειρά από δυσχέρειες και παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως η παραμονή στα υπερπλήρη Κέντρα Φιλοξενίας, οι ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης σε αυτά, η απουσία υπηρεσιών περίθαλψης και ψυχικής υγείας, η ελλιπής πληροφόρηση γύρω από τη διαδικασία αίτησης ασύλου καθώς και η σεξουαλική κακοποίηση και εκμετάλλευση (Teloni et al., 2020).

Η σεξουαλική κακοποίηση και εκμετάλλευση αποτελούν μία από τις βασικότερες μορφές έμφυλης βίας. Ιδιαίτερα ευάλωτες απέναντι σε περιστατικά σεξουαλικής κακοποίησης και έμφυλης/ενδοοικογενειακής βίας είναι οι προσφύγισσες εξαιτίας των δύσκολων οικονομικών συνθηκών, των γλωσσικών εμποδίων, του στρες λόγω της προσαρμογής σε ένα νέο περιβάλλον και της σύγχυσης γύρω από τα νομικά τους δικαιώματα (Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, 1997· Groenewald, 2001). Σύμφωνα με μία έρευνα του Μεσογειακού Ινστιτούτου Μελετών Φύλου που διεξήχθη στην Κύπρο, γυναίκες και κορίτσια αποτελούν την συντριπτική πλειοψηφία (81,4%) των επιζώντων έμφυλης βίας (UNHCR, 2021). Οι ιδιαίτερες ανάγκες των προσφυγισσών (πολιτισμικές, θρησκευτικές, γλωσσικές) σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η σεξουαλική παρενόχληση και η έμφυλη βία αποτελούν το πιο διευρυμένο και σοβαρό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν νεαρές και ηλικιωμένες προσφύγισσες, καταδεικνύουν την ανάγκη παροχής εξειδικευμένων υπηρεσιών ψυχοκοινωνικής υποστήριξης (Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, 1997).

Σύμφωνα με το άρθρο 20 της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης, το πρώτο νομικά δεσμευτικό διεθνές κείμενο για την καταπολέμηση και την πρόληψη της έμφυλης βίας (N.4531/2018), τα Μέρη του Συμβουλίου της Ευρώπης οφείλουν να διασφαλίζουν την πρόσβαση των γυναικών σε υγειονομικές και κοινωνικές υπηρεσίες και ότι οι υπηρεσίες αυτές διαθέτουν κατάλληλους πόρους και επαγγελματίες (Γενική Γραμματεία Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας/ΓΓΟΠΙΦ, n.d). Όλα τα παραπάνω τονίζουν την ανάγκη εύρυθμης λειτουργίας ενός κράτους πρόνοιας που θα ανταποκρίνεται στις πολυεπίπεδες ανάγκες των προσφύγων και ιδιαίτερα των προσφυγισσών και των παιδιών τους.

Στην Ελλάδα, ωστόσο, παρατηρούνται ελλείψεις στην παροχή υπηρεσιών ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης για γυναίκες θύματα έμφυλης βίας και συγκεκριμένα για προσφύγισσες. Αναλυτικότερα, σύμφωνα με το άρθρο 2 του πρωτόκολλου συνεργασίας για τις προσφύγισσες ανάμεσα στην ΓΓΟΠΙΦ και σε άλλους φορείς (ΓΓΟΠΙΦ, 2017), οι τελευταίες πρέπει να ενημερώνονται για τις παρεχόμενες υπηρεσίες δηλαδή, για τη δυνατότητα φιλοξενίας στους Ξενώνες Φιλοξενίας της ΓΓΟΠΙΦ και της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και την παροχή ψυχοκοινωνικής στήριξης καθώς και δικτύωσης με άλλους φορείς και υπηρεσίες, υπό την αίρεση της εξασφάλισης διερμηνείας ή διαπολιτισμικής μεσολάβησης. Σύμφωνα με τη Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης κάθε περιφέρεια οφείλει να διαθέτει μία οικογενειακή θέση ανά 10.000 άτομα (Συμβούλιο της Ευρώπης, 2011). Με βάση αυτό, η Ελλάδα θα έπρεπε να έχει 1.072 κλίνες στους ξενώνες φιλοξενίας κακοποιημένων γυναικών. Ωστόσο, οι κλίνες συνολικά σε δημόσιους και σε ιδιωτικούς ξενώνες δεν ξεπερνούν τις 450 (Πατρού, 2022).

Το γεγονός αυτό υπογραμμίζει την ανάγκη δημιουργίας νέων και εξειδικευμένων υπηρεσιών για την κάλυψη των αναγκών αυτής της ευάλωτης πληθυσμιακής ομάδας και ενίσχυσης των ήδη υπάρχουσών υπηρεσιών. Τα είδη των υπηρεσιών, τόσο διεθνώς όσο και στον ελληνικό χώρο, κυμαίνονται από τις γραμμές ψυχολογικής υποστήριξης έως τα καταφύγια για προσφύγισσες θύματα έμφυλης βίας (Groenewald, 2001). Όλες οι υπηρεσίες που απευθύνονται σε αυτόν τον πληθυσμό οφείλουν να διαπνέονται από ορισμένες βασικές αρχές και καλές πρακτικές. Σύμφωνα με το δίκτυο φεμινιστικών οργανώσεων από 46 ευρωπαϊκές χώρες Women

Against Violence Europe (WAVE), οι ξενώνες των γυναικών θυμάτων έμφυλης βίας οφείλουν να προσεγγίζουν τη βία κατά των γυναικών ως αίτιο και αποτέλεσμα των ανισοτήτων ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες (άρθρο 18 της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης) (WAVE, 2017).

Στο παρόν άρθρο θα επιχειρηθεί η χαρτογράφηση των υπηρεσιών που παρέχονται για την υποστήριξη του γυναικών θυμάτων έμφυλης βίας και ειδικότερα των προσφυγισσών, ενώ παράλληλα θα γίνει μία καταγραφή και παρουσίαση των βασικών αρχών και των καλών πρακτικών που εφαρμόζονται σε υπηρεσίες που στηρίζουν τον εν λόγω πληθυσμό.

Υλικό και μέθοδοι

Πραγματοποιήθηκε περιγραφική ανασκόπηση της υπάρχουσας ελληνόγλωσσης και ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας, μέσα από τη χρήση μηχανών αναζήτησης, όπως Google Scholar και Scopus. Οι λέξεις κλειδιά που χρησιμοποιήθηκαν ήταν: refugee women, gender-based violence, intimate partner violence, shelters, guidelines. Από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση χρησιμοποιήθηκαν τα άρθρα με την μεγαλύτερη συνάφεια για να διαμορφωθεί το θεωρητικό πλαίσιο, το οποίο παρουσιάζεται παρακάτω.

Αποτελέσματα

1. Ευαλωτότητα

Σε καταστάσεις έκτακτης ανάγκης, οι οποίες συνδέονται με ένοπλες συγκρούσεις και οδηγούν σε μειωμένη αίσθηση ασφάλειας, η πιθανότητα έκθεσης των γυναικών σε μορφές βίας τείνει να αυξάνεται (UNHCR, 2013). Πιο συγκεκριμένα, ο επιπολασμός έμφυλης βίας σε προσφύγισσες και μετανάστριες στην Κολομβία έχει αυξηθεί κατά 40% την περίοδο από τον Ιανουάριο έως τον Σεπτέμβριο του 2020. Κλήσεις σε τηλεφωνικές γραμμές άμεσης βοήθειας (hotlines) έχουν αυξηθεί κατά 153% στην Κολομβία και κατά 56% στη Ζιμπάμπουε, χώρες με μεγάλο αριθμό προσφυγικού πληθυσμού (UNHCR, 2020). Όσον αφορά στο ευρωπαϊκό πλαίσιο, 40 προσφύγισσες κατέθεσαν στη Διεθνή Αμνησία το 2016 ότι ένιωσαν να απειλούνται από άνδρες κατά τη διάρκεια της μετακίνησης από τον έναν τόπο στον άλλο, βίωσαν

σωματική κακοποίηση και έγιναν θύματα οικονομικής εκμετάλλευσης και βιασμού από διακινητές, προσωπικό ασφαλείας και άλλους πρόσφυγες (Amnesty International, 2016).

Ορισμένοι παράγοντες που καθιστούν ευάλωτες τις προσφύγισσες αποτελούν: α) τα ατομικά χαρακτηριστικά (π.χ. ηλικία, σεξουαλικός προσανατολισμός), β) η οικογενειακή κατάσταση (π.χ. ανύπαντρες, χωρίς συνοδεία), γ) οι κοινωνικές συνθήκες στη χώρα προέλευσης (π.χ. ένοπλες συγκρούσεις) και δ) οι κοινωνικές συνθήκες στη χώρα εγκατάστασης (π.χ. κοινή στέγη με άλλους, έλλειψη οικονομικών πόρων) (Kelly, 2008). Οι παραπάνω παράγοντες αυξάνουν την πιθανότητα έκθεσης στους ακόλουθους κινδύνους: α) σωματική και ψυχολογική κακοποίηση και β) οικονομική εκμετάλλευση (σεξεργασία, εμπορία ανθρώπων) (UNHCR, 2011).

Από την ποιοτική έρευνα των Keygnaert et al. (2012), η οποία διεξήχθη στο Βέλγιο και στην Ολλανδία αναφορικά με τη σεξουαλική κακοποίηση και την έμφυλη βία, προέκυψε ότι περίπου το 57% των συμμετεχόντων, ανδρών και γυναικών, (προσφύγων, αιτούντων άσυλο και μεταναστών χωρίς επίσημα έγγραφα) είχαν πέσει θύμα σεξουαλικής κακοποίησης, κυρίως βιασμού και σεξουαλικής εκμετάλλευσης. Το 69% των συμμετεχόντων που είχαν πέσει θύματα σεξουαλικής κακοποίησης ήταν γυναίκες. Μια άλλη ποιοτική έρευνα που διεξήχθη στην Ιταλία, έχοντας ως δείγμα άνδρες πρόσφυγες και προσφύγισσες, κατέληξε στο ότι 56% των γυναικών είχε πέσει θύμα τουλάχιστον μίας μορφής βίας κατά τη διαμονή στην Ιταλία, ενώ ένα 28,5% είχε βιώσει πολλαπλές θυματοποιήσεις (Napolitano et al., 2018). Στην ανασκόπηση των Robbers, Lazdane, και Sethi (2016) και η μετα-ανάλυση των Vu et al. (2014) αναφέρεται ότι περίπου το 21% των γυναικών σε 14 εμπόλεμες χώρες είχαν βιώσει σεξουαλική κακοποίηση, τόσο στη χώρα προέλευσης όσο και κατά τη μετακίνηση στη χώρα επανεγκατάστασης (resettlement).

Ως επακόλουθο του τραύματος της έμφυλης βίας, ψυχικές διαταραχές, όπως κατάθλιψη και διαταραχή μετατραυματικού στρες (PTSD), εμφανίζονται με υψηλή συχνότητα σε προσφύγισσες θύματα έμφυλης βίας. Η συστηματική βιβλιογραφική ανασκόπηση των Vallejo-Martín, Sánchez Sancha και Canto (2021) κατέληξε στο ότι η έκθεση των προσφυγισσών σε τραύμα σεξουαλικής φύσεως σχετίζεται με τον

υψηλό επιπολασμό της διαταραχής μετατραυματικού στρες, ο οποίος κυμαίνεται από το 66% έως το 71% σε αυτόν τον πληθυσμό. Οι Mhlongo et al. (2018) διερεύνησαν προσφύγισσες και μετανάστριες στο Ντέρμπαν της Ν. Αφρικής και εστίασαν κυρίως στο τραύμα σεξουαλικής φύσεως, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι το συγκεκριμένο είδος τραύματος συνδέεται με αυξημένο κίνδυνο εμφάνισης διαταραχής μετατραυματικού στρες.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία καταδεικνύουν την ανάγκη σχεδιασμού κατάλληλων υπηρεσιών ψυχοκοινωνικής υποστήριξης, που θα καλύπτουν τις ανάγκες αυτής της ιδιαίτερα ευάλωτης κοινωνικά ομάδας και θα διαπνέονται από ορισμένες βασικές αρχές.

2. Υποστηρικτικές υπηρεσίες σε γυναίκες θύματα έμφυλης βίας

2.1 Διεθνές επίπεδο

Το Συμβούλιο της Ευρώπης, στο πλαίσιο της κοινοποίησης βασικών αρχών που χρειάζεται να διέπουν τις υποστηρικτικές υπηρεσίες κακοποιημένων γυναικών, καθώς και το Υπουργείο Κοινωνικής Ανάπτυξης της Πρετόρια στην Νότια Αφρική συγκέντρωσαν τα εξής είδη υπηρεσιών (Groenewald, 2001· Kelly, 2008):

- Γραμμή ψυχολογικής υποστήριξης
- Νομική συμβουλευτική / συνηγορία
- Υπηρεσίες συμβουλευτικής υποστήριξης, είτε ατομική είτε ομαδική ψυχολογική υποστήριξη (στόχος η ασφάλεια, η κάλυψη των πρακτικών αναγκών και η διασύνδεση με άλλες υπηρεσίες).
- Υπηρεσίες ευαισθητοποίησης / προσέγγισης γυναικών που ανήκουν σε μειονοτικές ομάδες, νοσηλευόμενες σε ψυχιατρικά νοσοκομεία, φυλακισμένες ή γυναίκες με ιδιαιτερότητες.
- Κέντρα που εστιάζουν σε περιπτώσεις βιασμού και σεξουαλικής παρενόχλησης. Οι υπηρεσίες που παρέχονται στα εν λόγω κέντρα είναι: ανώνυμη τηλεφωνική γραμμή υποστήριξης, ατομική ψυχολογική υποστήριξη

και συμβουλευτική, διασύνδεση και συνοδεία σε άλλες υπηρεσίες (π.χ. αστυνομία, νοσοκομείο, δικαστήριο), ομαδική εργασία και συνηγορία.

- Καταφύγια. Οι υπηρεσίες αυτές πρέπει να είναι προσβάσιμες τόσο σε αστικές όσο και σε αγροτικές περιοχές και να συμπεριλαμβάνουν τη δωρεάν μεταφορά των γυναικών στις εγκαταστάσεις. Στα καταφύγια θεωρείται αναγκαίο να εργάζονται μόνο γυναίκες και να υπάρχει η κατάλληλη επιτήρηση μέσα από κλειστό κύκλωμα καμερών. Βασικά στοιχεία αποτελούν η γραπτή αξιολόγηση και χαρτογράφηση των αναγκών της εκάστοτε γυναίκας (π.χ. στέγη, ιατρικές ανάγκες, νομική υποστήριξη κ.λπ.), καθώς και η απασχόληση τουλάχιστον ενός επαγγελματία που ειδικεύεται στη φροντίδα των παιδιών. Επίσης, χρειάζεται μεταγενέστερη παρακολούθηση (follow-up) της πορείας πρώην φιλοξενούμενων γυναικών και των παιδιών τους.

Όσον αφορά στα καταφύγια, διεθνώς υπάρχουν δομές επείγουσας φιλοξενίας για γυναίκες θύματα έμφυλης/ενδοοικογενειακής βίας. Συγκεκριμένα, οι δομές αυτές παρέχουν άμεσα στέγη (καταφύγιο) και παρεμβαίνουν σε καταστάσεις κρίσης, όπου απειλείται η ζωή των γυναικών και των παιδιών τους (Groenewald, 2001). Τέτοιου είδους παρεμβάσεις στοχεύουν στην κάλυψη βασικών αναγκών, στην συμβουλευτική και στην ανάπτυξη δεξιοτήτων. Βασικό στοιχείο των εν λόγω δομών είναι η ασφάλεια και η προστασία των φιλοξενούμενων τους. Για αυτό τον λόγο χρειάζεται να υπάρχει σταθερό τηλέφωνο, αλλά και διαθέσιμα κινητά τηλέφωνα, ασφαλισμένα παράθυρα, πόρτες με «κουμπί πανικού» και 24ωρη επιτήρηση (Groenewald, 2001). Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί ένας ξενώνας στη Βικτώρια της Αυστραλίας, στον οποίο φιλοξενούνται γυναίκες που έχουν υποστεί ενδοοικογενειακή βία και τα παιδιά τους. Οι παραπομπές σε αυτόν τον ξενώνα γίνονται από την εθνική τηλεφωνική γραμμή SOS. Τα βασικά χαρακτηριστικά του είναι τα ακόλουθα (Domestic Violence Resource Centre Victoria, n.d.):

- Υπάρχουν διερμηνείς για την εξυπηρέτηση μεταναστριών ή και προσφύγων.
- Η τοποθεσία του ξενώνα δεν γίνεται ποτέ γνωστή στο ευρύ κοινό για λόγους προστασίας.
- Οι εργαζόμενοι στον ξενώνα συνηγορούν στις δικαστικές διαδικασίες, σε θέματα μόνιμης στέγης, καθώς και σε θέματα που σχετίζονται με την εκπαίδευση των παιδιών.
- Παρέχεται νομική υποστήριξη σε προσφυγικά-μεταναστευτικά ζητήματα, θέματα οικογενειακού δικαίου και εντολές εισαγγελικής παρέμβασης.
- Υποστηρίζει γυναίκες με ποικιλία αναγκών, όπως αυτές επιβάλλονται από το πολιτισμικό πλαίσιο (διατροφικές επιλογές, θρησκευτικές συνήθειες κ.λπ.). Είναι συμπεριληπτικός και δέχεται γυναίκες με αναπηρίες.
- Οι εργαζόμενοι του ξενώνα χρησιμοποιούν μεταφραστικές υπηρεσίες και διερμηνείς, ενώ παράλληλα στελεχώνονται με δίγλωσσους υπαλλήλους.
- Υπάρχουν δύο τύποι ξενώνων: ο ένας χαρακτηρίζεται από κοινοτική διαβίωση υψηλής ασφάλειας και ο άλλος από ξεχωριστά διαμερίσματα που μοιράζονται όμως έναν κοινό χώρο.

Οι ξενώνες προσπαθούν να αναπτύξουν ένα σχέδιο ασφαλείας, ώστε να υποστηρίξουν τις γυναίκες και τα παιδιά και να τους βοηθήσουν να διατηρήσουν μία αίσθηση κανονικότητας μέσα από τη συνέχιση των καθημερινών τους δραστηριοτήτων

Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, υπάρχουν διάφορες μορφές καταφύγιων, όπως είναι τα «ασφαλή σπίτια» (safe houses) και τα «κέντρα κρίσης» (crisis centres). Τα ασφαλή σπίτια προσφέρουν προσωρινή στέγαση – όχι περισσότερο από μίας εβδομάδας διαμονή – και περιλαμβάνουν συμβουλευτική και διασύνδεση με κατάλληλες υπηρεσίες, ανάλογα τις ανάγκες των γυναικών. Στο καθημερινό πρόγραμμα συμπεριλαμβάνεται η συμμετοχή σε οικιακές εργασίες, π.χ. καθάρισμα, μαγείρεμα, ενώ παράλληλα οργανώνεται και ένα πρόγραμμα απασχόλησης / ψυχαγωγίας παιδιών (Logar και Qosaj-Mustafa, 2021).

Τα κέντρα κρίσης περιλαμβάνουν και αυτά τη δραστηριοποίηση των γυναικών σε οικιακές εργασίες, την απασχόληση των παιδιών και τη διασύνδεση με υπηρεσίες. Σε περίπτωση μάλιστα που δεν παρέχει υπηρεσίες παιδικής μέριμνας το ίδιο το καταφύγιο χρειάζεται να συνδέεται και να συνεργάζεται με παρόμοιες υπηρεσίες. Η διαφορά των δύο μορφών καταφυγίων έγκειται στο ότι τα κέντρα κρίσης είναι προσβάσιμα 24 ώρες το 24ωρο, όλο τον χρόνο, καθημερινά (Logar & Qosaj-Mustafa, 2021). Μια τέτοια μορφή καταφυγίου βρίσκεται στην Ισλανδία, όπου παρέχεται στέγη στις γυναίκες και στα παιδιά τους για όσο χρονικό διάστημα χρειαστεί. Το 2021 φιλοξενήθηκαν 112 γυναίκες και 100 παιδιά για χρονικά διαστήματα που ποίκιλαν από 1 έως 191 ημέρες και ο ξενώνας φιλοξενούσε κατά μέσο όρο 9 γυναίκες και 10 παιδιά (νεογέννητα – έως 16 ετών) την ημέρα (Kvennaathvarf, n.d.).

Υπάρχει, επίσης, η στέγη δεύτερου επιπέδου (second stage housing), η οποία προσομοιάζει την ανεξάρτητη διαβίωση. Στην Ισλανδία, τέτοιου είδους δομές φιλοξενίας περιλαμβάνουν και υπηρεσίες συμβουλευτικής και ενδυνάμωσης της μητέρας αλλά και των παιδιών, θυμάτων και μαρτύρων ενδοοικογενειακής βίας, προκειμένου να διαχειριστούν το ψυχικό τραύμα και να σπάσουν τον φαύλο κύκλο της βίας (Kvennaathvarf, n.d.). Οι ωφελούμενες διασυνδέονται με κοινοτικά προγράμματα, π.χ. ανάπτυξης δεξιοτήτων, οικονομικής χειραφέτησης κ.ά. (Maki, 2020).

Στην Ευρώπη, υπάρχει πλήθος μοντέλων και πρακτικών που αφορούν σε υποστήριξη γυναικών θυμάτων έμφυλης βίας και των παιδιών τους. Στη Φιλανδία, ενδεικτικά, λειτουργούν καταφύγια που παρέχουν ασφαλή στέγη 24 ώρες το 24ωρο και ψυχοκοινωνική υποστήριξη και συμβουλευτική σε καταστάσεις κρίσεως χωρίς κόστος. Η υπηρεσία απευθύνεται σε άτομα και οικογένειες που υποφέρουν από ενδοοικογενειακή βία ή απειλή βίας, ανεξαρτήτως ηλικίας και φύλου. Τα καταφύγια αυτά είναι διαθέσιμα ανεξάρτητα από τον τόπο κατοικίας του ενδιαφερόμενου (Finnish Institute for Health and Welfare, n.d.). Ενδεικτικό παράδειγμα είναι, επίσης, αυτό της Ιρλανδίας, όπου παρέχεται ένα ευρύ φάσμα υπηρεσιών που περιλαμβάνει τις δομές επείγουσας φιλοξενίας, την τηλεφωνική γραμμή SOS, τα κέντρα συμβουλευτικής, τις υπηρεσίες νομικής υποστήριξης και εκπροσώπησης, ενώ παράλληλα υπάρχει μέριμνα για τα παιδιά των ωφελούμενων (Women's aid, n.d.).

2.2 Εθνικό επίπεδο

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφική ανασκόπηση, στον ελληνικό χώρο λειτουργούν οι ακόλουθες υπηρεσίες ψυχοκοινωνικής υποστήριξης γυναικών θυμάτων έμφυλης βίας:

α. Συμβουλευτικά Κέντρα

Σύμφωνα με την ΓΓΟΠΙΦ, έχουν δημιουργηθεί 43 συμβουλευτικά κέντρα για κακοποιημένες γυναίκες σε Αθήνα, Πειραιά, Ηράκλειο, Λαμία, Πάτρα, Τρίπολη, Ιωάννινα, Κέρκυρα, Κομοτηνή, Λάρισα, Μυτιλήνη, Σύρο, Θεσσαλονίκη και Κοζάνη. Παράλληλα, συμβουλευτικά κέντρα λειτουργούν στους παρακάτω δήμους: Αλεξανδρούπολης, Αρταίων, Βέροιας, Ελευσίνας, Ζακύνθου, Θήβας, Καβάλας, Καλαμάτας, Καρδίτσας, Κεφαλονιάς, Καστοριάς, Κατερίνης, Κερασινίου-Δραπετσώνας, Κορινθίων, Κω, Περιστερίου, Πρέβεζας, Πύργου, Ρεθύμνης, Ρόδου, Σερρών, Τρικκαίων, Φλώρινας, Φυλής, Χαλανδρίου, Χαλκιδέων και Χίου (ΓΓΟΠΙΦ, n.d.).

Τα Συμβουλευτικά Κέντρα της ΓΓΟΠΙΦ στελεχώνονται από ειδικό επιστημονικό προσωπικό εξειδικευμένο στην προσέγγιση των γυναικών με την οπτική του φύλου (ψυχολόγους, κοινωνικούς λειτουργούς και νομικούς). Στα κέντρα αυτά παρέχεται ψυχοκοινωνική και νομική στήριξη γυναικών θυμάτων βίας σε συνεργασία με τον Δικηγορικό Σύλλογο του εκάστοτε δήμου. Πιο συγκεκριμένα, οι παρεχόμενες υπηρεσίες σε γυναίκες θύματα βίας ή / και πολλαπλών διακρίσεων είναι δωρεάν, καλύπτονται από το απόρρητο και αφορούν σε:

- ενημέρωση και εξειδικευμένη πληροφόρηση,
- ψυχολογική και κοινωνική συμβουλευτική,
- εργασιακή συμβουλευτική,
- νομική συμβουλευτική / πληροφόρηση για τα δικαιώματα των γυναικών, τους σχετικούς νόμους, τις απαιτούμενες διαδικασίες για την υποβολή μήνυσης, καταγγελίας, κ.ά.,

- συνεργασία με άλλες υπηρεσίες και παραπομπή ή και συνοδεία των γυναικών σε ξενώνες, στις αστυνομικές και εισαγγελικές αρχές, στο δικαστήριο, σε νοσοκομεία, σε φορείς αρμόδιους για προνοιακά ή άλλα επιδόματα, σε φορείς απασχόλησης, προστασίας και υποστήριξης παιδιών κ.ο.κ.,
- δράσεις ευαισθητοποίησης της τοπικής κοινωνίας.

Από τον Νοέμβριο του 2020 έως τον Σεπτέμβριο του 2021 απευθύνθηκαν σε συμβουλευτικά κέντρα περίπου 4.767 γυναίκες θύματα έμφυλης βίας και πολλαπλών διακρίσεων (General Secretariat for Family Policy and Gender Equality/GSDFP-GE, 2021). Όσον αφορά στις μορφές έμφυλης βίας συγκεκριμένα, το 85% των γυναικών αυτών ήταν θύμα ενδοοικογενειακής βίας, το 3% θύμα σεξουαλικής παρενόχλησης, το 2% θύμα βιασμού, ενώ ένα 4% βίωσε μίας «άλλης μορφής έμφυλης βίας». Το 6% των γυναικών που απευθύνθηκαν σε συμβουλευτικά κέντρα τόσο στην Αττική όσο και στη Θεσσαλονίκη, στην Κρήτη, στην Καβάλα, στην Πάτρα, Λάρισα και Τρίπολη δεν αποκάλυψαν παραπάνω πληροφορίες για το είδος της βίας που υφίσταντο. Τα 13 συμβουλευτικά κέντρα και τα 9 καταφύγια-ξενώνες γυναικών εξυπηρέτησαν 60 προσφύγισες που βίωσαν ενδοοικογενειακή βία (GSDFP-GE, 2021).

β. Τηλεφωνικές Γραμμές Άμεσης Βοήθειας (Hotlines)

Παράλληλα, λειτουργεί η πανελλαδικής εμβέλειας Τηλεφωνική Γραμμή SOS 15900, η οποία είναι μία υπηρεσία που δίνει τη δυνατότητα στα θύματα έμφυλης / ενδοοικογενειακής βίας ή σε τρίτα πρόσωπα να επικοινωνήσουν σε 24ωρη βάση (καθημερινά και όλο τον χρόνο) με εξειδικευμένο προσωπικό (ψυχολόγους, κοινωνικούς λειτουργούς κλπ). Η γλώσσα παροχής των υπηρεσιών είναι τα ελληνικά, τα αγγλικά, καθώς και τα αραβικά και τα φαρσί συγκεκριμένες ώρες και ημέρες μέσα στην εβδομάδα. Από τον Νοέμβριο του 2020 έως τον Σεπτέμβριο του 2021 καταγράφηκαν περίπου 8.670 κλήσεις. Το 70% περίπου αφορούσε «περιστατικά βίας», το 16% αφορούσε «λήψη χρήσιμων πληροφοριών», ενώ το 15% αφορούσε μη συναφείς κλήσεις. Η ενδοοικογενειακή βία καταλάμβανε το 85% των «περιστατικών βίας», ενώ το 3% των κλήσεων αφορούσε περιστατικά σεξουαλικής παρενόχλησης, το 1% βιασμού και το 6% βίωσε μία «άλλη μορφή βίας», ενώ το 4% δεν έδωσε περαιτέρω πληροφορίες (GSDFP-GE, 2021).

Τη δυνατότητα παροχής άμεσης κοινωνικής βοήθειας δίνει και η γραμμή «197» του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικής Αλληλεγγύης (ΕΚΚΑ), η οποία λειτουργεί 24 ώρες το 24ωρο καθημερινά και απευθύνεται σε ενήλικα άτομα, οικογένειες και ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες, που βρίσκονται σε επείγουσες καταστάσεις (π.χ. τα θύματα ενδοοικογενειακής βίας), τα θύματα παράνομης διακίνησης με σκοπό την σεξουαλική ή οικονομική εκμετάλλευση, τα θύματα φυσικών και άλλων καταστροφών, κτλ. Η γλώσσα παροχής των υπηρεσιών είναι τα ελληνικά και τα αγγλικά. Οι λειτουργίες της γραμμής αφορούν στην παροχή επείγουσας συμβουλευτικής και ψυχολογικής στήριξης, πληροφόρηση για θέματα κοινωνικής πρόνοιας και ψυχικής υγείας, παραπομπή στις υπόλοιπες Υπηρεσίες και Δομές του ΕΚΚΑ και διασύνδεση με άλλες αρμόδιες υπηρεσίες και εισαγγελικές αρχές, οι οποίες αφορούν στην παραμέληση ή/και κακοποίηση ενηλίκων, κατά κύριο λόγο ηλικιωμένων ή ατόμων με ειδικές ανάγκες (ΕΚΚΑ, n.d.).

Με την έναρξη της επιδημίας και την εφαρμογή των περιοριστικών μέτρων για την πρόληψη της διασποράς του νέου κορωνοϊού δημιουργήθηκε –με πρωτοβουλία της τότε διοίκησης του ΕΚΚΑ– στην πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης «Facebook» μια σελίδα με την ονομασία «Helpada» (<https://www.facebook.com/ekka.helpida>), η οποία είχε ως σκοπό τη διασφάλιση της πρόσβασης των γυναικών θυμάτων έμφυλης/ενδοοικογενειακής βίας στις υποστηρικτικές υπηρεσίες. Μέσω γραπτών μηνυμάτων (text messaging) οι γυναίκες αυτές λάμβαναν καθοδήγηση και συναισθηματική υποστήριξη από τους συμβούλους της γραμμής «197», μια και ο κατ' οίκον περιορισμός (καραντίνα) με τους κακοποιητές τους δυσχέραινε την επικοινωνία τους με τηλεφωνικές γραμμές άμεσης βοήθειας. Δυστυχώς, αυτή η υπηρεσία, η οποία αποτελούσε καλή πρακτική και θα μπορούσε να προσαρμοστεί στις συνθήκες της μετα-covid εποχής, δεν απευθύνεται πλέον σε αυτή την ομάδα-στόχο, αλλά μετατράπηκε σε σελίδα πληροφόρησης για ευάλωτες κοινωνικές ομάδες γενικά, υπηρεσία που παρέχει ήδη η επίσημη σελίδα του ΕΚΚΑ (<https://www.facebook.com/EKKA.org>).

γ. Ξενώνες – Καταφύγια

Σύμφωνα με την ΓΓΟΠΙΦ, λειτουργούν 19 καταφύγια-ξενώνες πανελλαδικά. Από τον Νοέμβριο του 2020 έως τον Σεπτέμβριο του 2021 φιλοξενήθηκαν σε καταφύγια-ξενώνες 216 περίπου γυναίκες από τις οποίες οι 81 ήταν προσφύγισσες και 238 παιδιά από τα οποία τα 115 περίπου ήταν παιδιά προσφύγων. Όσον αφορά στις προσφύγισσες και στα παιδιά τους, το 27% φιλοξενούνταν σε καταφύγια-ξενώνες της Αττικής, το 9,2% της Θεσσαλονίκης και το 12,2% στην Πάτρα. Η πιο συχνή μορφή έμφυλης βίας που είχαν βιώσει οι γυναίκες αυτές ήταν η ενδοοικογενειακή βία (79%). Ακολουθούσε ο βιασμός (7%) και τα περιστατικά εμπορίας και διακίνησης ανθρώπων (trafficking) και σεξουαλικής παρενόχλησης (3%) (GSDFP-GE, 2021).

Παρακάτω παρουσιάζονται ενδεικτικά κάποια καταφύγια-ξενώνες. Πιο συγκεκριμένα, στον ελληνικό χώρο, λειτουργούσε έως το 2008 το καταφύγιο «Χλόη» όπου μπορούσαν να βρουν στέγη γυναίκες θύματα εμπορίας και διακίνησης ανθρώπων, συστηματικής κακοποίησης, ενδοοικογενειακής βίας, βασανιστηρίων και θύματα πολεμικών συγκρούσεων, μαζί με τα παιδιά τους. Πέρα από τη στέγη και τη διατροφή, οι βασικές υπηρεσίες που παρέχονταν ήταν η ιατρική παρακολούθηση, η νομική αρωγή (συμβουλευτική), η ψυχιατρική παρακολούθηση, η ψυχολογική αξιολόγηση και υποστήριξη, η εκμάθηση ελληνικών και η εργασιακή αποκατάσταση (ΚΛΙΜΑΚΑ, n.d.).

Όσον αφορά στους ξενώνες που είναι σήμερα ενεργοί, από τον Ιούλιο του 2013 λειτουργεί στη Θεσσαλονίκη ο ξενώνας κακοποιημένων γυναικών του ΕΚΚΑ, όπου προσφέρεται προστατευμένη φιλοξενία σε γυναίκες θύματα ενδοοικογενειακής βίας, κακοποίησης, εκμετάλλευσης, παράνομης εμπορίας και διακίνησης, καθώς και στα ανήλικα παιδιά τους. Οι υπηρεσίες που παρέχονται στις γυναίκες είναι η ψυχοκοινωνική και συμβουλευτική στήριξη. Αναλυτικότερα, στόχος του ξενώνα είναι να παρέχει στις γυναίκες και στα παιδιά τους φιλοξενία και πολλαπλή στήριξη από εξειδικευμένο επιστημονικό προσωπικό καθώς και την υποστήριξη για την ένταξή τους στην αγορά εργασίας, όταν απαιτείται. Κατά τη διάρκεια της προσωρινής παραμονής των γυναικών στους ξενώνες (3-6 μήνες), παρέχεται στέγη, διατροφή, ιματισμός, ιατροφαρμακευτική και υγειονομική φροντίδα σε συνεργασία με αρμόδιους

φορείς, συμβουλευτική και ψυχολογική υποστήριξη σε ατομικό, ομαδικό και οικογενειακό επίπεδο, δημιουργική απασχόληση για τα παιδιά των φιλοξενουμένων, εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας τόσο στις γυναίκες, όσο και στα παιδιά τους, ενισχυτική διδασκαλία για την μελέτη των σχολικών μαθημάτων και νομική υποστήριξη (ΕΚΚΑ, n.d.)

Από το 2016 λειτουργεί στην Αττική ο ξενώνας φιλοξενίας ΕΚΚΑ για γυναίκες θύματα βίας, ο οποίος παρέχει συμβουλευτική υποστήριξη, διασύνδεση με υπηρεσίες της κοινότητας, του δημόσιου και ευρύτερου δημόσιου τομέα καθώς και μη κυβερνητικές και εθελοντικές οργανώσεις, ένταξη παιδιών στην Α/βάθμια και Β/βάθμια εκπαίδευση, νομική υποστήριξη, συνεργασία με υπηρεσίες παροχής διερμηνείας, συνοδεία σε υπηρεσίες που κρίνεται απαραίτητο και ψυχολογική υποστήριξη. Κατά το έτος 2021 πραγματοποιήθηκαν εισαγωγές 17 γυναικών και μητέρων με συνολικά δεκαοκτώ 18 παιδιά (ΕΚΚΑ, 2021). Το ΕΚΚΑ υποστηρίζει παράλληλα τη λειτουργία ενός ξενώνα επείγουσας φιλοξενίας γυναικών που έχουν υποστεί οποιαδήποτε μορφή βίας ανεξαρτήτως ηλικίας, εθνικότητας, θρησκείας. Ο στόχος της διαμονής στον ξενώνα είναι η παροχή ασφαλούς στέγης και προστασίας για σύντομο χρονικό διάστημα μέχρι τη διερεύνηση των εναλλακτικών λύσεων και την επιλογή της πιο κατάλληλης για τις συνθήκες λύση. Οι γυναίκες υποβάλλονται στις απαραίτητες ιατρικές εξετάσεις για την ασφαλή διαβίωσή τους με άλλα άτομα και αν κριθεί απαραίτητο συνεχίζεται η φιλοξενία σε άλλο Ξενώνα του ΕΚΚΑ (ΕΚΚΑ, n.d.). Το 2021 παρασχέθηκαν υπηρεσίες επείγουσας φιλοξενίας σε 7 γυναίκες, όλες μητέρες με συνολικά 9 παιδιά (ΕΚΚΑ, 2021).

Εκτός από τους ξενώνες φιλοξενίας σε Αττική και Θεσσαλονίκη το ΕΚΚΑ λειτουργούσε και ένα καταφύγιο για τις γυναίκες θύματα εμπορίας και διακίνησης ανθρώπων. Η συγκεκριμένη δομή διέφερε από τις άλλες δομές προστασίας κακοποιημένων γυναικών, καθώς τα θύματα φιλοξενούνταν άμεσα (αμέσως μετά τον εντοπισμό τους από τις αστυνομικές Αρχές), χωρίς τη διενέργεια ιατρικών εξετάσεων που απαιτείται στους ξενώνες και με παράκαμψη γραφειοκρατικών διαδικασιών που θα καθυστερούσαν τη φιλοξενία. Ο τόπος του καταφυγίου ήταν μυστικός και κατά τη φιλοξενία των ωφελουμένων λαμβάνονταν αυστηρά μέτρα προστασίας. Με την έναρξη της επιδημίας η διοίκηση του φορέα αναγκάστηκε να προβεί σε προσωρινή

αναστολή της λειτουργίας του, εξαιτίας της υποστελέχωσης του οργανισμού και της αναγκαίας ανακατανομής του προσωπικού των δομών φιλοξενίας, λόγω των περιοριστικών μέτρων. Δυστυχώς, το καταφύγιο δεν επαναλειτούργησε, ζήτημα για το οποίο βουλευτές των κομμάτων της αντιπολίτευσης κατέθεσαν επίκαιρες ερωτήσεις.

Σε επίπεδο τοπικής αυτοδιοίκησης, στον Δήμο Αθηναίων λειτουργεί από το 2013 ξενώνας φιλοξενίας γυναικών θυμάτων βίας & των παιδιών τους, ο οποίος παρέχει υπηρεσίες σε 24ώρη βάση. Οι υπηρεσίες αυτές περιλαμβάνουν ασφαλή φιλοξενία, σίτιση, ψυχοκοινωνική στήριξη και φροντίδα από εξειδικευμένο προσωπικό (κοινωνική λειτουργός, ψυχολόγος, παιδαγωγός). Στόχος του ξενώνα είναι η υποστήριξη, η ενδυνάμωση και η επανένταξη των γυναικών στην κοινότητα και στην αγορά εργασίας. Η διαμονή έχει προσωρινό και μεταβατικό χαρακτήρα και απευθύνεται σε γυναίκες κάθε ηλικίας, θρησκείας, εθνικότητας που έχουν υποστεί οποιαδήποτε μορφή έμφυλης βίας όπως: σωματική, ψυχολογική, σεξουαλική και οικονομική βία. Νομική συμβουλευτική παρέχεται μέσω των κοινωνικών υπηρεσιών του δήμου Αθηναίων, των Συμβουλευτικών Κέντρων της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων ή άλλων φορέων οι οποίοι διευκολύνουν την πρόσβασή τους σε φορείς προώθησης στην απασχόληση, εκπαίδευσης, υγείας και πρόνοιας. Οι ωφελούμενες εξυπηρετούνται στα ελληνικά και στα αγγλικά (Κέντρο Συντονισμού για θέματα μεταναστών και προσφύγων, n.d.).

Από το 2011, επίσης, λειτουργεί το κέντρο στήριξης κακοποιημένων γυναικών «Καταφύγιο Γυναικών» υπό την εποπτεία της Διεύθυνσης Υγείας της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας. Βασικοί του στόχοι είναι η ψυχοκοινωνική υποστήριξη και η παροχή νομικών συμβουλών σε γυναίκες που έχουν κακοποιηθεί, ανεξαρτήτως εθνικότητας, κοινωνικοοικονομικής κατάστασης και σεξουαλικού προσανατολισμού (Μοσχοτά, 2015).

Από τη διερεύνηση υπηρεσιών υποστήριξης γυναικών και συγκεκριμένα προσφυγισσών θυμάτων έμφυλης βίας προέκυψε η μη κυβερνητική οργάνωση που είναι εξειδικευμένη σε ζητήματα έμφυλης βίας και διακρίσεων «ΔΙΟΤΙΜΑ». Η «ΔΙΟΤΙΜΑ» παρέχει σε Ελληνίδες, αλλά και σε προσφύγισσες και μετανάστριες,

νομική, ψυχολογική και κοινωνική υποστήριξη, καθώς και συμμετοχή σε ομάδες ενδυνάμωσης. Με αφορμή την πανδημία covid-19 εγκαινίασε ένα διαδικτυακό γραφείο πληροφοριών (online help desk), το οποίο στοχεύει στην ευκολότερη πρόσβαση ατόμων που βιώνουν έμφυλη/ενδοοικογενειακή βία σε χρήσιμες πληροφορίες. Η υποστήριξη παρέχεται στα ελληνικά, αγγλικά, γαλλικά, αραβικά και φαρσί (ΔΙΟΤΙΜΑ, n.d). Ο φορέας αυτός, σε συνδυασμό με τη δράση «A step forward», που υλοποιείται από την μη κυβερνητική οργάνωση «Γιατροί του Κόσμου», αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα ψυχοκοινωνικής υποστήριξης προσφυγισσών θυμάτων έμφυλης βίας. Συγκεκριμένα, η εν λόγω δράση στοχεύει στην υποστήριξη γυναικών και παιδιών κατά την περίοδο της εξέτασης της αίτησης ασύλου και την ομαλή ένταξη τους στην ελληνική κοινωνία (Γιατροί του Κόσμου, n.d.). Στο πλαίσιο αυτό δημιουργήθηκε στο κέντρο της Αθήνας το «Ανοιχτό Κέντρο Διαμονής», μία ενδιάμεση δομή φιλοξενίας και ολοήμερης διαβίωσης γυναικών σε επισφάλεια μαζί με τα παιδιά τους για μέσο χρονικό διάστημα (περίπου έξι μήνες) (Γιατροί του Κόσμου, n.d.). Στο εν λόγω κέντρο παρέχονται τα ακόλουθα: ολοκληρωμένες υπηρεσίες υγείας, ψυχοκοινωνική υποστήριξη, νομική συμβουλευτική, διερμηνεία, γλωσσομάθεια, ενδυνάμωση, δημιουργική απασχόληση και ενισχυτική διδασκαλία, ενώ πραγματοποιούνται εγγραφές των παιδιών στο εκπαιδευτικό σύστημα σε συνεργασία με τις τοπικές σχολικές μονάδες. Οι αιτούσες άσυλο συμμετέχουν, επίσης, σε δράσεις που έχουν πολιτιστικό, ψυχαγωγικό και εκπαιδευτικό χαρακτήρα (Γιατροί του Κόσμου, n.d.). Από τον Ιανουάριο του 2021 έως τον Ιούνιο του 2022, φιλοξενήθηκαν 192 γυναίκες εκ των οποίων οι 85 ήταν επιζώσες έμφυλης βίας (Γιατροί του Κόσμου, n.d.).

δ. Πρόγραμμα μετατόπισης εργασιακών καθηκόντων (task shifting)

Από το 2019 υλοποιείται στον ελληνικό χώρο το πρόγραμμα «Προσωπικό Ψυχοκοινωνικής Υποστήριξης στην Κοινότητα/Community Psychosocial Workforce» (γνωστό με το αρκτικόλεξο CPW) από την Εταιρεία Περιφερειακής Ανάπτυξης και Ψυχικής Υγείας (ΕΠΑΨΥ) σε συνεργασία με την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες (UNHCR). Το εν λόγω πρόγραμμα βασίζεται στο μοντέλο της «μετατόπισης εργασιακών καθηκόντων» (task-shifting) (Cohen & Yaeger, 2021),

σύμφωνα με το οποίο μη ειδικευμένα μέλη της κοινότητας που διαθέτουν, ωστόσο, βιωμένη εμπειρία, εκπαιδεύονται σε βασικές δεξιότητες και ειδικά εργαλεία ψυχοκοινωνικής παρέμβασης (Collins et al., 2011· Patel et al., 2011), προκειμένου να αποκτήσουν δεξιότητες ψυχοκοινωνικής υποστήριξης των ομοεθνών τους. Στο πλαίσιο του προγράμματος αυτού λειτουργεί μία Τηλεφωνική Γραμμή Ψυχοκοινωνικής Υποστήριξης (Psychosocial Support Helpline) πανελλαδικής εμβέλειας, στην οποία καλούν για βοήθεια και προσφύγισες/αιτούσες άσυλο επιζώσες σεξουαλικής κακοποίησης, εκμετάλλευσης και έμφυλης/ενδοοικογενειακής βίας.

3. Βασικές αρχές υποστηρικτικών υπηρεσιών γυναικών θυμάτων έμφυλης βίας

Σύμφωνα με το Συμβούλιο της Ευρώπης, οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ) που εστιάζουν τη δράση τους στην υποστήριξη θυμάτων ενδοοικογενειακής και σεξουαλικής βίας έχουν συμφωνήσει σε ορισμένες βασικές αρχές παροχής υπηρεσιών (Kelly, 2008· Logar & Qosaj-Mustafa, 2021· WAVE, 2017), οι οποίες συνοψίζονται παρακάτω:

- Διαμόρφωση ενός εξατομικευμένου πλάνου φροντίδας
- Ασφάλεια και προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, κάλυψη των βασικών αναγκών.
- Το δικαίωμα παραμονής για όσο καιρό χρειαστεί.
- Ειδικά καταρτισμένο προσωπικό
- Διαφορετικότητα και ισότιμη πρόσβαση
- Δωρεάν υπηρεσίες 24ωρης λειτουργίας
- Συνηγορία και υπεράσπιση δικαιωμάτων
- Διασύνδεση με διερμηνείς και μεταφραστικές υπηρεσίες
- Ενδυνάμωση γυναικών

- Διαμόρφωση «πλάνου ασφαλείας» (safety planning) (ένας περιεκτικός οδηγός του τι να κάνουν σε απειλητικές, επικίνδυνες για τη ζωή τους καταστάσεις)
- Ολοκληρωμένη φροντίδα των παιδιών
- Συμμετοχή των ληπτών υπηρεσιών στην λήψη αποφάσεων και συνδιαμόρφωση του τρόπου λειτουργίας της υπηρεσίας
- Εμπιστευτικότητα
- Συντονισμένη, καλά οργανωμένη ανταπόκριση σε νέα αιτήματα.

Σύμφωνα με τους Runner et al. (2009), όλες οι υπηρεσίες υποστήριξης γυναικών θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας χρειάζεται να λαμβάνουν υπόψη ότι είναι σημαντικό να:

- κερδίσουν οι πάροχοι των υπηρεσιών την εμπιστοσύνη των γυναικών,
- προσφέρονται υπηρεσίες υψηλής ποιότητας, να συμβαδίσουν δηλαδή οι υπηρεσίες με τις πολιτιστικές ανάγκες των γυναικών (διερμηνείς για σωστή επικοινωνία και συνεννόηση),
- δρομολογούνται δράσεις ευαισθητοποίησης κοινότητας (π.χ. αστυνομία, επαγγελματίες υγείας), λαμβάνοντας υπόψη τον πολιτιστικό παράγοντα, ώστε να διασφαλιστεί η ολιστική/ολοκληρωμένη παροχή υπηρεσιών.

Επίλογος

Οι προσφύγισσες και τα εξαρτώμενα από αυτές οικογενειακά μέλη παρουσιάζουν υψηλό βαθμό ευαλωτότητας και έχουν πολλές πιθανότητες έκθεσης σε τραυματικά γεγονότα σε όλες τις φάσεις της προσφυγικής εμπειρίας. Αυτή η πληθυσμιακή ομάδα έχει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και συγκεκριμένες ανάγκες, οι οποίες δεν μπορούν να καλυφθούν αποτελεσματικά από υπηρεσίες που απευθύνονται σε γυναίκες θύματα έμφυλης βίας γενικά.

Στο παρόν άρθρο επιχειρήθηκε μια χαρτογράφηση των κύριων υπηρεσιών (δομών και προγραμμάτων) ψυχοκοινωνικής υποστήριξης γυναικών θυμάτων έμφυλης βίας

με έμφαση στις γυναίκες με προσφυγικό υπόβαθρο και την ανάδειξη των θεμελιωδών αρχών λειτουργίας αυτών των υπηρεσιών τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Η βιβλιογραφική ανασκόπηση ανέδειξε τύπους υποστηρικτικών υπηρεσιών και καλές πρακτικές για προσφύγισσες θύματα έμφυλης βίας. Επειδή δεν πρόκειται για συστηματική ανασκόπηση, ενδέχεται ο κατάλογος των υπηρεσιών να μην είναι πλήρης και να απουσιάζουν καλές πρακτικές.

Όσον αφορά στην Ελλάδα, βάσει των στοιχείων που παρουσιάστηκαν, παρατηρούμε ότι δεν υπάρχουν υπηρεσίες που να ανταποκρίνονται αμιγώς στις ιδιαίτερες ανάγκες των προσφυγισσών θυμάτων έμφυλης βίας. Κάποιες εξειδικευμένες υπηρεσίες, οι οποίες προσφέρονται κυρίως από ΜΚΟ, εμφανίζουν γλωσσικούς και πολιτισμικούς περιορισμούς. Επίσης, εμφανής είναι η έλλειψη διερμηνέων και πολιτισμικών διαμεσολαβητών, με τους οποίους θα αντιμετωπίζονταν τα γλωσσικά και πολιτισμικά εμπόδια που συνδέονται με την μη προσβασιμότητα στις κοινωνικές υπηρεσίες. Το παράδειγμα του προγράμματος CPW από το χώρο της ψυχικής υγείας θα μπορούσε να εφαρμοστεί και στο χώρο της ενδυνάμωσης γυναικών θυμάτων έμφυλης βίας. Συγκεκριμένα, ενδυναμωμένες γυναίκες με προσφυγικό υπόβαθρο και βιωμένη εμπειρία έμφυλης βίας θα υποστηρίζουν ψυχοκοινωνικά στη γλώσσα τους γυναίκες ομοεθνείς τους με παρόμοιες εμπειρίες και θα τις καθοδηγούν στο πολυσύνθετο και γραφειοκρατικό σύστημα πρόνοιας, λειτουργώντας παράλληλα ως πρότυπο (role model). Επιπρόσθετα, απαιτείται η ενσωμάτωση των αξιών και των θεμελιωδών αρχών λειτουργίας σε όλες τις δομές –κρατικές και μη– που παρέχουν υπηρεσίες σε προσφύγισσες θύματα έμφυλης βίας. Τέλος, πρέπει να εξασφαλιστεί η βιωσιμότητα αυτών των παρεμβάσεων, καθώς συχνά παρατηρείται το φαινόμενο να ολοκληρώνονται με τη λήξη της εκάστοτε χρηματοδότησης.

Πρόσφατα, η ΓΓΔΟΠΙΦ, η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες και το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ) υπέγραψαν μνημόνιο συνεργασίας. Πρόκειται για ένα βασικό βήμα για την προώθηση της κοινωνικής συμπερίληψης και της ισότιμης μεταχείρισης των προσφυγισσών και των γυναικών αιτουσών άσυλο (ΓΓΔΟΠΙΦ, 2021). Το εν λόγω μνημόνιο συνεργασίας έχει ως στόχο να διασφαλίσει ότι οι ανάγκες των προσφυγισσών συμπεριλαμβάνονται στο σύνολο της εθνικής στρατηγικής του νέου Εθνικού Σχεδίου Δράσης για την Ισότητα των Φύλων (ΕΣΔΙΦ)

2021-20255, το οποίο εστιάζει σε τέσσερις βασικούς τομείς: α) πρόληψη και καταπολέμηση της έμφυλης και της ενδοοικογενειακής βίας, β) ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας, γ) προώθηση των γυναικών σε θέσεις λήψης αποφάσεων και σε ηγετικούς ρόλους, και δ) ενσωμάτωση της έμφυλης διάστασης σε τομεακές πολιτικές (ΓΓΔΟΠΙΦ, 2021).

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Γενική Γραμματεία Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας (ΓΓΟΠΙΦ), no date. *Τηλεφωνική Γραμμή SOS* [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://isotita.gr/emfyli-via/> [Ανακτήθηκε 11 Νοεμβρίου 2021].
- Γενική Γραμματεία Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας (ΓΓΟΠΙΦ), 2017. *Πρωτόκολλο συνεργασίας για τις γυναίκες πρόσφυγες* [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://isotita.gr/wp-content/uploads/2017/12/%CE%A0%CF%81%CF%89%CF%84%CF%8C%CE%BA%CE%BF%CE%BB%CE%BB%CE%BF-%CE%A3%CF%85%CE%BD%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%B1%CF%82-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B9%CF%82-%CE%93%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%AF%CE%BA%CE%B5%CF%82-%CE%A0%CF%81%CF%8C%CF%83%CF%86%CF%85%CE%B3%CE%B5%CF%82.pdf> [Ανακτήθηκε 15 Σεπτεμβρίου 2022].
- Γενική Γραμματεία Δημογραφικής και Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας (ΓΓΔΟΠΙΦ), 2021. *Εθνικό Σχέδιο Δράσης για την Ισότητα των Φύλων 2021-2025* [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://isotita.gr/wpcontent/uploads/2021/12/%CE%95%CE%A3%CE%94%CE%99%CE%A6-2021-2025.pdf> [Ανακτήθηκε 15 Σεπτεμβρίου 2022].
- Γιατροί του Κόσμου, no date. *A step Forward- Ανοικτό Κέντρο Διαμονής για Γυναίκες σε κίνδυνο που αναζητούν Άσυλο και για Μητέρες με τα Παιδιά τους* [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://mdmgreece.gr/missions/stin-ellada/programmata/step-forward-domi-diamonis-gia-ginekes-se-kindino-pou-anazitoun-asilo-ke-gia-miteres-ta-pedia-tous/> [Ανακτήθηκε 2 Δεκεμβρίου 2021].
- ΔΙΟΤΙΜΑ, no date. *Help Desk* [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://diotima.org.gr/helpdesk/>

[Ανακτήθηκε 11 Νοεμβρίου 2021].

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης (ΕΚΚΑ), no date. *Ξενώνες* [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.ekka.org.gr/index.php/el/domes-ypiresies/ksenones> [Ανακτήθηκε 11 Νοεμβρίου 2021].

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης (ΕΚΚΑ), no date. *Τηλεφωνική Γραμμή Άμεσης Κοινωνικής Βοήθειας* [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.ekka.org.gr/images/KOINONIKON-PAREMBASEON/%CE%A0%CE%91%CE%A1%CE%9F%CE%A5%CE%A3%CE%99%CE%91%CE%A3%CE%97%CE%A4%CE%97%CE%9B.%CE%93%CE%A1%CE%91%CE%9C%CE%9C%CE%A9%CE%9D.pdf> [Ανακτήθηκε 11 Νοεμβρίου 2021].

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Αλληλεγγύης (ΕΚΚΑ), 2021. *Ε.Κ.Κ.Α. Απολογισμός 2021* [Online]. Διαθέσιμο στο: [http://www.ekka.org.gr/images/SYNTONISMOY-ORGANOSIS/%CE%91%CE%A0%CE%9F%CE%9B%CE%9F%CE%93%CE%99%CE%A3%CE%9C%CE%9F%CE%99-%CE%A0%CE%A1%CE%9F%CE%A5%CE%A0%CE%9F%CE%9B%CE%9F%CE%93%CE%99%CE%A3%CE%9C%CE%9F%CE%99/%CE%91%CE%A0%CE%9F%CE%9B%CE%9F%CE%93%CE%99%CE%A3%CE%9C%CE%9F%CE%99/%CE%91%CE%A0%CE%9F%CE%9B%CE%9F%CE%93%CE%99%CE%A3%CE%9C%CE%9F%CE%99/%CE%91%CE%A0%CE%9F%CE%9B%CE%9F%CE%93%CE%99%CE%A3%CE%9C%CE%9F%CE%A3%CE%95%CE%A4%CE%9F%CE%A5%CE%A3_2021.pdf](http://www.ekka.org.gr/images/SYNTONISMOY-ORGANOSIS/%CE%91%CE%A0%CE%9F%CE%9B%CE%9F%CE%93%CE%99%CE%A3%CE%9C%CE%9F%CE%99-%CE%A0%CE%A1%CE%9F%CE%A5%CE%A0%CE%9F%CE%9B%CE%9F%CE%93%CE%99%CE%A3%CE%9C%CE%9F%CE%99/%CE%91%CE%A0%CE%9F%CE%9B%CE%9F%CE%93%CE%99%CE%A3%CE%9C%CE%9F%CE%99/%CE%91%CE%A0%CE%9F%CE%9B%CE%9F%CE%93%CE%99%CE%A3%CE%9C%CE%9F%CE%A3%CE%95%CE%A4%CE%9F%CE%A5%CE%A3_2021.pdf) [Ανακτήθηκε 18 Σεπτεμβρίου 2022].

Εταιρεία Περιφερειακής Ανάπτυξης και Ψυχικής Υγείας (ΕΠΑΨΥ), 2021. *Προσωπικό Ψυχοκοινωνικής Υποστήριξης στην Κοινότητα- Community Psychosocial Workforce Athens (CPW)* [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.epapsy.gr/parochi-psychokoinonikis-stirixis-se-prosfyges/> [Ανακτήθηκε 18 Σεπτεμβρίου 2022].

Κέντρο συντονισμού για τα θέματα μεταναστών και προσφύγων, no date. *Ξενώνας Φιλοξενίας γυναικών θυμάτων βίας και των παιδιών δήμου Αθηναίων* [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.accmr.gr/services/shelter-for-women-victims-of-violence-their-children-of-the-municipality-of-athens-directorate-of-social-solidarity/> [Ανακτήθηκε 11 Νοεμβρίου 2021].

ΚΛΙΜΑΚΑ, no date. *Στήριξη αλλοδαπών γυναικών θυμάτων βίας, διακίνησης και σωματεμπορίας- Καταφύγιο «Χλόη»* [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.klimaka.org.gr/stirixi-allodapwn-gunaiikwn-thumatwn-vias-katafugio-xloi/> [Ανακτήθηκε 11 Νοεμβρίου 2021].

- Μοσχολά, Κ., 2015. *Καταφύγιο Γυναίκας: Κέντρο Στήριξης Κακοποιημένων Γυναικών* [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.imop.gr/sites/default/files/imop.pdf> [Ανακτήθηκε 2 Δεκεμβρίου 2021].
- Πατρού, Μ., 2022. *Ξενώνες κακοποιημένων γυναικών: Πώς η Ελλάδα αφήνει απροστάτευτα τα θύματα έμφυλης βίας* [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.reportersunited.gr/8196/xenones-kakopoiimenon-gynaikon-pos-i-ellada-afinei-aprostateyta-ta-thymata-emfylis-vias/> [Ανακτήθηκε 16 Σεπτεμβρίου 2022].
- Συμβούλιο της Ευρώπης, 2011. *Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την πρόληψη και την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας* [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://rm.coe.int/1680462536> [Ανακτήθηκε 16 Σεπτεμβρίου 2022].
- Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, 1997. *Κατευθυντήριες Αρχές για την Προστασία των Γυναικών Προσφύγων* [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.unhcr.org/gr/wp-content/uploads/sites/10/2017/05/Women-Protection-Principles.pdf> [Ανακτήθηκε 11 Νοεμβρίου 2021].

Ξενόγλωσση

- Amnesty International, 2016. *Female refugees face physical assault, exploitation and sexual harassment on their journey through Europe* [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2016/01/female-refugees-face-physical-assault-exploitation-and-sexual-harassment-on-their-journey-through-europe/> [Ανακτήθηκε 11 Νοεμβρίου 2021].
- Cohen, F., και Yaeger, L., 2021. Task-shifting for refugee mental health and psychosocial support: a scoping review of services in humanitarian settings through the lens of RE-AIM. *Implementation Research and Practice*, 2, pp. 1-13. doi: <https://doi.org/10.1177/2633489521998790>
- Collins, P.Y., Patel, V., Joestl, S.S., March, D., Insel, T.R., Daar, A.S., Bordin, I.A., Costello, E.J., Durkin, M., Fairburn, C., Glass, R.I., Hall, W., Huang, Y., Hyman, S.E., Jamison, K., Kaaya, S., Kapur, S., Kleinman, A., Ogunniyi, A. και Otero-Ojeda, A., 2011. Grand challenges in global mental health. *Nature*, 475(7354), pp.27–30. doi: <https://doi.org/10.1038/475027a>
- Domestic Violence Research Centre Victoria, no date. *Women's shelters* [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.dvrcv.org.au/womens-refuges> [Ανακτήθηκε 11 Νοεμβρίου 2021].

Finnish Institute for Health and Welfare, no date. *Shelters for victims of domestic violence* [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://thl.fi/en/web/thlfi-en/services/special-government-services-in-social-welfare-and-health-care/shelters-for-victims-of-domestic-violence> [Ανακτήθηκε 18 Σεπτεμβρίου 2022].

General Secretariat for Family Policy and Gender Equality (GSDFP-GE). 2021. *2nd Annual Report on Violence Against Women* [Online]. Athens. Διαθέσιμο στο: <https://isotita.gr/wp-content/uploads/2022/06/ENG-EKTHESH-SITE.pdf> [Ανακτήθηκε 18 Σεπτεμβρίου 2022].

Groenewald, J., 2001. *Minimum standards on shelters for abused women* [Online]. Διαθέσιμο στο: https://www.gov.za/sites/default/files/gcis_document/201409/shelter0.pdf [Ανακτήθηκε 11 Νοεμβρίου 2021].

Kelly, L., 2008. *Combating violence against women: minimum standards for support services* [Online]. Council of Europe. Διαθέσιμο στο [https://www.coe.int/t/dg2/equality/domesticviolencecampaign/Source/EG-VAW-CONF\(2007\)Study%20rev.en.pdf](https://www.coe.int/t/dg2/equality/domesticviolencecampaign/Source/EG-VAW-CONF(2007)Study%20rev.en.pdf) [Ανακτήθηκε 11 Νοεμβρίου 2021].

Keygnaert, I., Dias, S. F., Degomme, O., Devillé, W., Kennedy, P., Kováts, A., De Meyer, S., Vettenburg, N., Roelens, K., και Temmerman, M., 2015. Sexual and gender-based violence in the European asylum and reception sector: a perpetuum mobile?. *European Journal of Public Health*, 25(1), pp. 90–96. doi: <https://doi.org/10.1093/eurpub/cku066>

Kvennaathvarf, no date. *Staying at the shelter* [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.kvennaathvarf.is/dvol/?lang=en> [Ανακτήθηκε 17 Σεπτεμβρίου 2022].

Logar, R., και Qosaj-Mustafa, A., 2021. *Quality guidelines for shelters for victims of Violence against Women and Domestic Violence* [Online]. Council of Europe. Διαθέσιμο στο: <https://www.coe.int/en/web/genderequality/-/launching-quality-guidelines-for-shelters-for-victims-of-violence-against-women-and-domestic-violence-in-kosovo-> [Ανακτήθηκε 11 Νοεμβρίου 2021].

Maki, K. 2020. *Breaking the Cycle of Abuse and Closing the Housing Gap: Second Stage Shelters in Canada* [Online]. Ottawa, ON: Women's Shelters Canada. Διαθέσιμο στο : <https://endvaw.ca/wp-content/uploads/2020/09/Second-Stage-Shelters-Full-Report.pdf> [Ανακτήθηκε 18 Σεπτεμβρίου 2022].

Mhlongo, M. D., Tomita, A., Thela, L., Maharaj, V., και Burns, J. K., 2018. Sexual trauma and post-traumatic stress among African female refugees and migrants in South Africa. *South*

African Journal of Psychiatry, 24(1), pp.1-4.

doi:<https://doi.org/10.4102/sajpsychiatry.v24i0.1208>.

Napolitano, F., Gualdieri, L., Santagati, G., και Angelillo, I. F., 2018. Violence Experience among Immigrants and Refugees: A Cross-Sectional Study in Italy. *BioMed Research International*, 2018(7949483). doi:<https://doi.org/10.1155/2018/7949483>

Patel, V., Chowdhary, N., Rahman, A., και Verdeli, H. (2011). Improving access to psychological treatments: Lessons from developing countries. *Behaviour Research and Therapy*, 49(9), pp. 523-528. doi: <https://doi.org/10.1016/j.brat.2011.06.012>

Robbers, G., Lazdane, G., και Sethi, D., 2016. Sexual violence against refugee women on the move to and within Europe. *Entre Nous*, 84, pp.26-29. Διαθέσιμο στο: https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0018/319311/9-Sexual-violence-refugee-women.pdf [Ανακτήθηκε 11 Νοεμβρίου 2021].

Runner, M., Novick, S., και Yoshihama, M., 2009. *Intimate partner violence in immigrant and refugee communities: Challenges, promising practices and recommendations* [Online].

Διαθέσιμο στο:

https://www.futureswithoutviolence.org/userfiles/file/ImmigrantWomen/IPV_Report_March_2009.pdf [Ανακτήθηκε 11 Νοεμβρίου 2021].

Teloni, D.D., Dedotsi, S., και Telonis, A. G., 2020. Refugee “crisis” and social services in Greece: social workers’ profile and working conditions. *European Journal of Social Work*, pp.1–14. <https://doi.org/10.1080/13691457.2020.1772729>

United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), 2011. *Guidelines for Protecting Women and Girls during first entry and asylum procedures in Greece* [Online]. Διαθέσιμο στο: https://www.unhcr.org/gr/wp-content/uploads/sites/10/2017/05/GSGE_Final_Draft_Guidelines_English.pdf [Ανακτήθηκε 11 Νοεμβρίου 2021].

United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), 2013. *Update on refugee women: promoting gender equality and eliminating sexual and gender-based violence* [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.unhcr.org/excom/standcom/51d19bcc9/update-refugee-women-promoting-gender-equality-eliminating-sexual-gender.html> [Ανακτήθηκε 17 Σεπτεμβρίου 2022].

United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), 2020. *UNHCR warns second wave of COVID pandemic driving further violence against refugee women and girls* [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.unhcr.org/news/press/2020/11/5f3e0f394/unhcr-warns-second-wave-covid-pandemic-driving-further-violence-against.html> [Ανακτήθηκε 17 Σεπτεμβρίου 2022].

United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), 2021. *Sexual and Gender-based Violence among Asylum-Seekers in Cyprus* [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.unhcr.org/cy/wp-content/uploads/sites/41/2021/12/Sexual-and-Gender-based-Violence-Report.pdf> [Ανακτήθηκε 15 Σεπτεμβρίου 2022].

United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), 2022. *Operational Data Portal: Refugee Situations* [Online]. Διαθέσιμο στο: https://data.unhcr.org/en/situations/mediterranean/location/5179#_ga=2.184689385.1745724726.1663493624-1133168173.1662283884 [Ανακτήθηκε 15 Σεπτεμβρίου 2022].

Vallejo-Martín, M., Sánchez Sancha, A., και Canto, J. M., 2021. Refugee Women with a History of Trauma: Gender Vulnerability in Relation to Post-Traumatic Stress Disorder. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(9), p. 4806. doi: <https://doi.org/10.3390/ijerph18094806>.

Vu, A., Adam, A., Wirtz, A., Pham, K., Rubenstein, L., Glass, N., Beyrer, C., και Singh, S., 2014. The Prevalence of Sexual Violence among Female Refugees in Complex Humanitarian Emergencies: a Systematic Review and Meta-analysis. *PLoS currents*, 6, pp.1-18. doi:<https://doi.org/10.1371/currents.dis.835f10778fd80ae031aac12d3b533ca7>.

Women Against Violence Europe (WAVE), 2017. *Prevention and Support Standards for Women Survivors of Violence: A HANDBOOK FOR THE IMPLEMENTATION OF THE ISTANBUL CONVENTION* [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.interventionsstelle-wien.at/download/?id=732> [Ανακτήθηκε 16 Σεπτεμβρίου 2022].

Women's aid, no date. *Local Support Services in Dublin* [Online]. Διαθέσιμο στο: <https://www.womensaid.ie/services/local/dublin/> [Ανακτήθηκε 18 Σεπτεμβρίου 2022].

Η εργασιακή ηθική του δημόσιου τομέα υπό το πρίσμα της ηθικής συμπεριφοράς και φαινομένων ηθικής παρενόχλησης: Μια πρόταση προς εξυγίανση μέσω ανάπτυξης της διαπολιτισμικής επικοινωνιακής ικανότητας

Θανοπούλου Χ. Δήμητρα¹, Καρράς Ιωάννης²

Περίληψη

Σκοπός αυτού του άρθρου είναι να αναδειχθεί η σχέση της εργασιακής ηθικής και της διαπολιτισμικής επικοινωνιακής ικανότητας, η οποία θα μπορούσε να αποτελέσει μέσο για την εξυγίανση του δημόσιου τομέα με τη βοήθεια της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης. Μέσα από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση, γίνεται μια απόπειρα θετικού συσχετισμού της διαπολιτισμικής ικανότητας, της ηθικής συμπεριφοράς και του σεβασμού της διαφορετικότητας αλλά και από την άλλη των φαινομένων ηθικής και ψυχολογικής παρενόχλησης απουσία εργασιακής ηθικής. Συνεπώς, σύμφωνα με τον παρόντα θεωρητικό προβληματισμό, ένας διαπολιτισμικά ικανός υπάλληλος, που εκδηλώνει ηθική συμπεριφορά, με σεβασμό στη διαφορετικότητα, πιθανόν να αποτελούσε συγκριτικό πλεονέκτημα για έναν οργανισμό σε ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον δημόσιας διοίκησης.

Λέξεις Κλειδιά: Εργασιακή ηθική, ψυχολογική παρενόχληση, διαπολιτισμική επικοινωνιακή

¹ Υποψήφια Διδάκτωρ, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, email: dthanopou@gmail.com

² Αναπληρωτής Καθηγητής Εφαρμοσμένης Γλωσσολογίας & Διαπολιτισμικής Επικοινωνίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Εισαγωγή

Οι συμπεριφορές που αναπτύσσονται σε κάθε επικοινωνιακή διαδικασία είναι καταλυτικές αναφορικά με την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών. Στο πλαίσιο αυτό, η ηθική συμπεριφορά σαν κίνητρο και σαν προσανατολισμός θα μπορούσε να οδηγήσει στα επιθυμητά αποτελέσματα στον δημόσιο τομέα των χωρών σε παγκόσμιο επίπεδο.

Στην πολυπολιτισμική κοινωνία που ζούμε, η ανάπτυξη κατευθυντήριων γραμμών ηθικής πρακτικής με στοιχεία πολιτισμικής ευαισθησίας και σεβασμού της διαφορετικότητας, στοχεύει στην επίτευξη μιας ισορροπημένης σχέσης μεταξύ πολιτισμού και κωδίκων ηθικής. Εξίσου, το μοντέλο του Welfel (1998) αναφορικά με την ηθική λήψη αποφάσεων στον εργασιακό χώρο απαιτεί συγχρόνως σεβασμό της διαφορετικότητας και πολιτισμική ευαισθησία. Συνεπώς, τηρουμένων των προϋποθέσεων, ο εργαζόμενος αναπτύσσει μία ηθική συμπεριφορά χωρίς να επηρεάζεται από στερεότυπα και προκαταλήψεις (Tamunomiebi & Ehior, 2019). Αν δεχτούμε ότι οι προϋποθέσεις του μοντέλου αυτού, είναι και συστατικά στοιχεία της διαπολιτισμικής επικοινωνιακής ικανότητας, ενδεχομένως θα ωθούσαν προς μία θετική και επομένως ηθική συμπεριφορά διαπολιτισμικά ικανών δημοσίων λειτουργών.

Στον αντίποδα βρίσκεται η ελλιπής επικοινωνία και συμπεριφορά, συνακολουθούμενες από φαινόμενα εκφοβισμού και ηθικής και ψυχολογικής παρενόχλησης στον εργασιακό χώρο. Αυτά ίσως θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως συνέπειες απουσίας της εργασιακής ηθικής και ενδεχομένως ως αποτέλεσμα απουσίας της διαπολιτισμικής επικοινωνιακής ικανότητας. Συνεπώς, σημαντικό ρόλο προς τη βελτίωση της υπάρχουσας κατάστασης θα μπορούσε να διαδραματίσει η διαπολιτισμική εκπαίδευση, προκειμένου να αποκτήσει ο υπάλληλος τις δεξιότητες προς μία θετική επικοινωνία, χωρίς διακρίσεις.

Θα προβούμε στην ανάλυση των βασικών εννοιών, έχοντας σαν αφετηρία τη βιβλιογραφική ανασκόπηση που σχετίζεται με έρευνες για την ηθική στον δημόσιο τομέα των χωρών, ενισχύοντας όμως τον θεωρητικό προβληματισμό με την προσπάθεια διασύνδεσης εργασιακής ηθικής και διαπολιτισμικής ικανότητας. Συγκεκριμένα, αναλύονται οι έννοιες και η διασύνδεση της διαπολιτισμικής

ικανότητας ή διαπολιτισμικής επικοινωνιακής ικανότητας, της εργασιακής ηθικής υπό το πρίσμα κυρίως της ηθικής συμπεριφοράς στον εργασιακό χώρο, αλλά και της ηθικής και ψυχολογικής παρενόχλησης, ώστε μέσα από την παρούσα βιβλιογραφική μελέτη να οδηγηθούμε σε συμπεράσματα και προτάσεις.

1. Η Διαπολιτισμική ικανότητα ή διαπολιτισμική επικοινωνιακή ικανότητα και η σχέση της με την ηθική στον δημόσιο τομέα

Η θετική ή ελλιπής επικοινωνία λαμβάνει χώρα σε κάθε στιγμή και διάσταση της καθημερινότητας. Εκτός από τους παράγοντες που ωθούν προς μία θετική επικοινωνία, υφίστανται και εμπόδια. Ως τέτοια, θα μπορούσαν, να αναφερθούν: οι επιλεκτικές αντιλήψεις, τα προβλήματα συμπεριφοράς, η έλλειψη εμπιστοσύνης, οι κακές διαπροσωπικές σχέσεις. Ειδικότερα όμως, μια θετική διαπροσωπική επικοινωνιακή αλληλεπίδραση σχετίζεται και με τις ικανότητες των ατόμων που επικοινωνούν (Αθανασούλα-Ρέππα, 1999).

Δεξιότητες όπως η αμοιβαία κατανόηση, ο αλληλοσεβασμός και η αυτοεκτίμηση των μελών μιας κοινότητας, αποτελούν κρίσιμους παράγοντες για τη δημιουργία θετικού κλίματος συνεργασίας (Αθανασούλα-Ρέππα, 1999), υπό την προϋπόθεση βέβαια της προθυμίας του ατόμου για έναν διάλογο βασιζόμενο στη θετική στάση. Συνεπώς, οι παραπάνω ως δεξιότητες και της διαπολιτισμικής επικοινωνιακής ικανότητας, οδηγούν σε ένα διαπολιτισμικά ικανό άτομο, ευνοώντας την θετική επικοινωνία εντός μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας. Δεδομένου ότι και η εργασιακή ηθική εμπεριέχει την ηθική συμπεριφορά, η οποία με τη σειρά της εμπερικλείει τη «διαπολιτισμική ικανότητα» (Weber, 2012), τότε ένα διαπολιτισμικά ικανό άτομο θεωρητικά αναπτύσσει και μια ηθική συμπεριφορά.

Το βιβλίο του Friedman (2005) "The World Is Flat" προκάλεσε μια ευρεία συζήτηση για το πώς η εποχή των στιγμιαίων επικοινωνιών και πληροφοριών υψηλής τεχνολογίας έχει ισοπεδώσει τα πολιτικά σύνορα και συνέβαλε στην κατάρρευση των οικονομικών φραγμών σε όλο τον κόσμο. Η παγκοσμιοποίηση, ωστόσο, είναι εκτός από οικονομικό και πολιτιστικό φαινόμενο (Menzel, 2015). Αναπόφευκτα τα άτομα, προκειμένου να ανταπεξέλθουν στην νέα διαμορφούμενη πολιτισμική

καθημερινότητα και στον εργασιακό χώρο του δημόσιου τομέα, οφείλουν να καλλιεργήσουν ικανότητες που εκμεταλλεύονται θετικά τις όποιες πολιτισμικές διαφορές και που τα καθιστούν ικανά να αλληλοεπιδράσουν αποτελεσματικά με άλλα άτομα διαφορετικού πολιτισμικού υπόβαθρου (Byram 1997; Dearsdorff 2006).

Κατά τον Byram (1997), η διαπολιτισμική ικανότητα απαρτίζεται από στάσεις, γνώσεις αλλά και δεξιότητες. Οι Byram, Nichols και Stevens (2001) την όρισαν ως αυτή που έχει ένα άτομο ώστε να μπορεί να ανταπεξέρχεται με ευελιξία στις διαφορές που προκύπτουν από την καθημερινή συναναστροφή. Επιπλέον, έπειτα από μια βιβλιογραφική ανασκόπηση, είναι εμφανές ότι υπάρχουν πολλές έννοιες οι οποίες πλαισιώνουν την «διαπολιτισμική ικανότητα», όπως για παράδειγμα η «διαπολιτισμική επικοινωνιακή ικανότητα» (ΔΕΙ) (Byram, 1997; Chen and Starosta, 1998; Fantini, 2009). Πρόκειται για μια έννοια που την συνθέτουν χαρακτηριστικά όπως η ενσυναίσθηση, η ενεργής ακρόαση, η ευελιξία και η θετική στάση κατά την αλληλεπίδραση πομπού και δέκτη, ενώ σύμφωνα με τον Wiseman (2002), έχει να κάνει τόσο με το αποτέλεσμα όσο και με τη διαδικασία της επικοινωνίας, ώστε να μην εμφανίζεται ελλειμματική. Προκειμένου να ξεπεραστούν τα εμπόδια αυτά που δυσχεραίνουν την διαπολιτισμική επικοινωνία, ο Bennett (2004) εντάσσει στα χαρακτηριστικά της διαπολιτισμικής ικανότητας και τη συναισθηματική ευκαμψία, ώστε ένα διαπολιτισμικά ικανό άτομο όντας ταυτόχρονα ευέλικτο και ανοιχτόμυαλο θα μπορεί να αντιλαμβάνεται με οξυδέρκεια πώς θα αντιμετωπίσει ομαλά την όποια επικοινωνιακή αλληλεπίδραση στην καθημερινότητά του, άρα και στον εργασιακό του χώρο.

Γενικότερα, η «διαπολιτισμική ικανότητα» είναι μία πολυδιάστατη έννοια που εξελίσσεται και συμπληρώνεται συνεχώς (Dearsdorff, 2011). Σύμφωνα με την Dearsdorff (2006), από το 1976 έως το 2006 διεξήχθησαν 49 μελέτες σχετικά με αυτή την έννοια, κάθε μια από τις οποίες χρησιμοποίησε διαφορετικό ορισμό. Ειδικότερα, ο Γκόβαρης (2001) αναφέρει ότι οι κοινωνικές δεξιότητες όπως η ενσυναίσθηση, γνώσεις σχετικές με τον μηχανισμό συγκρότησης στερεοτύπων και προκαταλήψεων και αξίες όπως η κοινωνική δικαιοσύνη και ο σεβασμός των δημοκρατικών αρχών όπως η ισότητα, είναι μερικές από τις συνιστώσες της διαπολιτισμικής ικανότητας. Πιο συγκεκριμένα, η ικανότητα πολιτισμικής ενσυναίσθησης έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς είναι η προϋπόθεση για τη διασφάλιση της αποτελεσματικής πολιτιστικής

επικοινωνίας (Zhu, 2011). Το πρώτο στάδιο της ενσυναίσθησης είναι παθητικό και χρησιμεύει στην αναγνώριση του άλλου ως ανθρώπινης ύπαρξης. Το δεύτερο στάδιο συμβαίνει όταν κάποιος είναι σε θέση αυθόρμητα να μεταφέρει τον εαυτό του στην θέση του άλλου, ενώ το τρίτο περιλαμβάνει την κατανόηση και την επικοινωνία. Το τελευταίο στάδιο όπως αναφέρει ο Depraz είναι η ηθική ευθύνη (Deardorff & Arasaratnam, 2017).

Από την άλλη, παρόλο που η κοινωνική δικαιοσύνη και η ισότητα προαναφέρθηκαν ως συνιστώσες της διαπολιτισμικής ικανότητας, ωστόσο, τις συναντούμε και ως βασικές έννοιες στους κώδικες ηθικής. Σύμφωνα με την έρευνα των Rothstein και Sorak για τους κωδικούς ηθικής της δημόσιας διοίκησης, οι αξίες που σχετίζονται με την ίση μεταχείριση εμπεριέχουν την έννοια της ισότητας και συμπεριλαμβάνουν τον σεβασμό των δικαιωμάτων, τη δικαιοσύνη, την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, και τη μη παρενόχληση. Σε γενικές γραμμές, ενώ το βάθος και η έκταση αυτού του συμπλέγματος αξιών διέφεραν μεταξύ των χωρών, όλοι οι κώδικες ηθικής αναγνώρισαν την ανάγκη για ισότητα. Ειδικότερα, ο κώδικας ηθικής για την Αφρικανική Ένωση τόνισε τις πολυάριθμες αξίες ίσης μεταχείρισης, ενώ σε ολόκληρο τον κώδικα της, η Ινδονησία τόνισε τη σημασία της προώθησης μιας δημόσιας διοίκησης η οποία θα αναγνωρίζει και θα σέβεται την ποικιλομορφία και θα εργάζεται για την ίση εκπροσώπηση όλων των ανθρώπων (Rothstein & Sorak, 2017). Συμπερασματικά, μέρος των χαρακτηριστικών της διαπολιτισμικής ικανότητας ταυτίζονται με αυτά που απαρτίζουν τους κώδικες ηθικής της δημόσιας διοίκησης, με γνώμονα μεταξύ άλλων μία ηθική συμπεριφορά.

Περαιτέρω, τη σημαντικότητα της ΔΕΙ επισημαίνουν και οι Chen και Starosta (1998) ορίζοντάς την ως την ικανότητα του ατόμου να επικοινωνεί αποτελεσματικά και κατάλληλα με ανθρώπους διαφορετικού πολιτισμικού υπόβαθρου. Ο Fantini (2009) αναφέρει ως βασικά χαρακτηριστικά του ικανού διαπολιτισμικά ατόμου την ευελιξία, την υπομονή, το χιούμορ, την ειλικρίνεια, αλλά και την ενσυναίσθηση. Πιο αναλυτικά, ο Stier (2006), προβαίνει σε έναν ακόμη διαχωρισμό μιλώντας για ενδοπροσωπικές ικανότητες, οι οποίες εμπεριέχουν τις γνωστικές και συναισθηματικές δεξιότητες και τις διαπροσωπικές ικανότητες, οι οποίες έχουν να κάνουν με δεξιότητες αλληλεπίδρασης. Όσον αφορά στις γνωστικές ικανότητες, αυτές περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, την ικανότητα του ατόμου να συμπάσχει με τους άλλους. Όμως,

σύμφωνα με τον Μάγο (2005, σ. 201), η διαπολιτισμική ικανότητα: «δεν αφορά μόνο στην ικανότητα επικοινωνίας με άτομα διαφορετικής εθνοπολιτισμικής ταυτότητας αλλά και στην ικανότητα διαχείρισης της μεγάλης ποικιλίας διαφορών, οι οποίες χαρακτηρίζουν μια ανθρώπινη ομάδα, ακόμη κι αν τα μέλη της έχουν κοινή εθνοπολιτισμική προέλευση».

Προς αυτή την κατεύθυνση, σύμφωνα με τον Roux (2002), η διαπολιτισμική ικανότητα επεκτείνεται πέρα από ένα ξεκάθαρα μονοπολιτισμικό πλαίσιο, καθώς ενυπάρχουν πολλές

μικρότερες κουλτούρες ή υποκουλτούρες εντός της ίδιας κουλτούρας, όπως συμβαίνει και στον εργασιακό χώρο του δημόσιου τομέα. Θεωρούμενος ως μικρότερη κουλτούρα εντός της ευρύτερης, απαρτίζεται από ανθρώπινο δυναμικό που αναπτύσσει πληθώρα συμπεριφορών. Προκειμένου όμως η επικοινωνία να είναι βέλτιστη και οι στόχοι κάθε οργανισμού επιτεύξιμοι, θα πρέπει να αναπτυχθεί νοοτροπία ηθικής συμπεριφοράς μέσω του σεβασμού της διαφορετικότητας, ίσως με τη συμβολή της ανάπτυξης της διαπολιτισμικής επικοινωνιακής ικανότητας. Η ηθική της διαπολιτισμικής επικοινωνίας προστατεύει και προωθεί το «καλό» μιας συγκεκριμένης κουλτούρας, κατανοώντας την κουλτούρα ως την κινητήρια δύναμη πίσω από πρόσωπα και κοινότητες αλλά και δίχως να παραβλέπει ότι το άτομο έχει πρωτεύοντα ρόλο. (Arnett et al. 2009).

Στις ηθικές κατευθυντήριες οδηγίες AASPⁱ και APAⁱⁱ αποκαλύπτονται αρκετές περιοχές που συνδέονται με την ανάπτυξη και διατήρηση της πολιτισμικής ικανότητας των ατόμων. Συγκεκριμένα, σε αυτές του AASP, η αρχή D (Σεβασμός για τα ανθρώπινα δικαιώματα και την αξιοπρέπεια) ορίζει ότι *«Τα μέλη του AASP έχουν επίγνωση των πολιτισμικών, ατομικών διαφορών και διαφορών ρόλων, συμπεριλαμβανομένων αυτών που οφείλονται στην ηλικία, το φύλο, τη φυλή, την εθνικότητα, την εθνική καταγωγή, τη θρησκεία, τον γενετήσιο προσανατολισμό, την αναπηρία, τη γλώσσα και την κοινωνικοοικονομική κατάσταση. Τα μέλη του AASP προσπαθούν να εξαλείψουν τις επιπτώσεις στο έργο τους των προκαταλήψεων που βασίζονται σε αυτούς τους παράγοντες, και δεν συμμετέχουν εν γνώσει τους σε αθέμιτες πρακτικές που εισάγουν διακρίσεις»*. Η δήλωση αυτή συνάδει με την αναθεωρημένη αρχή δεοντολογίας E της APA, η οποία προσθέτει ότι οι

επαγγελματίες δεν πρέπει μόνο να γνωρίζουν, αλλά πρέπει και να σέβονται με συνέπεια, αυτές τις αντιληπτές και πραγματικές διαφορές. Τμήματα των προτύπων του κώδικα ηθικής αυτών των δύο οργανισμών προχωρούν παραπέρα και προτείνουν, κατά την εξέταση θεμάτων που σχετίζονται με την πολυμορφία, οι επαγγελματίες, οι εκπαιδευτικοί και οι ερευνητές να έχουν πλήρη επίγνωση της κατάρτισης και της πείρας που χρειάζονται για να είναι αποτελεσματικοί σε αυτές τις καταστάσειςⁱⁱⁱ.

Γενικότερα, οι πολιτισμικές ικανότητες και η λήψη ηθικών αποφάσεων είναι δύο ξεχωριστές, αλλά εγγενώς συναφείς έννοιες. Η λήψη ηθικών αποφάσεων συνεπάγεται ηθική ευαισθησία, ηθική κρίση και ηθική επιλογή. Οι δεξιότητες που απαιτούνται για την ηθική ευαισθησία, δηλαδή τον έλεγχο της κοινωνικής προκατάληψης, την αντίληψη και την ανταπόκριση στην πολυμορφία και την αποτελεσματική προφορική και μη λεκτική επικοινωνία, μπορούν να εφαρμοστούν άμεσα στην ανάπτυξη πολιτιστικών ικανοτήτων. Συνεπώς, η αλληλεξάρτηση των δύο εννοιών είναι αδιαμφισβήτητη καθώς είναι σαφές ότι η ηθική ευαισθησία, που αποτελεί το κρίσιμο πρώτο βήμα για τη λήψη ηθικών αποφάσεων, είναι συνυφασμένη με την πολιτιστική ικανότητα (Kaptein et al., 2005).

Περαιτέρω, υπάρχουν πρόσθετες προτάσεις για την απόκτηση ή/και τη διατήρηση πολιτιστικών ικανοτήτων. Στο άρθρο τους για τις πολυπολιτισμικές ικανότητες, οι Sue et al. (1992) ενθαρρύνουν -μεταξύ άλλων- το άτομο να εξετάζει τακτικά τις συχνά μεταβαλλόμενες υποθέσεις του σχετικά με τους άλλους, τις αξίες και τις προσωπικές του προκαταλήψεις, να εκτίθεται σε άλλους πολιτισμούς, να αναζητά τακτική κατάρτιση και εποπτεία και να είναι πρόθυμο να θέτει ερωτήματα με σεβασμό σε άλλους. Αν θεωρήσουμε ότι η εργασιακή ηθική διασταυρώνεται με την διαπολιτισμική ικανότητα ή ΔΕΙ, στο πλαίσιο σεβασμού της διαφορετικότητας, γίνεται κατανοητό ότι πιθανότατα επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο ο εργαζόμενος ενεργεί. Απουσία αυτών των γνώσεων, το άτομο καταλήγει να επηρεάζεται μόνο από στερεότυπα, προκαταλήψεις και ατομικές αξίες, που μπορεί να μην τον καθοδηγούν προς μία ηθική συμπεριφορά. Συνεπώς, η διαπολιτισμική ικανότητα έχοντας κοινά στοιχεία και συνεπικουρώντας την εργασιακή ηθική μπορεί να αποτελέσει σημαντικό εφόδιο για την εξάλειψη φαινομένων ψυχολογικής και ηθικής παρενόχλησης στο πλαίσιο του δημόσιου τομέα που εξετάζεται.

Πράγματι λοιπόν, οι πολιτιστικές ικανότητες έχουν σε μεγάλο βαθμό μια απaráμιλλη ηθική ατζέντα. Για παράδειγμα, αναφορικά με την εξάλειψη των ανισοτήτων στον τομέα της υγείας, υπάρχουν τρεις βασικές αρχές οι οποίες είναι: η αναγνώριση της σημασίας του πολιτισμού στη ζωή των ανθρώπων, ο σεβασμός των πολιτιστικών διαφορών και η ελαχιστοποίηση τυχόν αρνητικών συνεπειών των πολιτισμικών διαφορών (Paasche-Orlow, 2004). Η ηθική της πολιτιστικής ικανότητας περιλαμβάνει μεταξύ άλλων την εκμάθηση του πολιτισμού και την αποδοχή του πλουραλισμού. Καθώς η πολιτισμική ικανότητα συναντάται και ως διαπολιτισμική ικανότητα ή και ως ΔΕΙ, θα πρέπει να τονίσουμε ότι η ηθική υπεισέρχεται και στην επικοινωνία. Οι άνθρωποι εθελοντικά επιλέγουν μια επικοινωνιακή στρατηγική, η οποία βασίζεται στην εκτίμηση της έννοιας της αξίας, η οποία με την σειρά της σχετίζεται με το τί είναι σωστό και λάθος στην ανθρώπινη συμπεριφορά, ενώ η επικοινωνιακή στρατηγική που έχει επιλεγεί θα μπορούσε να επηρεάσει είτε θετικά είτε αρνητικά κάποιον άλλον (Paasche-Orlow, 2004). Για να διορθωθούν οι αβεβαιότητες πρέπει να γίνει κατανοητό ότι οι αξίες αποτελούν τη βάση για την επικοινωνιακή ηθική. Σύμφωνα με τις γενικές αρχές ηθικής επικοινωνίας οι ηθικοί συνομιλητές απευθύνονται σε ανθρώπους άλλων πολιτισμών με τον ίδιο σεβασμό που θα ήθελαν να δεχθούν οι ίδιοι, ενθαρρύνοντάς τους να εκφράζουν τη μοναδικότητά τους και κατανοώντας ότι η αντικειμενικότητα είναι ζωτικής σημασίας και ότι ενσυναίσθηση έχει μια θέση σε αυτό που μεταδίδεται (Evanoff, 2020).

Θεωρώντας την ΔΕΙ ως αναπόσπαστο στοιχείο της ηθικής συμπεριφοράς, είναι αναμενόμενο να περιλαμβάνει τις δεξιότητες επικοινωνίας, που ωθούν τους εργαζόμενους να αναγνωρίζουν και να αποδέχονται την ετερότητα, ώστε μέσω μιας ηθικής συμπεριφοράς να αναπτύσσουν μια λειτουργική επικοινωνία στην καθημερινή επαφή (MacDonald & O'Regan, 2013). Καθώς η διαπολιτισμική ικανότητα προσδιορίζεται και ως ικανότητα διαχείρισης κάθε μορφής διαφορετικότητας (Κανακίδου & Παπαγιάννη, 2003), αυτού του είδους η ικανότητα υπονοεί και την εμπειρία της επικοινωνιακής σχέσης αλλά και την αποδοχή της διαφορετικότητας. Όπως στην ΔΕΙ, έτσι και στην εργασιακή ηθική, η βάση για την διαμόρφωση ενός κλίματος επικοινωνίας και αμοιβαιότητας είναι οι κοινές διαχρονικές αξίες με ταυτόχρονο σεβασμό της διαφορετικότητας του κάθε ατόμου. Δηλαδή, η θετική αλληλεπίδραση στο πλαίσιο της διαπολιτισμικής επικοινωνίας απαιτεί τον σεβασμό

προς ανθρώπους με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο και γενικότερα τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Toomey & Chung, 2012). Αυτό από μόνο του παραπέμπει στην αφετηρία της ηθικής συμπεριφοράς που είναι η δράση βάσει ηθικής, η οποία περιλαμβάνει τον σεβασμό των δικαιωμάτων και την κοινωνική δικαιοσύνη (Ferri, 2014).

2. Εργασιακή ηθική στον δημόσιο τομέα και η συμβολή της διαπολιτισμικής επικοινωνιακής ικανότητας

Η έννοια της Ηθικής είναι αρκετά δύσκολο να οριστεί πλήρως με έναν καθολικά αποδεκτά ορισμό. Ωστόσο, ένας χρηστικός ορισμός που εμπειρικλείει ίσως τα κυριότερα χαρακτηριστικά που ενδιαφέρουν την παρούσα βιβλιογραφική μελέτη, είναι ότι η έννοια αυτή περιλαμβάνει ένα σύνολο αξιών, κανόνων αλλά και αρχών, που ρυθμίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά και έχουν να κάνουν και με το πώς το άτομο που ενεργεί, μπορεί να επηρεάσει και τη ζωή άλλων ατόμων εκτός της δικής του (Γέμτος, 1995). Οι ηθικές αξίες ως αφετηρία, καθοδηγούν την ανθρώπινη συμπεριφορά και επικοινωνία στην καθημερινότητα και στον εργασιακό χώρο ως τμήμα αυτής (De Marco & Fox, 1986). Ομοίως, ο Bertens (2005), έδωσε τρεις εκδοχές ερμηνείας που σχετίζονται με το Ήθος. Σύμφωνα με αυτές, πρόκειται για μια λέξη που ταυτίζεται με τις ηθικές αξίες και τους κανόνες που ορίζουν την συμπεριφορά ενός ατόμου σε μία ομάδα, για έναν κώδικα ηθικής, ενώ αναφέρει και την επιστημονική εκδοχή του ήθους. Βάσει της δεύτερης εκδοχής του κώδικα ηθικής του Bertens, η διαπολιτισμική ικανότητα και τα στοιχεία που την συνθέτουν θα μπορούσαν να αποτελούν μέρος ενός τέτοιου κώδικα ηθικής στον εργασιακό χώρο του δημόσιου τομέα.

Ειδικότερα, αναφορικά με τον δημόσιο τομέα, η ηθική αναφέρεται σε ορθά και λανθασμένα πρότυπα που καθορίζουν τι πρέπει να κάνουν οι άνθρωποι, συνήθως από άποψη καθηκόντων, αρχών και ειδικών αρετών προς όφελος της κοινωνίας. Ο ορισμός αυτός προσδιορίζει τέσσερις διαστάσεις ή πηγές ηθικής. Η πρώτη διάσταση έχει να κάνει με τα καθήκοντα και συμπεριλαμβάνει τις αναμενόμενες συμπεριφορές

βάσει των υποχρεώσεων που αναλαμβάνονται κατά την ανάληψη ρόλου ή επαγγέλματος. Η δεύτερη αναφέρεται στις αρχές, ως ιδιότητες που καθορίζουν τι είναι καλός άνθρωπος και τι ηθική αριστεία. Ως τρίτη πηγή ηθικής θεωρούνται οι αρχές ως θεμελιώδεις αλήθειες που αποτελούν τη βάση της συμπεριφοράς και τα είδη των πράξεων που είναι ορθές ή υποχρεωτικές (Frankena, 1963). Τέλος, η τέταρτη διάσταση αφορά στα οφέλη για την κοινωνία (Svara, 2007).

Επίσης αναφορικά με την σημαντικότητα της εργασιακής ηθικής στον δημόσιο τομέα, σύμφωνα με την ανάλυση των Rothstein και Sorak (2017) παρουσιάζονται τέσσερις βασικοί λόγοι που εξηγούν γιατί οι κώδικες ηθικής έχουν δημιουργηθεί σε αρκετές χώρες και θεωρούνται απαραίτητοι. Η συγκεκριμένη αποκλίνει από προηγούμενες μελέτες, καθώς έχουν συμπεριληφθεί αρκετές μη δυτικές χώρες, επεκτείνοντας την εστίαση στην Αφρική, την Ασία και τη Λατινική Αμερική. Εξετάζοντας κώδικες από ένα δείγμα 22 χωρών, διαπιστώθηκε ότι υπάρχουν εντυπωσιακές ομοιότητες στην έκφραση των περισσότερων βασικών αξιών, ιδιαίτερα της αμεροληψίας, της νομιμότητας, της αξιοπιστίας, της ίσης μεταχείρισης, της ακεραιότητας και του επαγγελματισμού. Υπάρχουν σίγουρα πολλοί λόγοι για τους οποίους είναι σημαντικοί οι ειδικοί ηθικοί κώδικες για τους εργαζόμενους στο δημόσιο τομέα (Lundquist, 1999; Rohr, 1989; Thompson, 1987). Η ηθικά βασισμένη προσωπική ηγεσία και οι οργανωτικές κουλτούρες που προσανατολίζονται στη συνεργασία είναι κρίσιμοι παράγοντες για την αντιμετώπιση του προβλήματος της συλλογικής δράσης στους οργανισμούς. Επίσης, ο Francis Fukuyama (2014) συμπέρανε ότι η αμεροληψία και η ανιδιοτελής προώθηση του κοινού καλού κατά την άσκηση της δημόσιας εξουσίας πρέπει να υπερισχύουν και είναι κάτι που πρέπει να διδαχτεί μέσω κάποιας μορφής εκπαίδευσης στο δημόσιο ήθος. Γενικότερα, όλο και περισσότεροι ερευνητές κατά τις τελευταίες δεκαετίες ασχολήθηκαν με το ζήτημα των δημόσιων αξιών προκειμένου να γίνει αντιληπτή η ευρεία ποικιλία κωδίκων ηθικής που χρησιμοποιούν αυτές τις αξίες για να καθοδηγήσουν την ορθή συμπεριφορά της δημόσιας διοίκησης (Rothstein & Sorak, 2017).

Η εμπειρική μελέτη των Van der Wal, Pevkur και Vrangbaek (2008) σχετικά με τη συνοχή των αξιών μεταξύ παλαιών και νέων κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης σύγκριναν τις αξίες του δημόσιου τομέα των Κάτω Χωρών, της Δανίας και της Εσθονίας και εντόπισαν ομοιότητες και διαφορές, αν και συνολικά υπήρχε

«σημαντική αντιστοιχία». Οι αξίες ήταν επίσης το επίκεντρο μιας μελέτης των van der Wal και de Graaf (2006-2007) αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο οι επιχειρηματικοί και κυβερνητικοί διευθυντές στις Κάτω Χώρες αντιλαμβάνονται ο ένας τον προσανατολισμό της αξίας του άλλου. Η μελέτη εξέτασε περισσότερα από 200 ανώτερα κυβερνητικά στελέχη και 151 στελέχη επιχειρήσεων για να χαρτογραφήσουν τις αξιακές κατευθύνσεις (Menzel, 2015). Οι ανωτέρω μελέτες ουσιαστικά εξετάζουν την ηθική στον δημόσιο τομέα μέσα από την οπτική των στελεχών του και τις δημόσιες αξίες, έχοντας ως απώτερο στόχο μια ηθική συμπεριφορά. Εντέλει, η εργασιακή ηθική μπορεί να επωφεληθεί από «περισσότερη» διαπολιτισμική επικοινωνιακή ικανότητα και η διαπολιτισμική επικοινωνία μπορεί να αντλήσει διδάγματα από την ηθική για τον εντοπισμό και την προάσπιση ηθικών απόψεων (Brinkmann, 2002).

Τελικά, το να συμπεριφέρεται κάποιος ηθικά βάσει αξιών, σημαίνει να συμπεριφέρεται με έναν τρόπο ευθυγραμμισμένο με αυτό που είναι γενικά αποδεκτό ως σωστό ή ηθικό. Παρόμοια, στο πεδίο της διαπολιτισμικής επικοινωνίας, αν πομπός και δέκτης διακατέχονται από τα βασικά συνθετικά χαρακτηριστικά της διαπολιτισμικής ικανότητας, μπορούν να αποκομίσουν αμοιβαία εμπιστοσύνη, σεβόμενες και οι δύο πλευρές τη διαφορετικότητα της άλλης.

Σε αυτή τη βάση, έκανε την εμφάνισή της και η εργασιακή ηθική ως μία από τις νέες προκλήσεις που τίθενται στη διοικητική ηθική και με αυτήν ασχολήθηκαν οι Frederickson και Ghere (2013). Δύο μελέτες δείχνουν πιο άμεσα τη σύνδεση μεταξύ μιας ισχυρής ηθικής κουλτούρας και της οργανωτικής απόδοσης. Συγκεκριμένα, οι Yeager et al. (2007) μελέτησαν τις επιπτώσεις της έμφασης της εποπτείας στην ηθική καθοδήγηση σε ένα δείγμα 460 κυβερνητικών υπαλλήλων οικονομικών υπηρεσιών. Το συμπέρασμα ήταν ότι «μόνο η ηθική καθοδήγηση αποφέρει σταθερά θετικά αποτελέσματα εργασίας». Όμως, η μελέτη με τα πιο συναρπαστικά ίσως αποτελέσματα είναι των Hassan et al. (2014) αναφορικά με τη διερεύνηση του αντικτύπου της ηθικής ηγεσίας στη συμπεριφορά στο χώρο εργασίας. Επισκέφτηκαν 161 διευθυντές σε μια μεγάλη κρατική κυβερνητική υπηρεσία των ΗΠΑ και εξέτασαν αναφορές και αρχεία προσωπικού. Υπέθεσαν ότι η ηθική ηγεσία (1) αυξάνει την προθυμία των υπαλλήλων του δημόσιου τομέα να αναφέρει ηθικά προβλήματα στη διοίκηση, (2) ενισχύει την οργανωτική δέσμευση των εργαζομένων και (3) μειώνει τη

συχνότητα των απουσιών. Η μελέτη τους όρισε την ηθική ηγεσία ως «πρότυπο για τους άλλους, με δίκαιη μεταχείριση των ανθρώπων και ενεργό διαχείριση της ηθικής στον οργανισμό» (Menzel, 2015).

Σχετικά με την εργασιακή ηθική στη δημόσια διοίκηση έκαναν λόγο και οι Rosenbloom και Kravchuck (2005). Σύμφωνα με αυτούς, οι δημόσιοι λειτουργοί οφείλουν να αλληλοεπιδρούν με υπευθυνότητα, καθώς στην εργασία τους μπορούν να υπεισέλθουν πολλοί παράγοντες που ενδεχομένως να οδηγήσουν σε κατάχρηση του δημοσίου συμφέροντος και σε διαφθορά. Οι μελέτες του Gibson και του Zinner, χρησιμεύουν ως μια ισχυρή υπενθύμιση ότι ο ηθικός εαυτός κατοικεί μέσα στο άτομο, αλλά μια πολύ μεγαλύτερη έμφαση κατά την τελευταία δεκαετία έχει δοθεί στο πλαίσιο ή τις συνθήκες υπό τις οποίες λαμβάνει χώρα η ηθική λήψη αποφάσεων (Menzel, 2015), καθώς η προκατάληψη και τα στερεότυπα μπορεί να οδηγήσουν και σε αρνητικές συμπεριφορές όπως σε παρενόχληση και διακρίσεις (Bodenhause, 1990; Kunda & Thagard, 1996). Οι Ευρωπαίοι μελετητές Lawton και Doig (2006) ερεύνησαν έξι αγγλόφωνα περιοδικά που δημοσιεύθηκαν κατά την περίοδο 1999-2003. Η έρευνά τους επικεντρώθηκε στα εξής: (1) δεοντολογία/ηθική του δημόσιου τομέα εν γένει, και (2) απάτη και διαφθορά ειδικότερα. Τα πορίσματά τους σχετικά με το πρώτο θέμα είχαν ως αποτέλεσμα τα ακόλουθα θέματα: το ήθος της δημόσιας υπηρεσίας· τη ρύθμιση της συμπεριφοράς· την εμπιστοσύνη, την ατομική συμπεριφορά και τον επαγγελματισμό (Menzel, 2015). Από την άλλη, βλέποντας τη θετική όψη της εργασιακής ηθικής, οι Bertrand (2004) και Lang (2012) υποστηρίζουν ότι η δημόσια διοίκηση διαφέρει από άλλες μορφές διακυβέρνησης, καθώς απώτερος στόχος είναι η παροχή υπηρεσιών για το γενικό συμφέρον (Henry, 1995). Τελικά, η ίδια η φύση του να είναι κάποιος δημόσιος υπάλληλος απαιτεί να εργάζεται προς το συμφέρον του κοινού διατηρώντας εσωτερική ηθική συνέπεια μέσω της εκπλήρωσης αξιών. Αυτό το σύμπλεγμα αξιών που πρέπει να ακολουθεί περιλαμβάνει επίσης αξίες σχετικές με την ηθική συμπεριφορά, την ειλικρίνεια, την πειθαρχία και την αναφορά παραπτωμάτων (Rothstein & Sorak).

Αξίζει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με το παράδειγμα του «American Society for Public Administration», οι κώδικες που καθοδηγούν το ανθρώπινο δυναμικό, περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων και ενδυνάμωση της κοινωνικής δικαιοσύνης. Αυτό σημαίνει ότι, εκτός των άλλων, πρέπει να υπάρχει σεβασμός στη διαφορετικότητα,

στα δικαιώματα και στις ελευθερίες. Συνεπώς, ο σεβασμός της διαφορετικότητας, ως παράγοντας μιας ηθικής εργασιακής συμπεριφοράς, παραπέμπει στη σκέψη ότι η διαπολιτισμική ικανότητα θα μπορούσε να συμβάλλει προς μια τέτοια συμπεριφορά, καθώς βασικό της χαρακτηριστικό είναι η ενσυναίσθηση και ο σεβασμός του «ξένου».

Η διαφορετικότητα, όπως ορίζεται από το Συμβούλιο της Ευρώπης, είναι το άθροισμα των ανθρώπινων διαφορών, που αποτελείται από πολλές ορατές και αόρατες αιτίες, όπως: ηλικία, πολιτισμός, φύλο, θρησκεία, σεξουαλικός προσανατολισμός, σωματική αναπηρία. Σύμφωνα με τους Gardenswartz και Rowe (1998) διακρίνονται 4 επίπεδα στο μοντέλο της διαφορετικότητας, με πυρήνα την προσωπικότητα, ακολουθούμενη από τις εσωτερικές διαστάσεις (π.χ. ηλικία, φύλο, σεξουαλικός προσανατολισμός). Το επόμενο επίπεδο αφορά στις εξωτερικές διαστάσεις όπως για παράδειγμα το μορφωτικό επίπεδο, την οικογενειακή κατάσταση και την επαγγελματική εμπειρία, ενώ τελευταίο είναι το οργανωτικό επίπεδο. Αντίστοιχα, η διαφορετικότητα στον χώρο εργασίας σχετίζεται με την ποικιλία των διαφορών μεταξύ των ανθρώπων σε έναν οργανισμό και αποτελεί ένα πολυσύνθετο φαινόμενο (Green et al., 2002). Γενικότερα, σύμφωνα με τις MacGillivray και Golden (2007), η διαφορετικότητα γίνεται διαφορετικά αντιληπτή σε όλο τον κόσμο και μπορεί να επεκταθεί και πέρα της προαναφερόμενης διάστασής της. Πράγματι, προκύπτει και από τη διαφορετική προϋπηρεσία, διαφορετική εκπαίδευση, αλλά και από τις διαφορετικές αξίες που ενστερνίζεται κάθε άτομο και κάθε κοινωνική ομάδα (Torrington et al., 2014). Σε αυτό το πλαίσιο, ένας διαπολιτισμικά ικανός δημόσιος λειτουργός, δρώντας μέσω ενσυναίσθησης και ορμώμενος από την ετερότητα, θα μπορούσε να συμβάλλει σε μια θετική ηθική επικοινωνιακή αλληλεπίδραση. Σύμφωνα με τους Thomas και Ely (1996), μια εταιρία που ακολουθεί το μοντέλο διαχείρισης της ετερότητας, ουσιαστικά μαθαίνει να εξελίσσεται μέσω των διαφορών των εργαζομένων, τονίζοντας ότι όλοι ανήκουν στην ίδια ομάδα με τις διαφορές τους και όχι παρά αυτές. Διαπολιτισμικά μη ικανοί υπάλληλοι, είναι πολύ πιθανό, ορμώμενοι από στερεότυπα και προκαταλήψεις, να εμφανίζουν μη ηθικές συμπεριφορές, με αποτέλεσμα να παίζουν τον ρόλο του θύτη ασκώντας ψυχολογική παρενόχληση και εκφοβισμό σε συναδέλφους τους.

Προς αυτή την κατεύθυνση, στη βάση της μελέτης της εργασιακής ηθικής στη δημόσια διοίκηση, οι Hallunoni, Osmani και Bashì (2014) έκαναν την έρευνά τους. Μοίρασαν 255 ερωτηματολόγια δέκα ερωτήσεων, στις περιοχές της Αλβανίας Shkodra, Lezha, Durrës, με στόχο να προβληθεί η εικόνα της δημόσιας διοίκησης, μέσα από τα μάτια των κοινών ανθρώπων, αλλά και κρατικών λειτουργών. Μεταξύ άλλων, διαπιστώθηκε ότι πολύ σημαντικό ρόλο παίζει ο τρόπος συμπεριφοράς των κρατικών λειτουργών αναφορικά με τις υποχρεώσεις που έχουν απέναντι στο εξυπηρετούμενο κοινό, αλλά και η ζημιά στην εικόνα των δημοσίων υπαλλήλων από μη ηθική και μη δίκαιη συμπεριφορά. Κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι το πρόβλημα ξεκινάει από την επιλογή του ανθρώπινου δυναμικού για την στελέχωση της δημόσιας διοίκησης. Συνεπώς, ίσως αν η επιλογή γινόταν και βάσει των απαιτούμενων χαρακτηριστικών ενός διαπολιτισμικά ικανού υπαλλήλου, θα ήταν περισσότερο ενισχυμένη η προσπάθεια εξυγίανσης του δημόσιου τομέα, μέσα από την ορθή επιλογή ανθρώπινου δυναμικού.

Περαιτέρω, ένα πλαίσιο ηθικής στη δημόσια διοίκηση σύμφωνα με τους Bossaert και Demke (2003), είναι ένας εθελοντικός μη νομικά δεσμευτικός Ευρωπαϊκός Κώδικας Ηθικής. Εμπεριέχει τις βασικές κοινές αξίες όπως αμεροληψία, αντικειμενικότητα, δικαιοσύνη, αξιοπιστία, διαφάνεια και τα πρότυπα που τα κράτη μέλη θεωρούν σημαντικά για τη λειτουργία της δημόσιας υπηρεσίας. Μεταξύ άλλων, περιλαμβάνει και βασικά πρότυπα συμπεριφοράς, αλλά και μέτρα για τον χειρισμό καταστάσεων που έχει υπάρξει πιθανή παραβίαση ηθικής, χωρίς σεβασμό στη διαφορετικότητα. Ορισμένοι οργανισμοί διαπολιτισμικών σχέσεων έχουν συστήσει ακόμα και επιτροπές για την ανάπτυξη προτύπων ηθικής συμπεριφοράς (Nam et al., 2015).

Εδώ, αξίζει να αναφερθούν οι τέσσερις βασικές αξίες της δημόσιας διοίκησης όπως καθορίστηκαν από την ASPAA^{iv}: επαγγελματισμός, δημοκρατικότητα, ηθική και ανθρωπισμός. Ως συμπεριλαμβανόμενη σε αυτές, η αντικειμενικότητα συνεπάγεται σεβασμό, ισότητα και δικαιοσύνη. Οι διακρίσεις πλήττουν τον κόσμο και είναι καθήκον ενός δημόσιου διαχειριστή να διασφαλίζει ότι όλοι αντιμετωπίζονται ισότιμα και με σεβασμό. Δεν είναι σωστό ένας δημόσιος υπάλληλος να υποτιμά οποιονδήποτε βασιζόμενος σε πολιτικές, πολιτιστικές ή θρησκευτικές πεποιθήσεις, διότι έτσι δεν ενεργεί με επαγγελματισμό. Επίσης, οι περιπτώσεις της ηθικής και ψυχολογικής παρενόχλησης, μας υπενθυμίζουν συνεχώς τη σημασία της ηθικής στη

δημόσια διοίκηση, η οποία είναι ενίοτε ελλιπής και συμβάλλει στην ανήθικη συμπεριφορά και σε δημόσιους υπαλλήλους που παραβιάζουν τους κανονισμούς. Στο πλαίσιο αυτό θεωρούμε ότι η ανάπτυξη της διαπολιτισμικής επικοινωνιακής ικανότητας θα μπορούσε να συμβάλει στη βελτίωση των συμπεριφορών (Buye, 2021) και στην ελάττωση φαινομένων ηθικής και ψυχολογικής παρενόχλησης.

3. Ηθική και ψυχολογική παρενόχληση

Πολλές εμπειρικές μελέτες έχουν πραγματοποιηθεί σχετικά με την ανήθικη συμπεριφορά εντός των οργανισμών. Οι περισσότερες από αυτές επικεντρώνονται σε μία μόνο μορφή ανήθικης συμπεριφοράς. Για παράδειγμα, οι Cherrington και Cherrington (1983) εξέτασαν την κλοπή στο χώρο εργασίας, και οι Chappell και Di Martino (2000) διερεύνησαν τη βίαιη συμπεριφορά στην εργασία. Άλλες μελέτες θεωρούν διάφορες μορφές ανήθικης συμπεριφοράς, αλλά περιλαμβάνουν μόνο έναν ή λίγους οργανισμούς στο δείγμα. Οι Weaver, Treviño και Cochran (1999), για παράδειγμα, διερεύνησαν την ηθική ποιότητα έξι οργανώσεων και οι Vardi και Weitz (2004) διερεύνησαν το παράπτωμα σε κάποιες ισραηλινές οργανώσεις. Οι Feldheim και Wang (2004), διεξήγαγαν μια εθνική έρευνα για την ηθική συμπεριφορά των δημοσίων υπαλλήλων στις αρχές του 2000 (Kaptein et al., 2005). Στη μελέτη του Grobman (2007) εξετάστηκαν 150 κώδικες ηθικής και μεταξύ των ευρημάτων ήταν κι ότι «κανένας κυβερνητικός κώδικας δεν είχε άμεση αναφορά στο σεξουαλικό παράπτωμα», ενώ οι κώδικες των μη κερδοσκοπικών οργανισμών κώδικες συχνά έχουν τέτοια αναφορά (Menzel, 2015).

Στην παρούσα βιβλιογραφική μελέτη, η μη ηθική συμπεριφορά εξετάζεται αναφορικά με φαινόμενα ηθικής παρενόχλησης. Ο όρος αυτός αναφέρεται σε διάφορες μορφές συστηματικής ψυχολογικής βίας μεταξύ ενηλίκων, με στόχο την ταπείνωση, απομόνωση και απομάκρυνση ενός ατόμου από την εργασία του. Για την μελέτη και περιγραφή του φαινομένου, έχουν χρησιμοποιηθεί κυρίως οι όροι εκφοβισμός και ψυχολογική ή ηθική παρενόχληση. Η συνειδητοποίηση των διαστάσεων και των συνεπειών του προβλήματος, σε παγκόσμιο επίπεδο, προκαλούν ολοένα και αυξανόμενη ανησυχία. Ο Ευρωπαϊκός Οργανισμός για την Ασφάλεια και την Υγεία

στην Εργασία^ν δίνει έναν γενικό ορισμό για την παρενόχληση στο χώρο εργασίας, ο οποίος περιλαμβάνει τρία στοιχεία: Άνιση εξουσία, σκόπιμη πρόκληση βλάβης και συχνότητα. Διεθνείς οργανισμοί όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός για την Υγεία (WHO) 2003, ο Ευρωπαϊκός Οργανισμός για την Ασφάλεια και την Υγεία στην Εργασία (EU-OSHA) 2012, η Επιτροπή Ανώτερων Επιθεωρητών Εργασίας (SLIC) 2012 και κρατικοί φορείς, διεξάγουν σχετικές έρευνες. Σε εθνικό επίπεδο, ολοένα και περισσότερες κυβερνήσεις επικυρώνουν νομοθετικές ρυθμίσεις για την πρόληψη και αντιμετώπισή του.

Η συστηματική μελέτη του φαινομένου ξεκίνησε στις αρχές τις δεκαετίας του '80 στις Σκανδιναβικές χώρες και συνεχίστηκε και σε άλλες. Ένας από τους πρώτους επιστήμονες που εντρυφήσαν στην μελέτη της ηθικής παρενόχλησης ήταν ο Σουηδός ψυχολόγος H. Leymann. Σύμφωνα με αυτόν, ένας από τους βασικότερους λόγους εμφάνισης φαινομένων ηθικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας είναι τα στεγανά στη συμπεριφορά και η στάση της ηγεσίας. Πράγματι, όταν η ηγεσία ενός οργανισμού παραμένει απλώς παθητικός θεατής, αδρανεί, ανέχεται ή ακόμα και ενθαρρύνει φαινόμενα ηθικής παρενόχλησης, τότε αυτή νομιμοποιείται και θεσμοποιείται, καθώς όπως προαναφέρθηκε είναι καθοριστικός ο ρόλος της ηγεσίας προς την ηθική καθοδήγηση των εργαζομένων.

Είναι συχνό φαινόμενο στην καθημερινότητα να χρησιμοποιείται ο όρος «bullying» - αντί της ηθικής ή ψυχολογικής παρενόχλησης- ο οποίος ήταν αποτέλεσμα μελέτης συμπεριφορών στο σχολικό περιβάλλον. Αρχικά, υιοθετήθηκε από τον Νορβηγό καθηγητή ψυχολογίας Olweus (1973), ο οποίος ερευνούσε για πολλά χρόνια την εμφάνιση της επιθετικότητας στα σχολεία. Μετέπειτα, ο Leymann στις αρχές της δεκαετίας του '80, διαπίστωσε ότι ανάλογες εχθρικές συμπεριφορές με αυτές των σχολείων, εντοπίζονται και στον εργασιακό χώρο. Χρησιμοποίησε τον όρο «mobbing», καθώς θεώρησε ότι η ηθική παρενόχληση στην εργασία, σχετίζεται με κοινωνικό αποκλεισμό και όχι με σωματική βία. Αρκετοί ερευνητές χρησιμοποίησαν και άλλους παρεμφερείς όρους, όπως η Lutgen-Sandvik (2007) τους όρους «workplace bullying» και «emotional abuse» τους οποίους θεωρεί ότι περιγράφουν «συνώνυμα φαινόμενα». Επίσης, το Ευρωπαϊκό Ίδρυμα για τη Βελτίωση των Συνθηκών Διαβίωσης και Εργασίας (EUROFOUND) αναγνωρίζει επίσης μια τέτοια συστηματική επιθετική συμπεριφορά στην παρενόχληση στο χώρο εργασίας.

Σύμφωνα με τον Adams (1997), η ψυχολογική παρενόχληση ορίζεται ως η επίμονη ταπείνωση που καταστρέφει την αυτοεκτίμηση ενός ατόμου μέσω σκληρών πράξεων και λόγων. Ο Νορβηγός ερευνητής Stale Einarsen (1999), διαχώρισε το φαινόμενο της ψυχολογικής παρενόχλησης σε αυτή που στοχεύει την εργασία του θύματος και σε αυτή που έχει ως στόχο την προσωπικότητα του θύματος, με κριτήριο το κίνητρο. Κανένας από τους αναφερόμενους ορισμούς δεν συγχέει το φαινόμενο της ηθικής παρενόχλησης με την σωματική βία. Όμως, όλοι διακρίνουν την επαναληψιμότητα μια τέτοιας συμπεριφοράς, η οποία σύμφωνα με τον Einarsen είναι συνειδητά ασκούμενη.

Ειδικότερα, ο Zapf (1999) διέκρινε πέντε είδη στρατηγικών ηθικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας: αλλαγή εργασιακών καθηκόντων με υποβιβαστικές τάσεις, κοινωνική απομόνωση με παρεμπόδιση επικοινωνίας, προσωπικές επιθέσεις με ειρωνικά, υποτιμητικά ή/και προσβλητικά σχόλια, φραστικές απειλές μέσω κριτικής, διάχυση κουτσομπολιών και φημών. Πέρα από την πρώτη κατηγορία που σχετίζεται με τη λήψη αποφάσεων, οι υπόλοιπες σχετίζονται είτε με λεκτική ή μη λεκτική επικοινωνία. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που έχει ποικίλες διαστάσεις και πιθανόν πηγάζει από την αδυναμία ενσυναίσθησης και τις εγωκεντρικές ή ανταγωνιστικές τάσεις στον χώρο εργασίας.

Πιο συγκεκριμένα, οι Salin (2003) και οι Hoel, Zapf και Einarsen (2003) ότι ο ασκών ψυχολογική παρενόχληση στον εργασιακό χώρο χαρακτηρίζεται ως νάρκισσος, με ελλιπή εσωτερική ισορροπία, χαμηλή αυτοεκτίμηση, απουσία ενσυναίσθησης. Πρόκειται για χαρακτηριστικά που μπορούν ουσιαστικά να πυροδοτήσουν την εκδήλωση μη ηθικών συμπεριφορών. Πράγματι, ο ρόλος της ηθικής συμπεριφοράς στη δημόσια διοίκηση είναι θεμελιώδους σημασίας για τα αποτελέσματα των οργανισμών (Androniceanu, 2022), δεδομένου ότι σύμφωνα με έρευνες των Zapf και Einarsen (2003), πολλά φαινόμενα ηθικής παρενόχλησης εντοπίζονται πλέον στη δημόσια διοίκηση.

Έως το 2013, στην Ελλάδα το φαινόμενο της ψυχολογικής παρενόχλησης των εργαζομένων δεν είχε ερευνηθεί επαρκώς (Galanaki & Papalexandris, 2013). Στον δημόσιο τομέα οι αρχικές έρευνες είχαν ως δείγμα τους εργαζόμενους στον χώρο της νοσηλευτικής. Η έρευνα των Μπακέλλα, Γιάγκου και Μπραχαντίνη (2013)

πραγματοποιήθηκε σε ένα σύνολο 521 νοσηλευτών. Το 71% του δείγματος δήλωσε ότι έχει βιώσει ψυχολογική παρενόχληση, ενώ το 22,8% ότι ήταν το ίδιο στη θέση του θύτη. Συνεπώς, γίνεται κατανοητό ότι επτά στους δέκα νοσηλευτές που διερευνήθηκαν έχουν βιώσει την ψυχολογική παρενόχληση σε μεγαλύτερο ποσοστό ως θύματα, γεγονός που καταδεικνύει ότι πρόκειται για μια πραγματικότητα που κάθε άλλο παρά σπάνια συμβαίνει. Από την άλλη, περίπου δύο στους δέκα νοσηλευτές παραδέχονται ότι έχουν βρεθεί οι ίδιοι στην θέση του θύτη και έχουν ασκήσει ψυχολογική παρενόχληση. Θα ήταν ενδιαφέρον να διερευνηθεί κατά πόσο αυτοί που βίωσαν ψυχολογική παρενόχληση ως θύματα -αν επηρεαζόμενοι από την εμπειρία τους- ανήκουν και στην πλευρά του θύτη. Παρόμοια, είναι πολύ σημαντικό να καθοριστούν τα κίνητρα για μια τέτοια συμπεριφορά, αλλά και το πώς τα θύματα αντέδρασαν σε περιπτώσεις ψυχολογικής παρενόχλησης.

Μια πιο πρόσφατη έρευνα αναφορικά με το φαινόμενο της ηθικής παρενόχλησης στον δημόσιο τομέα πραγματοποιήθηκε από τις Ζιγρικά και Πλατσίδου (2016). Μελετήθηκε δείγμα 160 εργαζομένων και βρέθηκε ότι το 53,8% έχει πέσει θύμα ηθικής παρενόχλησης αρκετά συχνά στον εργασιακό χώρο. Αξίζει να σημειωθεί ότι η έρευνα κατέδειξε ότι το 78,8% υπέστη ηθική παρενόχληση από εργαζόμενους της ίδιας κατηγορίας στην ιεραρχική κλίμακα. Τα ευρήματα αυτά καταδεικνύουν την σοβαρότητα του φαινομένου. Πράγματι, τα $\frac{3}{4}$ του εξεταζόμενου δείγματος παρουσιάζονται να έχουν πληγεί μέσω μιας παρενοχλητικής συμπεριφοράς. Πρόκειται για ένα θλιβερό συμπέρασμα, δεδομένου ότι η παραμονή στον εργασιακό χώρο καταλαμβάνει χρονικά σημαντικό ποσοστό στην καθημερινότητα του ατόμου. Η καταβεβλημένη όμως ψυχική υγεία ξεπερνά τα πλαίσια του εργασιακού χώρου, καθώς επιβαρύνει συνολικά την ζωή του ατόμου.

Συγκρίνοντας τις δύο μελέτες είναι εμφανές ότι η παρενόχληση είτε ψυχολογική είτε ηθική υφίσταται στον εργασιακό χώρο και μάλιστα σε μεγάλο ποσοστό. Περισσότεροι από τους μισούς υπαλλήλους έχουν βιώσει μια τέτοια ανήθικη συμπεριφορά. Το αποθαρρυντικό είναι ότι, σύμφωνα με τη δεύτερη μελέτη, οκτώ στους δέκα εργαζόμενους έχουν πέσει θύματα ηθικής παρενόχλησης στον εργασιακό χώρο από συναδέλφους τους. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι στην περίπτωση των υπαλλήλων της δεύτερης μελέτης, τα αποτελέσματα αντικατοπτρίζουν μια χειρότερη κατάσταση καθώς καθολικά οι διερευνώμενοι έχουν

αντιμετωπίσει αυτής της μορφής την παρενόχληση έστω μία φορά, ενώ στην πρώτη μελέτη υπάρχει και ένα ποσοστό 30% που δεν έχει βιώσει κάτι αντίστοιχο. Βέβαια δεν διευκρινίζεται αν αυτό το ποσοστό εμπεριέχει τους θύτες μιας τέτοιας συμπεριφοράς. Σε κάθε περίπτωση, μπορεί η φύση του επαγγέλματος κάθε μελετώμενου πληθυσμού να επηρεάζει την ανάπτυξη τέτοιων συμπεριφορών. Το νοσηλευτικό προσωπικό, λόγω της στενής επαφής με τον ασθενή, είναι σαφώς πιο εξοικειωμένο με την διαφορετικότητα και την διαφορετική αντιμετώπιση την οποία χρήζει ο κάθε ασθενής ανάλογα με το πρόβλημά του. Παρόμοια, το νοσηλευτικό προσωπικό συναναστρέφεται με συναδέλφους που εναλλάσσονται πιο συχνά, σε σχέση με το προσωπικό μια τυπικής δημόσιας υπηρεσίας στην Ελλάδα όπως π.χ. η Ανεξάρτητη Αρχή Δημοσίων Εσόδων. Συνεπώς, η ικανότητα των υπαλλήλων να διαχειρίζονται με σεβασμό την διαφορετικότητα, σίγουρα παίζει αξιοσημείωτο ρόλο στην ανάπτυξη ή μη μιας μη ηθικής συμπεριφοράς με την άσκηση ψυχολογικής παρενόχλησης σε βάρος συναδέλφων. Η διαπολιτισμική ικανότητα και τα χαρακτηριστικά που την απαρτίζουν θα μπορούσαν να αποτελέσουν σημαντικά εργαλεία για την εξάλειψη ή τουλάχιστον ελάττωση τέτοιων συμπεριφορών.

Συμπερασματικά, το κράτος ενδείκνυται να ενδυναμώσει και να εκσυγχρονίσει τη δημόσια διοίκηση, με στόχο την αποτελεσματικότερη παροχή υπηρεσιών και την εξάλειψη φαινομένων ηθικής παρενόχλησης. Είναι σημαντικό η συμπεριφορά των κρατικών λειτουργών να χαρακτηρίζεται από εμπιστοσύνη, εχεμύθεια, σεβασμό, υπευθυνότητα και ειλικρίνεια. Ένας δημόσιος υπάλληλος θα πρέπει να δρα αμερόληπτα και να προσαρμόζει την συμπεριφορά του σεβόμενος κάθε μορφής ετερότητα. Ουσιαστικά, στόχος είναι μία ηθικά αποδεκτή συμπεριφορά, μακριά από φαινόμενα ψυχολογικής παρενόχλησης, έχοντας σαν εργαλείο εφαρμογής της και την ΔΕΙ.

Συμπεράσματα και προτάσεις

Οι κώδικες ηθικής δεν είναι κάτι νέο για την κοινωνία. Από τη δεκαετία του 1960, οι κώδικες ηθικής για τμήματα της δημόσιας διοίκησης διαδίδονταν όλο και περισσότερο σε όλο τον κόσμο (Kernaghan, 2003). Το 1978, οι Ηνωμένες Πολιτείες δημιούργησαν το Γραφείο Κυβερνητικής Δεοντολογίας και προσπάθησαν να

θεσμοθετήσουν έναν κώδικα δεοντολογίας για ολόκληρο τον δημόσιο τομέα (Lewis & Gilman, 2005). Οι κώδικες αυτοί, οι κανόνες και οι αξίες στοχεύουν στον περιορισμό της διεφθαρμένης συμπεριφοράς. Σύμφωνα με τον Van Wart: «Οι αξίες καθορίζουν τι είναι σωστό και τι λάθος» (1998, σελ. xvii). Οποιοσδήποτε και αν είναι ο ορισμός, οι δεοντολογικοί κώδικες για τη δημόσια διοίκηση περιέχουν αξίες που καλύπτουν ευρύ φάσμα ζητημάτων, ενώ συχνά συνδυάζονται και αλληλοεπικαλύπτονται. Στη σύγχρονη εποχή, πέρα από την εδραίωσή τους σε εθνικό επίπεδο, έχει προκύψει μια διεθνής προσπάθεια συνεργασίας για τη δημιουργία δεοντολογικών κωδίκων που καθοδηγούν τη δημόσια διοίκηση σε όλο τον κόσμο (Rothstein & Sorak, 2017).

Από την άλλη, αναφορικά με την εκδήλωση ηθικής συμπεριφοράς σε ατομικό επίπεδο το 2000, η KPMG (ένας μεγάλος παγκόσμιος οργανισμός) ανέθεσε σε μία από τις μεγαλύτερες εταιρείες βάσεων δεδομένων στον κόσμο, την National Family Opinion, τη δημιουργία αντιπροσωπευτικής βάσης δεδομένων σχετικά με τις αντιλήψεις και τη συμπεριφορά των εργαζομένων των ΗΠΑ όσον αφορά την ακεραιότητα στο χώρο εργασίας. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι για την αξιολόγηση των ηθικών κινδύνων, η διοίκηση πρέπει να αναπτύξει δεξιότητες και μεθόδους για τον προληπτικό εντοπισμό της ανήθικης συμπεριφοράς αλλά και την απόκτηση διορατικότητας σχετικά με το ενδεχόμενο προκλήσής της (Karpein et al., 2005).

Ωστόσο, τίθεται το ζήτημα αν η ηθική ικανότητα που μπορεί να οδηγήσει σε ηθική συμπεριφορά στο πλαίσιο της εργασιακής ηθικής του δημόσιου τομέα, μπορεί να αποκτηθεί μέσω ενός αντίστοιχου κώδικα. Οι Meine και Dunn (2013) εξέτασαν το περιεχόμενο των κωδίκων ηθικής των επαγγελματιών του δημόσιου τομέα. Συμπέραναν ότι δεν μπορεί να δοθεί ξεκάθαρη απάντηση σχετικά με το αν οι κώδικες, συμβάλλουν στην επίτευξη ηθικής ικανότητας, όπως ορίζεται από τους May, Gandara, Edwards, Subhani και Huyck (2010). Αντίθετα, οι ερευνητές της ηθικής της δημόσιας διοίκησης συναίνεσαν ότι η ηθική συμπεριφορά μπορεί να επιτευχθεί με παραδείγματα και θετικές προτροπές (π.χ. αναγνώριση, κατάρτιση, εκπαίδευση) που εφαρμόζονται στο επίπεδο του ατόμου και της οργάνωσης. Όμως, οι Van Montfort et al. (2013) κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι τα προγράμματα κατάρτισης δεν είχαν μακροπρόθεσμη αποτελεσματικότητα, αλλά μόνο κάποια βραχυπρόθεσμη (Menzel, 2015). Ωστόσο, δεν έχει διερευνηθεί κατά πόσο μπορεί να συμβάλει η εκπαίδευση αναφορικά με τη διαπολιτισμική επικοινωνιακή ικανότητα

προς την εξυγίανση του δημόσιου τομέα σχετικά με την εκδήλωση ηθικών συμπεριφορών.

Σύμφωνα με την Borghetti (2011), η «διαπολιτισμική ικανότητα» μπορεί να αναπτυχθεί μέσα από την εκπαίδευση και/ή την εμπειρία. Ειδικότερα, η Κλίμακα Διαπολιτισμικής Ευαισθησίας των Chen και Starosta (2000), θα μπορούσε να αποτελέσει σημαντικό εργαλείο αξιολόγησης, στο πλαίσιο της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης (Karras, 2015). Θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο συγκριτικής αξιολόγησης πριν και μετά την επιμορφωτική διαδικασία, προκειμένου να διαπιστωθεί η εξέλιξη των δεξιοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού διαχρονικά, ώστε να εντοπιστούν οι τομείς που χρήζουν βελτίωσης. Περαιτέρω, σύμφωνα με έρευνες, τα προγράμματα ανάπτυξης προσωπικών δεξιοτήτων μέσα από τη βιωματική μάθηση, μπορεί να έχουν σημαντικά αποτελέσματα προς την επιθυμητή κατεύθυνση (Σώκου, 2000). Μέσα από τη βιωματική μάθηση το δυναμικό του δημόσιου τομέα μπορεί να επιτύχει να φέρει εις πέρας τα καθήκοντά του στηριζόμενο στην ηθική. Δεδομένου ότι η ΔΕΙ έχει κοινά στοιχεία με την εργασιακή ηθική, η διαπολιτισμική εκπαίδευση ίσως θα μπορούσε να έχει πιο μακροπρόθεσμα αποτελέσματα αναφορικά με την εξυγίανση του δημοσίου τομέα.

Εν κατακλείδι, αυτό θα μπορούσε να σημαίνει ότι ο κάθε υπάλληλος όντας θωρακισμένος με τη διαπολιτισμική ικανότητα ως τέμνουσα την ηθική συμπεριφορά, ενδεχομένως να επιδείκνυε θετικές συμπεριφορές. Μέσω του σεβασμού της διαφορετικότητας και της ενσυναίσθησης θα μπορούσε να είναι αποτελεσματικότερη η αλληλεπίδραση μεταξύ πομπού και δέκτη, χωρίς την εμφάνιση φαινομένων ψυχολογικής και ηθικής παρενόχλησης. Συνεπώς, ο δημόσιος λειτουργός εκπαιδευόμενος σε συνεχή βελτίωση της συμπεριφοράς του, πιθανότατα να ήταν εμφανής ένας προσανατολισμός εξυγίανσης του δημόσιου τομέα με αντίκτυπο και στις παρεχόμενες προς τους πολίτες υπηρεσίες.

Βιβλιογραφία

- Adams, A. (1997). *Bullying at work –how to confront and overcome it*. Virago Press, London.
- Androniceanu, A. (2022). Essential Values of Ethical Behavior inside the public organizations- Case of Romania. *Academy of Economic Studies, Bucharest, Romania*.
- Arnett, R. C., Harden, J. M., & Bell, L. M. (2009). *Communication ethics literacy: dialogue and Difference*. Sage Publications.
- Bennett, M. J. (2004). Measuring Intercultural Competence. *Paper delivered at the 11 th annual conference of the Nordic Network of Intercultural Communication, Kristiansand, Norway*. URL: <https://www.idrinstitute.org/wp-content/uploads/2019/07/Measuring-Competence-IDRI.pdf>
- Bertens, H. (2005). *Literary Theory: The Basics*. Routledge, Abingdon.
- Borghetti, C. (2011). A critical stance on the assessment of intercultural competence: Some ethical issues. *CEFCult seminar, Chambéry, France*. URL: <https://docplayer.net/47446016-A-critical-stance-on-the-assessment-of-intercultural-competence.html>
- Bossaert, D. & Demke, C. (2003). *Civil Services in the Accession States: New Trends and the Impact of the Integration Process*. European Institute of Public Administration.
- Bodenhausen, G.V. (1990). Stereotypes as Judgmental Heuristics: Evidence of Circadian Variations in Discrimination. *Psychological Science*, 1(5), pp.319–322. doi:10.1111/j.1467-9280.1990.tb00226.x.
- Brinkmann, J. (2002). Business Ethics and Intercultural Communication. Exploring the overlap between two academic fields. https://www.academia.edu/48601865/Business_Ethics_and_Intercultural_Communication_on_Exploring_the_overlap_between_two_academic_fields_1
- Buye, R. (2021). The Importance of Ethics in Public Administration. https://www.researchgate.net/publication/352879441_The_Importance_of_Ethics_in_Public_Administration
- Byram, M. (1997). *Teaching and assessing intercultural communicative competence*. Multilingual Matters Ltd, Clevedon.
- Byram, M., Nickols, A., & Stevens, D. (2001). *Developing intercultural competence in practice*. Multilingual Matters Ltd, Clevedon.
- Chen, G., Starosta, W. (1998). A review of the concept of intercultural awareness. *Human Communication*, vol. 2, p. 27-54. https://digitalcommons.uri.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1036&context=com_facpubs
- Deardorff, D. K. (2006). Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization. *Journal of Studies in International Education*, vol. 10 (3), p. 241-266. <https://doi.org/10.1177/1028315306287002>
- Deardorff, D. K. (2011). *Assessing Intercultural Competence*. Wiley Online Library. <https://doi.org/10.1002/ir.381>

- Deardorff, D. K., & Arasaratnam-Smith, L. A. (2017). *Intercultural Competence in Higher Education*. *Routledge*.
- De Marco, J., Fox, R.N (1986). *New Directions in Ethics. The Challenge of Applied Ethics*. *Routledge and Kegan Paul*, p. 265-281, New York and London.
- Einarsen, S., Hoel, H., Zapf, D. & Cooper, C.L (2003). *Bullying and emotional abuse in the workplace: International perspectives in research and practice*. *Taylor & Francis*, London. URL: <https://doi.org/10.1201/9780203164662>
- Einarsen, S. (1999). The nature and causes of bullying at work. *International Journal of Manpower*, vol. 20(1/2), p. 16-27.
- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (EUROFOUND).
https://www.eurofound.europa.eu/search?search_block_form=Mobbing+definition&op=Search
- Evanoff, R. (2020). Introducing Intercultural Ethics. *The Cambridge Handbook of Intercultural Communication*, 187–202. <https://doi.org/10.1017/9781108555067.014>
- Fantini, A. E. (2009). *Assessing intercultural competence: Issues and tools*, στο Deardorff, D. K. (ed.) *The SAGE handbook of intercultural competence*, Sage, p. 456-476, Los Angeles, CA.
- Ferri, G. (2014). Ethical communication and intercultural responsibility: a philosophical perspective. *Language and Intercultural Communication*, vol. 14(1), p. 7-23. <http://dx.doi.org/10.1080/14708477.2013.866121>
- Frederickson, G., Ghere, R. (2013). Ethics in Public Management. *Political Science Faculty Publications*, paper 43. http://ecommons.udayton.edu/pol_fac_pub/43
- Galanaki, E. & Papalexandris, N. (2013). Measuring workplace bullying in organisations. *The International Journal of Human Resource Management*, vol.24(11), p.1-24.
- Gardenschwartz, L. & Rowe, A. (1998). *Managing Diversity: A Complete Desk Reference and Planning Guide (Revised Edition)*. *McGraw-Hill*, New York.
- Green, K. A., López, M., Wysocki, A. & Kepner, K. (2012). Diversity in the Workplace: Benefits, Challenges, and the Required Managerial Tools. *Institute of Food and Agricultural Sciences, University of Florida*, Original publication date June 2002, Revised October 2008, Reviewed February 2012. <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.548.9931&rep=rep1&type=pdf>
- Hallunovi, A., Osmani, E. & Bashi, E. (2014). Ethics in Public Administration. *Iliria International Review*.
- Henry, N. (1995). *Public administration and public affairs*. *Englewood Cliffs: N.J. : Prentice Hall*, New Jersey.

- Kaptein, M. & Huberts, L. & Avelino, S. & Lasthuizen, K. (2005). Demonstrating Ethical Leadership by Measuring Ethics: A Survey of U.S. Public Servants. *Public Integrity*, 7, p. 299-312. [10.1080/10999922.2005.11051286](https://doi.org/10.1080/10999922.2005.11051286).
- Karras, I. (2015). An Exploration of Greek Business Executives' Intercultural Communication Competence. *Journal of Media Critique*, vol. 1(2).
- Kunda, Z. & Thagard, P. (1996). Forming impressions from stereotypes, traits, and behaviors: A parallel-constraint-satisfaction theory. *Psychological Review*, vol. 103(2), p. 284–308. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.103.2.284>
- Leymann, H. (1996). The content and development of mobbing at work. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, vol. 5(2), p. 165–184. <https://doi.org/10.1080/13594329608414853>
- Lutgen-Sandvik, P., Tracy, S. & Alberts, J. (2007). Burned by Bullying in the American Workplace: Prevalence, Perception, Degree and Impact. *Journal of Management Studies*, Wiley Blackwell, vol. 44(6), p. 837-862. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6486.2007.00715.x>
- MacDonald, M. N. & O'Regan, J. P. (2013). The ethics of intercultural communication. *Educational Philosophy and Theory*, vol. 45(10), p. 1005-1017.
- MacGillivray, E. D., Golden, D. (2007). Global Diversity: Managing and leveraging diversity in a global workforce. *International Human Resource Journal*, p. 38-46.
- Menzel, D. C. (2015). Research on Ethics and Integrity in Public Administration: Moving Forward, Looking Back. *Public Integrity*, 17(4), p. 343–370. <https://doi.org/10.1080/10999922.2015.1060824>
- Nam, K.-A., Weaver, G., & delMas, R. (2015). Major ethical issues in the field of intercultural relations: An exploratory study. *International Journal of Intercultural Relations*, 48, 58–74. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2015.03.015>
- Paasche-Orlow, M. (2004). The Ethics of Cultural Competence. *Academic medicine. Journal of the Association of American Medical Colleges*, 79, p. 347-50. [10.1097/00001888-200404000-00012](https://doi.org/10.1097/00001888-200404000-00012).
- Rosenbloom, D. H. & Kravchuck, R. (2005). *Public Administration: Understanding Management, Politics, and Law in the Public Sector*, (6th ed.). McGraw-Hill, Boston.
- Rothstein, B., & Sorak, N. (n.d.). (2017). Ethical Codes for the Public Administration. A Comparative survey. *Working Paper Series*, 12, University of Gothenburg.
- Roux, J. (2002). Effective educators are culturally competent communicators. *Intercultural Education*, vol.13(1), p. 37-48. <https://doi.org/10.1080/14675980120112922>
- Salin, D. (2003). Ways of Explaining Workplace Bullying: A Review of Enabling, Motivating and Precipitating Structures and Processes in the Work Environment. *Human Relations*, vol. 56 (10), p.1213-1232. <https://doi.org/10.1177%2F00187267035610003>

- Stier, J. (2006). Internationalisation, intercultural communication and intercultural competence. *Journal of Intercultural Communication*, vol. 11, p. 2-12.
- Svara, J. (2007). The ethics primer: For public administrators in government and nonprofit organizations. *Boston: Jones and Bartlett Publishers*.
- Tamunomiebi, M. D. & Ehior, I. E. (2019). Diversity and Ethical Issues in the Organizations. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, vol. 9(2), p. 839–864.
- Thomas, D. & Ely R. (1996). Making Differences Matter: A New Paradigm for Managing Diversity. *Harvard Business Review*.
- Ting-Toomey, S. & Chung, L. (2012). How can we become Ethical Intercultural Communicators?, *Understanding Intercultural Communication*, 2nd ed.). Edited by Ron Compton *Understanding Intercultural Communication*. *Oxford University Press*, Oxford.
- Torrington, D., Hall, L., Taylor, S. & Atkinson, C. (2014). *Human Resource Management (9th ed)*. *Pearson*, p. 195- 196, Harlow, England.
- Weber, Z. (2012). Working towards culturally sensitive ethical practice in a multicultural society. *The Journal of Practice Teaching and Learning*, vol. 5(3), p. 40-54. <https://doi.org/10.1921/jpts.v5i3.314>
- Welfel, E. R. (1998). Ethics in Counseling and Psychotherapy: Standards, Research. *Brooks/Cole, Pacific Grove, CA*.
- Wiseman, R. L. (2002). Intercultural communication competence, στο *G. W. B., Handbook of international and intercultural communication (2nd ed.)*, Sage. P. 207-224, Thousand Oaks, CA.
- Zapf, D. (1999). Organizational, Work Group Related and Personal Causes of Mobbing/Bullying at Work. *International Journal of Manpower*, vol. 20, p.57-69.
- Αθανασούλα-Ρέππα, Α. (1999). Εκπαιδευτική Διοίκηση, Αναπτυξη και Πολιτική: Η Δευτεροβάθμια Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση και η Περιφερειακή της διάσταση στην Ελλάδα (1980-1990). *Εκδόσεις Έλλην*, σ. 168-170, Αθήνα.
- Γέμτος, Γ.Π. (1995). Οι κοινωνικές επιστήμες. Μια εισαγωγή. *Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός*, Αθήνα.
- Γκόβαρης, Χ. (2001). Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση. *Ατραπός*, Αθήνα.
- ΕΙΕΑΔ (2013). Ηθική Παρενόχληση στο χώρο της εργασίας. *Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας και Ανθρώπινου Δυναμικού, άρθρα και μελέτες 9/2013*.
- Ζιγρικά, Ε. & Πλατσίδου, Μ. (2016). Η Ηθική παρενόχληση των δημοσίων υπαλλήλων στον εργασιακό χώρο. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, ΙΖ(66).
- Κανακίδου, Ε. & Παπαγιάννη, Β. (2003). Από τον πολίτη του έθνους στον πολίτη του κόσμου. *Τυπωθήτω-Δαρδανός*, Αθήνα.
- Μάγος, Κ. (2005). Προσεγγίζοντας τον Άλλο: εκπαίδευση ενηλίκων και διαπολιτισμική ικανότητα. *Επιστημονική Ένωση Εκπαίδευσης Ενηλίκων : 2ο Διεθνές Συνέδριο:*

Εκπαίδευση ενηλίκων και κοινωνικές δεξιότητες, Επιστημονική Ένωσης Εκπαίδευσης Ενηλίκων, σ.199-209, Αθήνα.

Μπακέλλα, Π., Γιάγκου, Ε. & Μπραχαντίνη, Κ. (2013). Η επίδραση του Συνδρόμου ψυχολογικής παρενόχλησης στην επαγγελματική ζωή των Νοσηλευτών. *Ελληνικό Περιοδικό της Νοσηλευτικής Επιστήμης*, τεύχος (17), σ. 2-24.

Σώκου, Κ. (2000). Παγκόσμια οργάνωση υγείας. Η προαγωγή της ψυχικής και συναισθηματικής υγείας στο σχολείο. *Ελληνικά Γράμματα*, Αθήνα.

ⁱ *The Association for Applied Sport Psychology (AASP)*

ⁱⁱ *American psychological Association (APA)*

ⁱⁱⁱ *Ethics and Cultural Competence | Association for Applied Sport Psychology. (n.d.). Appliedsportpsych.org. <https://appliedsportpsych.org/resources/professional-resources-for-mental-performance-consultants/ethics-and-cultural-competence/>*

^{iv} *www.aspaa.org*

^v *<https://osha.europa.eu/el>*

Abstracts

Colonial perceptions, frustrations and the demystification of the “noble savage” through the romantic texts of Tocqueville and Beaumont on America.

Eleftheria Karagianni

Abstract

The production of Alexis de Tocqueville's visit to America was not limited to his world-renowned, timeless and classic study *Democracy in America* (1835, 1840). Two lesser-known texts written in the same period in the form of a personal diary add, in a more descriptive and personal tone, important aspects, on the one hand of the American democratic mores during the presidency of Andrew Jackson, and on the other of the frustration felt as a result of the failed French colonization, as well as the demystification of the noble savage praised by time of Montaigne, and the Enlightenment philosophers. The current paper constitutes a socio-political approach of his two texts: *A Fortnight in the Desert* and *Visit to Lake Oneida*, that still remain unknown and untranslated in Greece. More specifically it will be analyzed how Tocqueville perceives and presents the American nature, the sublime, and the decline of the noble savage.

Keywords: Tocqueville, America, nature, noble savage, sublime.

Economic Crisis, European Orientation, and Greek Orthodox Ideology

Efstathios Kessareas

Abstract

This article examines the attitude of the Church of Greece and of basic currents of the Greek Orthodox intelligentsia towards the Greek financial crisis and the bailout referendum of 2015. In particular, it focuses on the perceptions of the causes and of the character of the crisis, as well as on the proposals for getting out of it. In addition, it explores the specific content that these proposals acquired, when the referendum fueled public controversy over the European orientation of the country. The research shows that, despite the complete contrasting representations of Europe (e.g., as “family”, “Euro-monster”, “common home”, “Europe of the Markets”, “neo-Barbarism”), there has been a peculiar but functional synergy among opposing religious currents towards the fundamental, for the political and economic elites, aim of retaining the country within the Eurozone and the European Union.

Abstracts

Keywords: Orthodox Church, financial crisis, bailout referendum, ideology, religious intellectuals

How is Normality perceived during the pandemic? A qualitative study of adults

Anastasia Spyrou, Georgios Vleioras

Abstract

In the past two years, the return to normality has become imperative for many people. But what is Normality? The current study explores adults' views on this issue. Sixty individuals (70,6% women) provided their responses online to the question "What is Normality for you?". Six main themes were identified through the use of reflexive thematic analysis: Normality as the familiar routine life, Normality as freedom, the importance of human touch, the freedom to be active and creative, the absence of fear and stress, and Normality as the pre-COVID-19 reality. These views can be utilized to develop interventions for the support of people affected by the pandemic.

Keywords: normality, COVID-19, lockdown, mental health

Social attitudes towards transgender and homosexual individuals

Dennitsa Ilieva, George Alexias, Constantinos Togas, Dimitra Lekka

Abstract

The aim of this study was to investigate the social attitudes towards transgender individuals and lesbians and gay men. A cross-sectional study was conducted with a sample of 273 people (n = 273) from the Greek general population. The duration of the study was six months (January-June 2019). The questionnaire that was used included demographic information as well as the following scales: 1) the Attitudes Towards Transgender Individuals Scale and 2) the Attitudes Toward Lesbians and Gay Men Scale. SPSS v.25 was used for the analysis of the data. The attitudes toward transgender individuals were not particularly negative. Older and religious people and those with a lower level of education had more negative attitudes. In contrast, the impact of gender, socioeconomic class and occupation was not significant. Future

Abstracts

research is needed to confirm the results of this study and to investigate the role of additional demographic characteristics.

Keywords: Social attitudes, transgender, gay men, lesbians, demographic characteristics

Psychosocial support services for refugee women victims of gender-based violence: Basic principles and good practices

Maria Tritari, Chrysovalantis Papathanasiou

Abstract

Aim: The current study aims to present the fundamental principles and good practices of psychosocial support services for refugee women victims of gender-based violence. **Method:** A descriptive literature review was conducted. **Results:** The fundamental principles of a support service are the following: a) qualified staff, b) protection of human dignity, c) 24-hour services, d) advocacy, and e) childcare. The psychosocial support services are categorized as: a) counselling centres, b) shelters, and c) helplines. **Discussion:** In Greece, there is a lack of support services aiming at this population. The development of modern and specialized services as well as the adaptation of international organizations' guidelines on the already existing services, are highly needed.

Keywords: refugee women, gender violence, support services, shelters

Η εργασιακή ηθική του δημόσιου τομέα υπό το πρίσμα της ηθικής συμπεριφοράς και φαινομένων ηθικής παρενόχλησης: Μια πρόταση προς εξυγίανση μέσω ανάπτυξης της διαπολιτισμικής επικοινωνιακής ικανότητας

Θανοπούλου Χ. Δήμητρα, Δρ. Καρράς Ιωάννης

Abstract

The purpose of this article is to highlight the link between work ethics and intercultural communication competence, so as to propose it as a means to consolidate the public sector with the help of intercultural education. Through this literature review, an attempt is being made to underline the positive correlation between intercultural competence, moral behaviour and respect for diversity, but also the phenomena of moral and psychological harassment in the absence of work ethics. Therefore, according to this

Abstracts

theoretical reflection, an interculturally competent public servant who demonstrates moral behaviour and respect for diversity could be considered a comparative advantage for an organisation in a constantly changing public administration milieu.

Keywords: Work ethics, psychological harassment, intercultural communication competence, public administration